

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET
ODELJENJE ZA PEDAGOGIJU I ANDRAGOGIJU

Jana P. Mišović

**OBRAZOVNOM PODRŠKOM OD RODITELJA
KONCEPTA „PRAZNOG GNEZDA“ KA
KONCEPTU RODITELJA „EMERITUSA“**

doktorska disertacija

Beograd, 2025

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PEDAGOGY AND ANDRAGOGY

Jana P. Mišović

**EDUCATIONAL SUPPORT IN SHIFTING FROM
THE “EMPTY NEST” PARENT CONCEPT TO
THE CONCEPT OF PARENT “EMERITUS”**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2025

Mentorka

Doc. dr Zorica Milošević

Docentkinja

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Članice komisije

Prof. dr Katarina Popović

Redovna profesorka

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Kristinka Ovesni

Redovna profesorka

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Doc. dr Mirjana Senić Ružić

Docentkinja

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Dr Hajdana Glomazić

Naučna saradnica

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Datum odbrane doktorske disertacije

*Ovo intimno istraživanje porodičnog života je oda mojoj i svim drugim porodicama koje su nam
pružile jedan „svet nade“.
Hvala i svima koji su me na ovom putu podržavali, i koji su verovali u mene, ako sam nekad i
sumnjala, sada znam da nismo sami.*

OBRAZOVNOM PODRŠKOM OD RODITELJA KONCEPTA „PRAZNOG GNEZDA“ KA KONCEPTU RODITELJA „EMERITUSA“

Sažetak

Produžen životni vek, kasnije stupanje u brak, niži natalitet, manji broj dece, produženo ostajanje dece kod roditelja, ekonomska i socijalna nestabilnost, viši životni troškovi, uticali su na uviđanje važnosti faze u životnom ciklusu porodice u naučnim krugovima poznate kao faza „praznog gnezda“. Ova faza dobija dodatnu pažnju sticanjem statusa najduže faze u životnom ciklusu porodice. Izazovi savremenog života iznedrili su potrebu za obrazovnom podrškom porodici da razvija svoje snage, ali je obrazovanje za život u porodici i dalje više usmereno na kreiranje programa za sve ranije faze životnog ciklusa porodice nego na fazu „praznog gnezda“.

Cilj ovog teorijsko-empirijskog istraživanja je bio da se ispita odnos između roditeljske procene karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ u kojoj se nalaze i njihove procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške, kao i mogućnost kreiranja modela obrazovne podrške koji bi preusmerio narativ o roditeljima „praznog gnezda“ ka konceptu roditelja „emeritusa“. Teorijski okvir istraživanja čine sistemski pristup porodici i porodična razvojna teorija. U istraživanju je korišćena deskriptivno-analitička metoda, a od tehnika istraživanja – anketiranje i skaliranje. Rezultati istraživanja pokazuju da postoji povezanost između ličnih i porodičnih karakteristika roditelja, roditeljske procene porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške.

Iako mali, ovo istraživanje daje značajan doprinos razumevanju porodičnog funkcionisanja u fazi „prazno gnezdo“ i ističe mogućnost kreiranja modela obrazovne podrške porodici tokom celokupnog životnog ciklusa. Mnogi optimistični odgovori ispitanika po pitanju različitih elemenata porodičnog funkcionisanja pokazuju da porodično „gnzdo“ nikada nije prazno i da je vreme da počnemo roditelje ove životne faze porodice posmatrati kao roditelje „emerituse“.

Ključne reči: obrazovanje za život u porodici, roditeljstvo, životni ciklus porodice, faza „praznog gnezda“, roditelji „emeritusi“

Naučna oblast: Andragogija

Uža naučna oblast: Porodična andragogija

UDK: 316.362.72: [374.7:37.04-055.52(043.3)

EDUCATIONAL SUPPORT IN SHIFTING FROM THE “EMPTY NEST” PARENT CONCEPT TO THE CONCEPT OF PARENT “EMERITUS”

Summary

Increased life expectancy, delayed marriage, lower birth rates, having fewer children, prolonged co-residence of children and their parents, economic and social instability, as well as higher costs of living have all contributed to the growing recognition of the importance of the family life cycle stage known in scientific circles as the "empty nest" stage. This stage has received extra attention after acquiring the status of the longest stage in the family life cycle. The challenges of modern life have created the need for educational support aimed at strengthening families, yet family life education remains focused more on creating programs for all the earlier stages of the family life cycle than on the "empty nest" stage itself.

The aim of this theoretical-empirical research was to examine the relationship between the parents' assessment of the characteristics of family functioning during the "empty nest" stage and their assessment of the usefulness of the created educational support program, as well as the possibility of creating an educational support model that would shift the narrative around "empty nest" parents towards the concept of "emeritus" parents. The theoretical framework of the research is grounded in the systemic approach to family and the Family Development Theory. The study employed a descriptive-analytical method, utilizing survey and scaling techniques. The findings indicate a connection between the parents' personal and family characteristics, their assessment of family functioning during the "empty nest" stage, and their assessments of the usefulness of the created educational support program.

Although modest, this study makes a notable contribution to the understanding of family functioning during the "empty nest" stage and emphasizes the possibility of developing educational support models that encompass the entire family life cycle. Numerous optimistic responses provided by the participants regarding various aspects of family functioning suggest that the family "nest" is never empty, and that it is time to begin viewing parents in this life stage as "emeritus" parents.

Keywords: family life education, parenting, family life cycle, "empty nest" stage, "emeritus" parents

Scientific field: Andragogy

Narrower scientific field: Family Andragogy

UDC: 316.362.72: [374.7:37.04-055.52(043.3)

SADRŽAJ

I UVOD	1
II TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	3
1. PRISTUPI ISTRAŽIVANJU PORODICE U NAUKAMA O VASPITANJU I OBRAZOVANJU	4
1.1. Sistemski pristup istraživanju porodice u naukama o vaspitanju i obrazovanju	4
1.1.1. Prikaz koncepta sistemskog pristupa porodici	5
1.1.2. Sistemski pristup razumevanju porodičnog funkcionisanja u fazi „prazno gnezdo“	9
1.1.3. Sistemski pristup razumevanju obrazovne intervencije u porodični sistem	13
1.2. Razvojni pristup istraživanju porodice u naukama o vaspitanju i obrazovanju	14
1.2.1. Predstavljanje životnog ciklusa i razvojnih zadataka porodice	16
1.2.2. Razvojni zadaci porodice u fazi „praznog gnezda“	19
1.2.2.1. Preispitivanje partnerske relacije nakon odlaska dece	20
1.2.2.2. Ponovno regulisanje bliskosti i distance u braku nakon odlaska dece	22
1.2.2.3. Prihvatanje novih porodičnih uloga (babe i dede)	24
1.2.2.4. Uspostavljanje odnosa sa novoformiranim porodicama dece i prihvatanje novih članova porodice	25
1.2.2.5. Završno definisanje granica prema porodicama svoje dece i relacija prema unučadi	26
1.2.2.6. Suočavanje sa starenjem i starošću	26
2. KA RAZUMEVANJU KARAKTERISTIKA FAZE „PRAZNOG GNEZDA“ U ŽIVOTNOM CIKLUSU PORODICE I IZAZOVA KOJE PRED PORODICU POSTAVLJA	29
2.1. Terminološka konfuzija i konceptualni razvoj: od roditelja „praznog gnezda“ ka roditelju „emeritusu“	29
2.2. Uticaji kulture i društvenih promena na fazu „praznog gnezda“ životnog ciklusa porodice	32
2.3. Promena strukture (post)moderne porodice i noviji obrasci porodičnog funkcionisanja	36
2.4. Bliskost na daljinu	38
2.5. Promene na ličnom planu roditelja u fazi „praznog gnezda“	40
2.5.1. Sendvič generacija	40
2.5.2. Rad i penzionisanje	42
2.5.3. Seksualnost i intima u fazi „praznog gnezda“ u životnom ciklusu porodice	43
2.5.4. Nove mogućnosti u fazi „praznog gnezda“ životnog ciklusa porodice	45
3. OBRAZOVNOM PODRŠKOM OD RODITELJA „PRAZNOG GNEZDA“ KA RODITELJU „EMERITUSU“	48
3.1. Ka obrazovnoj podršci roditeljstvu	48
3.2. Ka obrazovnoj podršci roditeljima „praznog gnezda“	53
III METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	58
1. PROBLEM I PREDMET ISTRAŽIVANJA	59
2. CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA	62
3. HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA	62
4. POSTUPAK (DIZAJN) ISTRAŽIVANJA	62
4.1. Metode i tehnike istraživanja	62
4.2. Nacrt varijabli istraživanja	62
4.3. Opis instrumenta istraživanja	63
4.4. Uzorak istraživanja	66
4.5. Postupak (tok) istraživanja	68
4.6. Obrada i analiza podataka istraživanja	69
IV PRIKAZ, ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA	70

1. RODITELJSKA PROCENA KARAKTERISTIKA PORODIČNOG FUNKCIONISANJA U FAZI „PRAZNOG GNEZDA“ ŽIVOTNOG CIKLUSA PORODICE	71
1.1. Uloge.....	72
1.1.1. Osećanja povodom odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma.....	72
1.1.2. Angažovanost u brizi oko unuka i osećanja u vezi sa tim	74
1.1.3. Angažovanost u brizi oko ostarelih roditelja i osećanja u vezi sa tim.....	75
1.1.4. Zadovoljstvo partnerskom relacijom – sadašnje i u odnosu na ranije	76
1.1.5. Zadovoljstvo porodičnom situacijom	78
1.2. Raspodela moći.....	82
1.2.1. Razlozi „napuštanja porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo	82
1.2.2. Način donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo	84
1.3. Kontrola	85
1.3.1. Zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“ ..	85
1.4. Komunikacijski odnosi.....	86
1.4.1. Način i učestalost kontakta sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“	86
2. PROCENA KORISNOSTI KREIRANOG PROGRAMA OBRAZOVNE PODRŠKE ZA RODITELJE „PRAZNOG GNEZDA“	88
2.1. Procena kreiranog programa obrazovne podrške u celini	88
2.2. Procena posebnih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške.....	91
2.3. Procena pojedinačnih sadržaja kreiranog programa obrazovne podrške	95
3. POVEZANOST IZMEĐU PROCENE PORODIČNOG FUNKCIONISANJA U FAZI „PRAZNOG GNEZDA“ I PROCENE KORISNOSTI KREIRANOG PROGRAMA OBRAZOVNE PODRŠKE	101
3.1. Povezanost između procene porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške u celini	101
3.2. Povezanost između procene karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti posebnih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške	102
4. MOGUĆNOST KREIRANJA MODELA OBRAZOVNE PODRŠKE ZA RODITELJE „EMERITUSE“.....	106
V ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA	113
LITERATURA.....	122
PRILOZI.....	133

I UVOD

Bez obzira da li porodicu posmatramo kao privatnu „zajednicu“ ili zastupamo ideju da je potrebno javno intervenisanje u definisanju poželjnog oblika i funkcionisanja porodice, svedoci smo da je opštevažeće stanovište da porodicu čine roditelji i deca, a da ćemo retko (van)bračni par bez dece doživljavati na isti način. Prateći prisustvo dece kao glavne determinante porodičnog života, očekivano bi bilo da će odlazak dece od kuće izazivati barem isto, ako ne i više pažnje, kao i njihov dolazak u porodicu. Ali, stvarnost je ipak nešto drugačija. Kada deca napuste svoj porodični dom, nastavljamo da pratimo i istražujemo njihovo snalaženje u svetu i njihovo prilagođavanje, tj. odgovaranje na zadatke odraslog, samostalnog života, ali neretko zaboravljamo na roditelje. U domaćoj naučnoj literaturi, u mnogo manjoj meri možemo pronaći pominjanje roditelja koji više ne žive sa svojom decom – roditelje porodice „praznog gnezda“, u odnosu na roditelje dece mlađeg uzrasta, zbog čega o „ovim“ roditeljima koji žive u Republici Srbiji gotovo da ne znamo ništa.

Saznanja o dinamici porodičnog života i o porodičnom funkcionisanju govore o tome da porodica u svom rastu i razvoju prolazi kroz određene faze i da je na tom razvojnem putu očekuju različite tačke ukrštanja sa novim dimenzijama elemenata porodičnog života ili ukrštanja starih obrazaca na nov način (Милошевић, 2009б). Naše interesovanje u ovom radu usmereno je na istraživanje moguće uloge obrazovanja u podršci roditeljima koji se nalaze u fazi „praznog gnezda“ da bi u ovoj fazi životnog ciklusa porodice uspešno funkcionisali i nastavili da razvijaju lične potencijale.

U naukama o vaspitanju, porodično funkcionisanje se može posmatrati, sa jedne strane kao okvir vaspitne stvarnosti porodice, a sa druge – kao polje obrazovne intervencije u porodični sistem u cilju podrške razvoju vaspitne stvarnosti (Медић, 2007). Posmatrajući ga i sa jedne i sa druge strane, mi smo odabrali da u ovom istraživanju našu pažnju usmerimo na roditelja. Poredeći živote različitih generacija, jasno je da su se norme, standardi i obrasci funkcionisanja svih generacija potpuno promenili (Милошевић, 2009б), ali da se i dalje intenzivno menjaju. „Porodica u svetskim i domaćim razmerama doživljava epohalne promene koje su gotovo do pre jednu deceniju bile nezamislive“ (Milić, 2007: 13), usled čega „ni deca, niti mladi, odrasli ili stari ne žive na način kako je to bilo samo jednu generaciju pre. Promena globalnog, socijalnog, ekonomskog konteksta u društvu i porodici drastično se reflektovala na razvoj mladih odraslih, pa promene koje se dešavaju upravo u načinu života mladih odraslih stavljaju porodicu pred, za nju, potpuno nove zadatke“ (Милошевић, 2009б 9b: 6). Na pomenute globalne društvene promene, neophodno je dodati i promene u demografskim trendovima i tendencijama. Usled produžetka životnog veka i promena u porodičnoj strukturi, kao i razvoja tehnologija, veza između roditelja i odrasle dece nikada u istoriji nije zauzimala važnije mesto (Fingerman et al., 2020). Učestalost kontakta i održavanje odnosa između roditelja i odrasle dece je porasla u poslednjih 25 godina (Fingerman et al., 2016). Pojedini autori ističu da veza između odrasle dece i roditelja može biti najvažniji odnos u životu odrasle osobe, a zatim zaključuju da ovaj odnos danas treba da uživa istraživačku pažnju koju je bračni odnos imao u prošlosti (Fingerman et al., 2016).

U složenim savremenim uslovima, potreba za učenjem i obrazovanjem roditelja za uspešno porodično funkcionisanje u fazi „praznog gnezda“ je značajno uvećana. Iako je još sredinom XIX veka prepoznata važnost pružanja obrazovne podrške pojedincima za uspešno porodično funkcionisanje, tek od sredine XX veka možemo uočiti porast istraživanja i objavljivanja istraživačkih radova iz ove oblasti. Pored prakse koja traje sad već više od 70 godina u kreiranju obrazovnih programa za roditeljstvo, u odnosu na programe namenjene roditeljima male ili dece školskog uzrasta zapanjujuće je manje pažnje posvećeno razvoju programa za kasnije periode roditeljstva, kakav je period kada deca napuštaju primarnu porodicu (Hagen & DeVries, 2004; Lachman, 2004).

Želeli bismo da kreiranje obrazovnog programa koji bi podržao roditelje faze „praznog gnezda“, a koji bi polazio od potreba samih roditelja, vodi i zameni termina roditelji „praznog gnezda“ terminom roditelji „emeritusi“, jer oni to i jesu. Promenom termina kojim imenujemo fazu „praznog gnezda“ u životnom ciklusu porodice, podstakli bismo i promenu narativa koji nosi termin „prazno gnezdo“, otvarajući prostor ideji o razvoju ljudi i korišćenju ličnih potencijala tokom čitavog životnog veka.

II TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

1. PRISTUPI ISTRAŽIVANJU PORODICE U NAUKAMA O VASPITANJU I OBRAZOVANJU

Danas su prisutni brojni naučni pristupi proučavanju porodice, a dostupnost informacija i znanja, pre svega zahvaljujući razvoju tehnologija, dovela je do porasta interesovanja kako stručne javnosti, tako i šire populacije za teme koje se odnose na porodični život i funkcionisanje porodice. Slažemo se sa autorima koji smatraju da „danas zapravo nema discipline društvenih nauka koja nema dodirnih tačaka sa izučavanjem porodice“ (Milić, 2001: 56). U proučavanju porodičnog života, nauke o vaspitanju „ukrštaju svoj interes u tački koja se zove odnos roditelj-dete... tački koja je istovremeno nastajanje i odrastanje ali i delatnost kojom se to ostvaruje, tački koja se jednom rečju zove vaspitanje“ (Медић, 2007: 223).

Ono što je zajedničko pristupima proučavanju porodičnog života u naukama o vaspitanju jeste da se porodica posmatra kao sistem u razvojnoj perspektivi (Armour, 1995; Милошевић, 2009б; Darling & Cassidy, 2014). Zato su sistemsko shvatanje porodice i razvojna porodična teorija teorijsko-konceptualna osnova ovog istraživanja. Sa jedne strane, njihovom primenom u proučavanju porodičnog života u našem istraživanju otvara se prostor za razumevanje funkcionisanja porodice u fazi „prazno gnezdo“. „Sa druge strane, oni otvaraju prostor razumevanju obrazovne intervencije u porodični sistem i njene moći da razvoj dimenzija porodičnog funkcionisanja usmerava u pravcu napredovanja i rasta porodice i svih njenih članova, u bilo kojoj fazi razvoja porodičnog sistema“ (Милошевић, 2009б: 33), pa tako i u fazi koja se označava kao „prazno gnezdo“, a koja je predmet našeg neposrednog istraživanja.

Mada, sistemski i razvojni pristup proučavanju porodičnog funkcionisanja u naukama o vaspitanju i obrazovanju razumemo kao kao jedinstveni teorijski okvir, u daljem radu ćemo ih posebno prikazati, a u cilju jasnijeg određenja njihovog doprinosa našem istraživanju.

1.1. Sistemski pristup istraživanju porodice u naukama o vaspitanju i obrazovanju

Za pojam *sistem*, može se reći da je star koliko i evropska filozofska misao, a sam naziv potiče od grčke reči *systema* – kompleksna stvar, što u svom (aktuelnom) značenju podrazumeva organizovanu celinu sastavljenu od komponenata koje međusobno interaguju drugačije od načina na koji interaguju sa drugim entitetima, i koja traje tokom nekog vremenskog perioda (Bertalanffy, 1972; Friedman & Allen, 2014; Nosek-Kozłowska, 2020). Razumevanje pojma sistem, na način na koji je prethodno opisan, ustanovio je austrijski biolog Ludvig Von Bertalanfi (Ludwig von Bertalanffy) u Opštoj teoriji sistema, koju je definisao 1928. godine (Friedman & Allen, 2014; Šaćiri, 2020). Dominantne teorije njegovog vremena, redukcionističke i linearne, objašnjavale su rast i promene živih organizama uzročno-posledičnim vezama (Friedman & Allen, 2014). Klasične nauke poput biologije, hemije, psihologije i drugih društvenih nauka, težile su da razdvoje elemente izučavane pojave, i da na osnovu razumevanja pojedinačnih elemenata zaključuju o celoj pojavi (Milojković i sar., 1997; Von Bertalanffy, 1972). Saznanja do kojih su naučnici dolazili upotrebom ovakvog naučnog pristupa nisu davala adekvatan odgovor na Von Bertalanfijeva pitanja, zbog čega staru ideju o sistemima i njihovom funkcionisanju, uobličuje u novu paradigmu pogleda na svet i život, bez obzira o kojim bićima ili na koje sisteme mislimo.

Za osnovnu premisu svoje teorije, Von Bertalanfi preuzima Aristotelovu ideju da se celina razlikuje od zbira svojih delova (Von Bertalanffy, 1972). „To znači, da kada se delovi ispituju posebno, rezultati se ne mogu jednostavno sabrati da bi odredili kako će izgledati celina. Celina se, dakle, mora ispitivati kao celina, kao sistem, umesto kao zbir nekog broja delova“ (Milojković i sar., 1997: 34), jer je porodica mnogo više od skupa pojedinaca koji dele fizički i psihološki prostor (Goldenberg et al., 2017). Pomeranje sa individue ka grupi, celini, sistemu, dovodi do pomeranja ka kontekstualnoj i relacionoj perspektivi, što istraživanju porodičnog života dodaje novu dimenziju – makrosredinu. Kultura, geografska pozicija zemlje, politička klima kao i neposredni komšiluk su samo neki od većih sistema koji čine suprasistem ili makrosredinu, a koji su u neprestanoj interakciji

sa porodičnim sistemom istovremeno oblikujući porodično funkcionisanje, baš kao što i porodični sistem utiče na menjanje suprasistema.

Ukrštanjem saznanja iz prirodnih (bioloških) nauka i društvenih nauka kakva je sociologija, usledila je primena Opšte teorije sistema, odnosno sistemskog pristupa, u izučavanju porodičnog konteksta. Porodica se smatra najtipičnijim, ali i najmanje univerzalnim društvenim sistemom, zbog čega je neophodna primena onih teorijskih pristupa izučavanju porodičnog života koji nastoje da obuhvate kako specifičnosti svake porodice, tako i one univerzalne karakteristike i životne faze kroz koje veliki broj porodica prolazi. Modifikacija i dalji razvoj Opšte teorije sistema, dovela je do kreiranja sistemskog pristupa koji se već dugo primenjuje u oblasti psihologije, psihijatrije, socijalnog rada, psihoterapije i oblasti vaspitanja i obrazovanja. Primena sistemskog pristupa „doprinosi razumevanju porodice kao razvojnog sistema, čije je funkcionisanje uslovljeno kako organizacijom, strukturom i interakcijom njenih podsistema, tako i funkcionisanjem vanporodičnih sistema, sistema društva u celini“ (Milošević, 2009a: 88). Da bismo istraživali i razumeli porodično funkcionisanje i porodične odnose koji su sastavni element porodičnog funkcionisanja, sistemski koncepti su postali značajan „jezik“ za konceptualizaciju porodičnih interakcija i procesa. U svrhu razumevanja tih neopipljivih spojnica, porodičnih odnosa, a zatim i porodičnog sistema u celini, u nastavku ćemo predstaviti osnovni koncept sistemskog pristupa porodici. Tek razumevajući osnovni koncept ove teorije i njegove primene na plan porodice, možemo „doći“ do porodičnih odnosa, mehanizama i obrazaca ponašanja, a zatim i njih razumeti i unapređivati putem obrazovne intervencije.

1.1.1. Prikaz koncepta sistemskog pristupa porodici

Porodično funkcionisanje uslovljeno je isprepletanom mrežom odnosa članova porodice, njihove međusobne dinamike, kulturnog i istorijskog vremena u kojem porodica živi (Laszloffy, 2002; McGoldrick et al., 2016). Nastojeći da što bliže razumemo, a zatim i ispitujemo porodično funkcionisanje, bliski smo stanovištu sistemskog pristupa iz kojeg proizilaze sledeće karakteristike porodice:

- osobine sistema su veće od zbira osobina njegovih pojedinačnih delova,
- funkcionisanje sistema podleže nekim opštim pravilima,
- svaki sistem ima granice koje su važne za razumevanje njegovog funkcionisanja,
- sistemi teže dostizanju relativno stabilnog stanja dinamičke ravnoteže,
- za funkcionisanje sistema važni su mehanizmi veze i povratne sprege između delova sistema,
- sistemi se sastoje od podsistema i u isto vreme oni su deo nekog većeg suprasistema (Milojković i sar., 1997).

Osnovno polazište systemske porodične teorije ukazuje da se celina sistema razlikuje od zbira njenih delova (Darling & Cassidy, 2014; Goldner-Vukov, 1988; Nosek-Kozłowska, 2020; Von Bertalanffy, 1972). Ne možemo „sabirati“ članove neke porodice kako bismo procenjivali njihovo, sveukupno porodično funkcionisanje, jer je ono mnogo više od pukog zbira. Ukoliko jedan član porodice ima funkcionalne obrasce ponašanja na individualnom planu, to ne znači da je čitav porodični sistem funkcionalan (Dalos & Drejper, 2012; Goldner-Vukov, 1988). Pojedinačan član porodice ili podsistem ne može se razumeti izolovano od drugog dela porodičnog sistema (Николић, 2022).

Svaki sistem se sastoji od subsistema, a istovremeno je deo većeg sistema – suprasistema. Govoreći jezikom kibernetike, podsistemi su delovi sistema koji imaju svoje funkcije ili treba da iznesu određene procese unutar sistema u celini (Dalos & Drejper, 2012; Goldenberg et al., 2017; Perez-Brena, 2022). Porodica se najpre posmatra kao sistem sa svojim podsistemima – individualni, partnerski, roditeljski i dečiji (Nosek-Kozłowska, 2020) i način na koji će se subsistemi međusobno povezivati zavisi od propustljivosti granica među subsistemima i hijerarhijske strukture porodičnog sistema, koja može da varira zavisno od kulture i konteksta (Goldner-Vukov, 1988; Perez-Brena,

2022). Navedeni podsistemi su tipični za nuklearne porodice koje čine roditelji i deca. Istovremeno, partnerski, roditeljski i dečiji subsistem su najistrajniji porodični subsistemi.

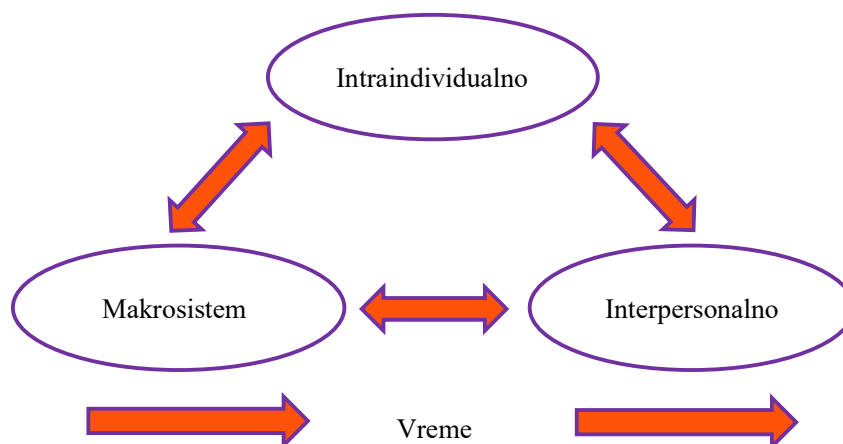
Partnerski subsistem je stub porodičnog sistema i kroz njega deca uče kako se odnose sa sebi ravnopravnima i sa svojim budućim partnerima. Partnerski subsistem uči decu pregovaranju, dogovaranju, kako se zadovoljavaju tuđe potrebe, reaguje u kriznim situacijama, planira budućnost, pruža podrška i obezbeđuje međusobni rast i razvoj (Nosek-Kozłowska, 2020). Roditeljski subsistem (koji može uključivati i babe/dede i značajne druge koji učestvuju u vaspitanju dece) je podjednako odgovoran za vaspitanje i podizanje dece. Deca, kroz interakciju sa roditeljima, uče kako se odnose prema autoritetu i moći, ali istovremeno vežbaju kako da budu odgovorni i da donose odluke. Kroz interakciju sa roditeljskim subsistemom, deca razvijaju komunikaciju, uče o granicama, porodičnim pravilima. Dečiji (sibling) subsistem predstavlja najdužu relaciju koju ostvarujemo za života i ona se najčešće prožima kroz naš čitav životni ciklus. Braća i sestre predstavljaju prvu vršnjačku grupu za dete i, interagujući sa njima, dete uči kako se pregovara, dogovara, takmiči, sarađuje (Nosek-Kozłowska, 2020; Rogoff, 2003). Relacije koje uspostavimo sa braćom/sestrama uče nas i kako se postaje privržen prijatelj.

Trougao kreiran od ova tri subsistema je u konstantnom dinamičnom odnosu u kojem sve vreme svaki subsistem utiče jedan na drugi (Goldenberg et al., 2017). U zemljama sa kolektivističkom orijentacijom koja neguje bliske i intenzivne porodične odnose poseban značaj ima dečiji subsistem (Rogoff, 2003). U nešto ređim porodicama (za današnje vreme) kao što su proširene porodice, i netipičnim porodicama poput LGBT porodica, jednoroditeljskih porodica, porodica u kojima je neko od roditelja u drugom braku... mogu se pojaviti dodatni/drugačiji podsistemi. Svaki član podsistema interaguje i sa članovima drugih podsistema, pa tako u porodici mogu postojati podsistemi formirani u odnosu na pol, te jedan podsistem čine otac i sin, a drugi podsistem majka i kćerka; ili u odnosu na interesovanje, pa podsisteme čine otac i kćerka, a drugi majka i sin... I sam pojedinac može da se posmatra kao podsistem porodičnog sistema (Milojković i sar., 1997). Svi podsistemi su u konstatnoj, međusobnoj interakciji i „imaju sopstvenu organizaciju, granice, obrasce međudelovanja“ (Milojković i sar., 1997:35) i unutar njih se vrše različiti nivoi moći, primenjuju se naučene veštine i različite dodeljene odgovornosti (Goldenberg et al., 2017).

Sa druge strane, porodični sistem je u permanentnoj interakciji sa neposrednim okruženjem, ali i čitavim suprasistemom (McGoldrick et al., 2016; Goldner-Vukov, 1988). Interakcija između porodice i šireg okruženja upućuje na to da istovremeno kulturni i istorijski kontekst utiču na porodicu koliko i porodica, kao najmanja jedinica društva, utiče na menjanje neposrednog okruženja (Gunn et al., 2015). Porodice „upijaju“ ideologije i diskurse svog društva i prevode ih u okvire svoje porodične kulture, tradicije i dinamike (Dalos & Drejper, 2012). „Između društva i pojedinca stoji niz zajedničkih premisa, objašnjenja i očekivanja – ukratko, sistem vrednosti porodice“ (Dalos & Drejper, 2012:34).

U nastojenjima da se razume priroda porodičnog sistema, u odnosu na druge društvene sisteme, kreirani su brojni modeli. Na Šemi 1, na jednostavan način je demonstrirana složena, interaktivna i recipročna priroda porodičnog sistema, u kojem informacije, uticaji i moć teku u mnogo različitih pravaca istovremeno (Goldenberg et al., 2017).

Šema 1. Prikaz sistemske paradigme (Stanton, 2009, prema: Goldenberg et al., 2017)

Šema 1 prikazuje kompleksnost porodičnog sistema i višeslojnu mrežu uticaja koji oblikuju porodični život na tri nivoa – individualnom, porodičnom i sredinskom. Na intraindividualnom nivou obuhvaćeni su elementi ličnosti, pol, starost, seksualni identitet, etnička pripadnost, verovanja, vrednosti... (Stanton & Welsh, 2011, prema: Goldenberg et al., 2017). Interpersonalni nivo obuhvata životni ciklus i razvoj porodice, odnose u partnerskoj relaciji, odnose roditelj-dete, porodične snage i kapacitete, odnose porodice unutar društvenih mreža. Makrosistem se odnosi na šire društvene okvire poput kulture, politike, sistema zdravstvene zaštite, obrazovanja, verskih organizacija i nacionalnih ideologija (Stanton & Welsh, 2011, prema: Goldenberg et al., 2017). Razumevanje svakog od ova tri nivoa, odnosno (sub)sistema u terminologiji sistemskog pristupa, ključno je za izučavanje funkcionisanja porodice.

Sistemske pristup porodicu vidi kao entitet orijentisan na pravila – interakcija članova porodice sledi ustaljene, organizovane obrasce koji su zasnovani na porodičnoj strukturi (Goldenberg et al., 2017). Na osnovu ovih obrazaca, svaki član porodice uči šta je dozvoljeno ili očekivano kako od njih pojedinačno, tako i od svih onih koji učestvuju u porodičnoj interakciji. Pravila se kreiraju tako da upravljaju distribucijom moći, podelom rada i obrascima porodičnih interakcija (Gunn et al., 2015). Iako često javno neizrečena, porodična pravila karakterišu i podržavaju regulaciju sistema i upućuju na to kako i koliko dobro porodica funkcioniše kao sistem, celina (Dalos & Drejper, 2012; Goldenberg et al., 2017).

Svaki porodični sistem je jedan, jedinstven, i ima svoja osobena pravila funkcionisanja koja su drugačija od pravila koja važe u drugim društvenim sistemima. Ona sadrže porodičnu tradiciju (prenose se sa prethodnih generacija), otkrivaju porodične vrednosti, vode uspostavljanju porodičnih uloga u skladu sa tim vrednostima i u tom procesu treba da vode uspostavljanju poverenja u odnosima u porodičnom sistemu (Goldenberg et al., 2017). Sa druge strane, iako svojstvena za svaku porodicu, porodična pravila se nadograđuju pravilima drugih sistema i često u sebi sadrže značajnu kulturološku komponentu. Posmatrajući neku porodicu, možemo da uočimo doslednost, pravilnost u ponašanju članova te porodice, a samim tim možemo i da naslućujemo pravila koja su uzrok takvog „doslednog“ ponašanja (Dalos & Drejper, 2012). Pravila su nekada otvoreno izrečena, ali su češće prikrivena i neizrečena; oko nekih pravila postoji mogućnost pregovaranja i menjanja, dok oko nekih nema ni pregovaranja (Gunn et al., 2015). U funkcionalnim porodicama, pravila su jasno saopštena/iskomunicirana, čime se podstiče red i stabilnost u porodičnom funkcionisanju, ali istovremeno, jasnim komuniciranjem pravila otvara se mogućnost za njihovo menjanje i prilagođavanje aktuelnim porodičnim okolnostima (Goldenberg et al., 2017).

Ko, kako i kada učestvuje u porodičnom životu, definiše se i granicama. Granice su zamišljene linije, barijere koje se uspostavljaju između svakog pojedinačnog člana, svakog podsistema i porodičnog sistema u celini, u odnosu na druge društvene sisteme. Ove zamišljene linije, koje metaforički možemo uporediti sa ljudskom kožom – polupropustljivom membranom koja štiti ljudski

organizam (Gunn et al., 2015), predstavljaju „način ograničavanja prostorne, vremenske i emocionalne teritorije odnosa u porodici“ (Goldner-Vukov, 1988: 36). Bez obzira da li je reč o granicama pojedinačnog člana, podsistema ili cele porodice, granice definišu prostor bliskosti i intime, u kojoj meri će informacije ući u (pod)sistem.

Granice se mogu razlikovati u odnosu na dva kriterijuma: kriterijum propustljivosti i kriterijum promenljivosti (Milošević, 2009a). U odnosu na kriterijum propustljivosti, granice definišemo na kontinuumu od otvorenih, poluotvorenih, do zatvorenih granica (Milošević, 2009a). Otvorene i zatvorene granice podrazumevaju ekstremne tačke kontinuumu, zbog čega se autori slažu da je najoptimalnije za porodicu da uspostavlja poluotvorene granice, kombinaciju ova dva ekstrema. Dok kod otvorenih granica nema nikakve kontrole koga i koliko, kao i kakve informacije puštamo u porodični sistem (i njegove podsisteme), kod zatvorenih granica je ovo propuštanje veoma strogo i rigorozno, čime se sistem izoluje iz šireg okruženja (Gunn et al., 2015). Kao najoptimalnije granice (u odnosu na kriterijum propustljivosti) definišu se polupropustljive granice. Uspostavljanjem ovakvih granica između pojedinaca, podsistema i porodičnog sistema sa drugim sistemima, porodica se prilagođava svakom kontekstu, izazovu, zadatku, rastu i razvoju njenih članova, funkcioniše u skladu sa aktuelnim situacijama. U odnosu na kriterijum promenljivosti, granice takođe možemo posmatrati na kontinuumu i to od krutih, rigidnih granica, preko fleksibilnih do haotičnih granica (Milošević, 2009a). Haotične granice su najčešće otvorene granice, koje porodični sistem izlaže spoljašnjim uticajima, čineći ga vulnerabilnim u odnosu na dešavanja iz spoljašnjeg sveta. Njihovo menjanje tokom porodičnog razvoja je bez ikakvog pravila i objašnjenja kada i kako se menjaju, što dovodi do još veće konfuzije među članovima porodice. Rigidne granice su najčešće zatvorene granice. Ukoliko se uspostave rigidne, zatvorene granice, one se naknadno gotovo nikada ne menjaju (Milošević, 2009a). Njihova rigidnost se ogleda u neprilagođavanju na okolnosti na koje porodica nailazi tokom svog životnog puta. Rigidne i zatvorene granice, mogu predstavljati problem za porodicu koja se nalazi u fazi „praznog gnezda“, s obzirom na to da ova faza iziskuje promene porodičnih granica uslovljeno odlaskom dece iz porodičnog doma.

Ipak, najveći broj porodica karakterišu poluotvorene, fleksibilne granice. Porodice sa polupropustljivim granicama se prilagođavaju razvojnim zadacima svakog člana i porodice u celini, prilagođavajući svoje porodične mehanizme funkcionisanja aktuelnim okolnostima – u isto vreme, štitiće individualnost svojih članova, ali i porodičnu celinu, kao sistem konkretnog društvenog i kulturnog konteksta. Ne postoje dobre i loše granice, te će se „vrste“ granica koje su dominantno uspostavljene u nekoj porodici (verovatno) menjati na kontinuumu, kako porodica prolazi svoj put rasta i razvoja (Darling & Cassidy, 2014). Ista porodica će u fazi sa detetom školskog uzrasta i u fazi „praznog gnezda“ imati drugačije granice na sva četiri nivoa podsistema (individualnom, dečijem, roditeljskom i partnerskom). Takođe, neke porodice će uspešno funkcionisati i sa rigidnim ili otvorenim granicama. Više puta smo napomenuli da ne postoji recept za uspešno porodično funkcionisanje, ali istraživanja pokazuju da uspostavljanje poluotvorenih, fleksibilnih granica u većoj meri obezbeđuje uspešnu porodičnu funkcionalnost. Ove nevidljive granice definišu i na koji način pojedinci ulaze u i izlaze iz porodičnog sistema (Friedman & Allen, 2014).

Iako se porodica posmatra kao sistem u razvojnoj perspektivi, kao i drugi živi sistemi, i porodica teži dostizanju ekvilibrijuma. Porodica, definišući svoja pravila, uspostavlja granice, komunikacijom i stalnom interakcijom nastoji dostizanju dinamičke, porodične ravnoteže. S obzirom na to da je porodica sistem sačinjen od elemenata (individua i podsistema) koji su permanentno izloženi stimulansima i da promena u jednom elementu utiče na promenu čitavog sistema, gotovo je nemoguće dostići idealno stanje – ekvilibrijum. Svaki zahtev za promenom, bez obzira na njegovo poreklo (iz porodice ili drugih društvenih sistema), pokreće porodicu na akciju, tj. reakciju. Neke porodice će pružati otpor promeni (najčešće nesvesno), neke druge će mobilisati sve svoje porodične snage kako bi odgovorile na postavljeni zahtev, dok će neke porodice pred zahtevom za promenom razviti disfunkcionalne obrasce funkcionisanja. Sve ove reakcije, ma koliko bile drugačije, imaju isti cilj – da porodicu vrate u poznato i mirno stanje ravnoteže.

Porodična stabilnost je ukorenjena u promenama, odnosno – u tome u kojoj meri je porodica funkcionalna i u stanju da se prilagodi promenama na koje nailazi, a da istovremeno očuva osećaj

reda i stabilnosti kod članova porodice (Goldenberg et al., 2017). Kada poslednje dete napušta porodični dom, u porodici se dešava veliki broj procesa na individualnom i porodičnom planu, te je porodična homeostaza u velikoj meri ugrožena. Ukoliko je porodica od svog nastanka do faze „praznog gnezda“ razvila dobre adaptibilne mehanizme, porodična homeostaza će tek na kratko biti ugrožena usled dečijeg napuštanja doma i vrlo brzo će porodica nastaviti da adekvatno funkcionise u izmenjenoj porodičnoj situaciji.

O sistemskom pristupu porodici nije lako pisati kao jednoj jedinstvenoj teoriji. Rasprostranjenost ove teorije u okviru različitih društvenih nauka koje se bave porodicom, i njihovih subdisciplina, dovela je do razvoja brojnih modaliteta koji dodaju novu ili proširuju postojeću perspektivu porodice kao sistema. Pojedincima i istraživačima koji se direktno ne bave istraživanjem porodice oslanjanje na sistemsku teoriju i njoj svojstvenu kibernetiku može asocirati na uvođenje „fabrikovanja“ porodice i pokušaje primene „tehnicističke“ prizme na izučavanje porodičnog funkcionisanja. Suprotno tome, sistemski pristup je uspeo da apostrofira onaj aspekt porodičnog života koji je poseban, drugačiji i samo njemu svojstven – porodične odnose (Goldenberg et al., 2017; McGoldrick et al., 2016; Thomas et al., 2017).

Ukoliko (porodični) sistem predstavlja skup elemenata koji su u konzistentnom međusobnom odnosu, onda možemo da zaključimo da je (porodični) sistem organizovan oko tih odnosa (Goldenberg et al., 2017; Sorys, 2020). Odnosi među članovima porodice, mikrokulture, su duboki, višeslojni i uglavnom se zasnivaju na zajedničkoj istoriji, internalizovanim percepcijama i pretpostavkama o svetu i osećaju svrhe; unutar takvog sistema, pojedinci su međusobno povezani snažnim, trajnim, recipročnim, višegeneracijskim emocionalnim vezama koje mogu da variraju u intenzitetu i psihološkoj udaljenosti između članova tokom vremena, ali opstaju tokom čitavog životnog ciklusa porodice (Goldenberg et al., 2017; Laszloffy, 2002; Goldner-Vukov, 1988). Kontekst u kojem se radamo, razvijamo, u kojem učimo šta je dobro, a šta loše, da li se i u kojoj meri ljubav iskazuje i kome, boje složeni emocionalni odnosi između članova porodice. „Odnosi su toliko imanentan deo porodičnog funkcionisanja, da nam se nameće kako pitanje da li se oni mogu posmatrati i kao sinonimi..., tako i pitanje – šta od čega zavisi: porodično funkcionisanje od porodičnih odnosa ili obrnuto?“ (Милошевић, 2009б: 31). Kao takvi, kompleksni, porodični odnosi su opravdano predmet analize porodičnog funkcionisanja, ali veliki broj kombinacija sadržaja koji čine te odnose, otežavaju istraživanje i proučavanje onog najjedinakijeg što porodica ima.

Sistemski pristup omogućava istraživanje porodice kao sistema u kojem ne važe ista pravila kao u drugim sistemima. Razumevanje porodice kroz sistemsku paradigmu prevazilazi ideju o „ulaznim“ i „izlaznim“ varijablama, odnosno – o unapred određenom ishodu funkcionisanja (porodičnog) sistema ako ga izložimo određenim stimulansima (Dalos & Drejper, 2012). Bezbroj je mogućih ishoda porodičnih interakcija, a fundamentalnu razliku između porodičnog i drugih sistema predstavlja pripadnost, odnosno način na koji možemo postati deo nekog sistema i način na koji ga možemo napustiti. Dok u poslovnim, političkim, društvenim i drugim sistemima pojedinac može dobiti otkaz ukoliko ne ispunjava adekvatno svoje obaveze ili ga može dati ukoliko nije zadovoljan radom i funkcionisanjem sistema kojem dobrovoljno pripada, za porodicu ova mogućnost ne postoji. Porodica „dobija“ nove članove samo rođenjem, usvojenjem, brakom ili privrženosti, a članovi je (porodicu) mogu napustiti samo usled smrti, a neki ni tada (McGoldrick et al., 2016). Pripadanje svojoj porodici može biti i olakšavajuća i otežavajuća životna okolnost, ali ona je naša datost i, ma koliko se nekada trudili, od nje ne možemo (tek tako) pobeći (Goldner-Vukov, 1988). Ova datost, ali i značaj koji porodica ima za pojedinca i društvo, podiže obrazovanje visoko u hijerarhiji alata koji nam se nude za unapređenje porodičnog života, s obzirom i na značajnu preventivnu ulogu koju obrazovanje ima.

1.1.2. Sistemski pristup razumevanju porodičnog funkcionisanja u fazi „prazno gnezdo“

Von Bertalanfi je verovao da je „celina veća od zbira svojih delova i da, kako bismo razumeli kako organizam radi, moramo da proučimo transakcione procese između komponenata sistema, da uočimo obrasce koji se pojavljuju i načine organizovanja odnosa između delova“ (Dalos & Drejper,

2012: 71). Slažemo se sa autorima koji ističu da su za razumevanje porodične stvarnosti veoma značajna dva elementa sistemskog pristupa: organizacija i struktura sistema (Gunn et al., 2015).

Organizacija porodičnog sistema najpre se ogleda u vodećem konceptu sistemskog pristupa – celina se razlikuje od zbira svojih delova, a ti delovi su u permanentnoj međusobnoj interakciji. Svaki element porodice utiče na druge elemente i ne mogu se posmatrati izolovano jedni od drugih. Kada je reč o porodici koja živi fazu „praznog gnezda“, ne možemo razumevati roditelje ukoliko ne razumemo decu koja su napustila porodični dom, ili obrnuto. Ukrštanje brojnih uloga koje imaju odrasla deca i njihovi roditelji, tranzitnih događaja sa kojim se suočavaju i društvenih okolnosti koje determinišu životnu stvarnost, upućuju na veoma složenu organizaciju porodice u fazi „prazno gnezdo“. Svaka porodica se sastoji od pojedinačnih članova koji se „grupišu“ u podsisteme, svi zajedno čineći porodični sistem. Napuštanje porodičnog doma od strane poslednjeg deteta, nužno povlači sa sobom kvalitativne promene unutar roditeljske uloge, a primarni subsistem porodice postaje partnerski, odnosno bračni, subsistem roditelja čija su se deca osamostalila. U mnogim porodicama, posebno u porodicama koje potiču iz zemalja gde roditeljstvo ima primat nad partnerstvom, partnerska relacija ostaje „zanemarena“ kroz životni ciklus porodice. Usled odlaska dece od kuće, promenom navika i rituala, upućivanjem roditelja jedno na drugo, faza „praznog gnezda“ neminovno ističe značajnost partnerske relacije.

Svaki član porodice ima svoj položaj i svoju ulogu u porodici. Položaji članova porodice su biološki determinisani i bez obzira o kom društvenom uređenju i istorijskom trenutku je reč, postoje četiri osnovna položaja koja su predstavljena u parovima: supruga-majka, suprug-otac, kćerka-sestra i sin-brat (Golubović, 1981, McGoldrick et al., 2016). Položaji upućuju na mesto koje zauzimaju članovi neke porodice, označavaju vrstu njihovog srodstva, biološki su determinisani i ne menjaju se u odnosu na važeći društveno-kulturni kontekst, ali njihovo značenje je u velikoj meri određeno dominantnim vrednostima i normama jednog društva (Golubović, 1981). Iako odrastao čovek koji ima suprugu i decu zauzima položaj oca i danas i pre 2000 godina, društveno-kulturni smisao tog položaja je drugačiji. Isto važi i za sve druge porodične položaje.

Pored položaja, svaki član porodice ima svoje uloge. „Njihova definicija i distribucija zavise od društveno definisanog značenja porodičnih položaja i ne proizilaze direktno iz njihove biološke određenosti“ (Golubović, 1981: 167). Članovi porodice imaju različite porodične i vanporodične uloge. Porodične uloge definišu poželjne načine ponašanja i odgovornosti svakog člana porodice, odnosno šta, ko i kada treba da radi. Porodične uloge su brojne, a vanporodične još brojnije. Razumevanje uloga (i porodičnih i vanporodičnih) je važno za bolje razumevanje faze „praznog gnezda“ iz nekoliko razloga.

Prvi razlog je društvena determinisanost uloge roditelja u različitim fazama životnog ciklusa porodice. Ukoliko fazu porodičnog života u kojoj se deca osamostaljuju i napuštaju porodični dom nazivamo „praznim gnezdrom“, kakvu definiciju uloge roditelja ovaj termin poručuje? Čini se kao da društvo roditelje u ovoj fazi vidi kao odrasle koji su ispunili svoj roditeljski zadatak i ostaju sami na svom daljem životnom putu. Stoga je i naša namera da termin roditelji „praznog gnezda“ zamenimo terminom roditelji „emeritusi“. Naravno da sama promena termina neće voditi promeni društvenog odnosa prema roditeljima u ovoj životnoj fazi, ali stvarnost već pokazuje da neki roditelji ne prihvataju svoju ulogu onako kako je šire okruženje vidi, te upotreba termina „emeritus“ vodi preciznijem razumevanju ove životne faze. Drugi razlog se nalazi u specifičnostima koje proizilaze iz same faze „praznog gnezda“, odnosno – u velikom broju različitih uloga koje ljudi (i roditelji i deca) mogu preuzimati u ovoj fazi životnog ciklusa porodice. Članovi porodice se tokom svog rasta i razvoja moraju prilagođavati na nove uloge i na promene unutar istih uloga koje se neminovno dešavaju (Golubović, 1981). Napuštanjem porodičnog gnezda, deca zahtevaju od roditelja da ih prihvate kao odrasle, ravnopravne članove porodice. To svakako ne znači da deca prestaju da budu deca svojim roditeljima, ali se sadržaj uloge deteta menja, što nužno povlači i menjanje roditeljske uloge i odnosa roditelja prema svojoj odrasloj deci. Ovaj zahtev za promenom je neretko tumačen kao gubitak roditeljske uloge, usled odlaska dece od kuće, zbog čega je faza „praznog gnezda“ doživljavana kao negativan period života roditelja, posebno majki. Stava smo da roditelji nikada ne gube tu svoju ulogu, ali se slažemo da je uloga roditelja u ovoj i narednoj fazi životnog ciklusa sasvim

drugačija nego ikada pre – samostalan život dece dozvoljava roditeljima da više prostora otvore za svoje porodične i lične uloge, želje, potrebe i interesovanja. Iako su roditelji uvek roditelji i deca uvek deca, njihove uloge i pozicije u porodici nisu fiksirane, već individualni putevi razvoja članova porodice zahtevaju revidiranje međusobnih odnosa, granica, važećih pravila (Barbato & Perse, 1999; Goldscheider & Goldscheider, 1999).

Govoreći o porodičnoj organizaciji, njenim subsistemima, položajima i ulogama koje članovi jedne porodice imaju, nemoguće je ne govoriti o hijerarhiji i distribuciji moći unutar jedne porodice. Hijerarhija je „u stvari organizaciona struktura porodice oko pojma moći i uloge u donošenju odluka i pravila“ (Goldner-Vukov, 1988: 37). Roditeljski subsistem ima najveću moć (najduži vremenski period) i samim tim zauzima najviši položaj u porodičnoj hijerarhiji (Goldner-Vukov, 1988), ali nisu zanemarljivi ni primeri dece ili dečijeg subsistema koji ima veliku moć u odlučivanju o važnim porodičnim pitanjima (Gunn et al., 2015). Obrnuta hijerarhija, koja se spominje još od 80-ih godina prošlog veka (Macfie et al., 2015), u etapama dobija na većoj važnosti, pokazujuću promene u tendencijama koje se dešavaju u porodičnom funkcionisanju.

Distribucija autoriteta bi trebalo da se menja kako se porodični sistem razvija, pa je faza „praznog gnezda“ svojevrsni test za porodicu kako se prilagodila zahtevima za promenom na ovoj porodičnoj dimenziji. Od „zvezde porodice“ u najranijem periodu svog života (Medić i sar., 1997), deca u fazi „praznog gnezda“ postaju ravnopravni, odrasli članovi porodice i društva, što treba da dovede do uspostavljanja odnosa uzajamnog poštovanja i razumevanja uloga između roditelja i dece (Rago, 2016; Tosi, 2016). Da li će dete napustiti porodični dom, u kom životnom dobu, ko će odlučivati o napuštanju porodičnog doma (dete, roditelji, ili zajedno dete i roditelji), u mnogome govori o tome da li je autoritet „promenio vlasnika“, odnosno, da li je odraslo dete prihvaćeno kao ravnopravan član porodice, čije se želje i potrebe uvažavaju i vrednuju, pa čak i onda kada su u suprotnosti sa roditeljskim.

Karakteristika svakog, pa i porodičnog sistema je da ima granice. Granice služe da uspostave onaj optimalni, nekada teško dostižni balans između javnosti i privatnosti, tj. izloženosti svakog pojedinačnog člana i subsistema u odnosu na druge članove (subsisteme) i u odnosu na šire okruženje. O granicama se mnogo priča i piše, te se čini da je ovaj koncept jedan od najprepoznatljivijih koncepata sistemskog pristupa. Međutim, i pored toga što granice zauzimaju značajan prostor u stručnoj i popularnoj literaturi, njihova adekvatna primena kao da kasni za znanjima koja o njima imamo. U fazi „praznog gnezda“ granice se menjaju i prilagođavaju razvojnoj fazi svakog pojedinačnog člana i celog porodičnog sistema.

Struktura porodice je drugi značajan element sistemskog pristupa porodici koji smatramo značajnim za razumevanje porodične stvarnosti u fazi „praznog gnezda“. Ona najpre upućuje na kombinaciju srodnika koji čine porodicu, i klasifikacije strukture porodice se vrše na osnovu prisustva/odsustva (van)bračnih partnera i dece, kao i drugih srodnika. Brojne su klasifikacije porodične strukture, i taj broj se uvećava kako se uvećava i opseg mogućih porodičnih i partnerskih formi, a neke od najpoznatijih porodičnih struktura jesu: jednoroditeljske, nuklearne i proširene porodice. Za potrebe našeg rada, fokus usmeravamo na nuklearne porodice, s obzirom da su one najzastupljenije i najtipičnije porodične forme u Republici Srbiji. Međutim, ovako shvaćena struktura sama po sebi ne govori o kvalitetu i funkcionalnosti porodice, već samo o tome ko su njeni članovi. Operacionalizacija ovog pojma i njegovo razlaganje na osnovne elemente će nam tek omogućiti da razumemo zašto nam je struktura porodice važna. Porodična dinamika, odgovornosti svakog člana i njihova emocionalna povezanost, determinisani su porodičnom strukturom. „Struktura porodice može se shvatiti kao model porodičnog funkcionisanja, dijagram međusobnih odnošenja (relacija) porodičnih subsistema u ostvarivanju porodičnih funkcija radi dostizanja porodičnih ciljeva“ (Милошевић, 2009б: 40). Ovakvo razumevanje porodične strukture, usmerava dalje istraživanje ka porodičnim odnosima i obrascima ponašanja članova porodice, koji će nam dati jasnije razumevanje značaja i uloge koju struktura ima.

Najeminentnije svojstvo porodice jesu porodični odnosi – oni određuju suštinu porodice, njeno trajanje, intenzitet zadovoljstva članova zbog pripadnosti baš toj porodici, istovremeno dajući članovima osećaj sigurnosti i podrške (Sorys, 2020). Priroda porodičnih odnosa u direktnoj je vezi sa

prirodom/karakteristikama porodice iz koje čovek dolazi, vrednostima na kojima je odrastao i kako je vaspitavan, i ma koliko da je moderna porodica pretrpela transformacija, ona i njoj imanentni porodični odnosi predstavljaju osnovni gradivni element života svakog čoveka (Goldenberg et al., 2017; Sorys, 2020). Porodični odnosi omogućavaju ostvarivanje porodičnih funkcija i govore nam o tome kako su različiti članovi i porodični sistemi povezani na interaktivnom nivou (Milošević, 2009a). Oni imaju centralnu ulogu u oblikovanju blagostanja ljudi tokom celog životnog ciklusa (i individualnog i porodičnog), a kako roditelji stare, značaj funkcionalnih, toplih i odnosa punih ljubavi su sve veći (Thomas et al., 2017). Kompleksne životne okolnosti u kojima žive današnje porodice su dovele do, sa jedne strane, međusobnog udaljavanja članova porodice usled smanjenja značaja pripadnosti porodici, a sa druge strane, kod mnogih porodica je kompleksna stvarnost povećala upućenost članova porodice jedne na druge, neretko pružajući međusobnu podršku za uspešno savladavanja brojnih životnih prepreka, održavajući tako „bliskost na daljinu“. Roditelji „praznog gnezda“ predstavljaju značajan izvor podrške svojoj deci na različitim životnim poljima, baš kao što i deca pomažu roditeljima u svakodnevnim životnim situacijama. Kvalitet porodičnih odnosa prožima čitav životni ciklus, a njihov značaj je sve vidljiviji kako porodica stari.

Istraživači porodičnog života, neretko napominju da na svetu ne postoje pojedinci, već samo fragmenti porodice, odražavajući činjenicu da iskustva i interakcije iz porodice oblikuju tok našeg života i zauvek ostaju deo nas (Segrin & Flora, 2018). U okviru porodičnog sistema se odvija veliki broj, prema različitim odlikama, determinisanih interakcija i sve te interakcije su ispunjene raznovrsnim sadržajima. Upravo zato, drugo polje sagledavanja porodičnih odnosa predstavljaju sadržaji porodičnih odnosa. Ma koliko delovalo nemoguće njihovo obuhvatanje i po malo nemoguće njihovo sveobuhvatno istraživanje, sadržaji porodičnih odnosa predstavljaju najkonkretnije polje sagledavanja porodičnih odnosa (Милошевић, 2009б). Lista sadržaja porodičnih odnosa je neiscrpna, ali neki od značajnih za temu našeg rada su: porodične uloge i položaji, raspodela moći, komunikacija među članovima porodice, roditeljska očekivanja od dece, vrednosni sistem porodice, reagovanje na porodične krize, reagovanje na razvojne promene članova porodice... Prikazani sadržaji imaju za cilj da ukažu na višeslojnost porodičnih odnosa i kompleksnost koju ti odnosi u sebi i sa sobom nose.

Porodični odnosi su „najintimniji i najtešnji odnosi koji se mogu postići u nekoj društvenoj zajednici“ (Golubović, 1981: 187) i karakteriše ih intenzitet emocionalne razmene koji je jači od intenziteta u bilo kojoj drugoj relaciji. Razmena emocija, postojanje „dozvole“ da se o njima priča, ali i da se slobodno ispoljavaju, omogućavaju članovima porodice bazičan osećaj sigurnosti, bezbrižnosti i zaštite. Kada se beba rodi, njena primarna potreba je potreba za kontaktom koji ostvaruje kroz odnos sa roditeljima (i posebno sa majkom), stvarajući istovremeno sliku o sebi i o svetu koji je okružuje (Medić i sar., 1997). Ukoliko su roditelji (a kasnije i značajni drugi) posredovali detetu sliku o svetu, kao sigurnom mestu za život, u kojem su ljudi dobronamerni i otvoreni za prihvatanje deteta, dete će se osećati sigurno i slobodno da istražuje svet oko sebe (Medić i sar., 1997). Sa druge strane, ukoliko je ta slika o svetu negativna, jer u tom svetu žive nepoverljivi ljudi, dete će doživeti spoljašnje okruženje kao neprijateljsko mesto u kojem treba da bude oprezno i takođe nepoverljivo. Blagovremeno reagovanje na dečije potrebe, ljubav i informacije koje roditelji upućuju deci, određuje okvire kroz koje će dete posmatrati sebe i svet oko sebe i načine na koje će dete biti uključeno u i adaptirano na šire okruženje. Razmenom ljubavi, nežnosti, poverenja i podrške koje se ostvaruju u porodičnom funkcionisanju, roditelji (kao viši u hijerarhiji odnosa moći) utiču na to kako će dete funkcionisati ne samo u porodici, već u svim drugim relevantnim kontekstima, da li će imati poverenje u ljude iz svog bližeg i daljeg okruženja (Hobdy et al., 2007). Oni se takođe prenose i na druge odnose i relacije kasnije, a posebno na partnerske relacije, koje čine veliki deo zrelog, odraslog doba. Faza „praznog gnezda“ i reakcija dece i roditelja na izazove ove faze, mogu upućivati na kvalitet izgrađenih porodičnih odnosa.

Porodični odnosi imaju još jednu značajnu funkciju – oni su put kojim se utvrđuju obrasci ponašanja članova porodice, kako u cilju održavanja porodičnog sistema, tako i u cilju realizacije porodičnih funkcija (Milošević, 2009a). Kroz interakciju članova porodice, stvaraju se obrasci ponašanja koji ukazuju na to ko se, kada i kako nalazi u relaciji sa drugim članovima porodice

(Goldner-Vukov, 1988). „U osnovi, porodično-sistemska teorija vidi porodicu kao živi organizam koji funkcioniše unutar određenih granica, pravila, očekivanja i modela interakcije između njenih članova – ti modeli interakcije su preuzimani i prilagođavani kroz mnoge generacije. Oni mogu biti od pomoći ili destruktivni za članove porodice, ali bez obzira na to, oni su veoma snažni u određivanju ponašanja svake individue“ (Powell & Casiddy, 2001: 52). Transgeneracijski prenos obrazaca ponašanja porodice, sa jedne strane učvršćuje porodični sistem, a sa druge strane, već postojeći transakcioni obrazac uobličava ponašanje članova porodice (Goldner-Vukov, 1988; Milošević, 2009a). Dodatno, multigeneracijski pristup nam pokazuje kako jedna generacija ima uticaj na živote drugih generacija tokom životnog ciklusa jedne porodice. Dok jedna generacija pokušava da se zaposli i osamostali, druga se bavi suočavanjem sa starošću, treća – sa odlaskom dece od kuće; svaka od generacija je u svom podsistemu, ali i pod uticajem je drugih generacija, tj. podсистema (McGoldrick et al., 2011).

1.1.3. Sistemska pristup razumevanju obrazovne intervencije u porodični sistem

Sistemska pristup porodici, baziran na konceptima opšte teorije sistema, daje okvir razumevanju obrazovnih intervencija u porodični sistem. Koncept *reciprociteta* ukazuje da promena kod jednog člana porodice dovodi do promene kod svih članova porodice (Goldenberg et al., 2017; Milošević, 2009a). Ukoliko dete napušta porodični dom, svojim odlaskom unosi promene u život roditelja i drugih članova porodice, koliko unosi promene i u sopstveni život. Dotadašnja realnost života roditelja značajno se menja, a njihove roditeljske i partnerske uloge dobijaju kvalitativno drugačije značenje sada kada deca ne žive u porodičnom gnezdu. „Ponašanje jednog člana porodice je rezultat kružne povezanosti svih članova porodice. Uzrok je u stvari rezultat prethodnog uzroka“ (Goldner-Vukov, 1988: 40). Koncept reciprociteta ističe da uvođenje obrazovne podrške na bilo kom nivou porodičnog sistema, pruža podršku porodici u celini. Andragoška nauka u svom fokusu ima roditelja.

Koncept *povezanosti* ukazuje na to da su porodični odnosi između pojedinaca i subsistema, podjednako važni kao i sami pojedinci, odnosno subsistemi. Možda je upravo svojstvo porodice da zaštiti i razvija sve svoje članove, svoje subsisteme, ali i čitav porodični sistem, ono što prevazilazi kapacitete drugih sistema. Iako se u našem radu najpre bavimo roditeljima koji više ne žive sa svojom decom, podjednako su nam važna i deca – svoj istraživački napor usmeravamo ka razumevanju i unapređivanju funkcinisanja cele porodice. Otuda, sadržaji obrazovnih intervencija podrazumevaju kako sadržaje usmerene na razumevanje individualnog razvoja svakog člana, i dece i roditelja, tako i na razumevanje rasta i razvoja čitave porodice.

Naredni koncept je koncept *diferencijacije* koji ukazuje na vremensko usložnjavanje porodičnog funkcionisanja, ističući razvojnu prirodu porodice. Kroz svoj ciklus rasta, porodica vremenom usložnjava svoje funkcionisanje, a u fazi porodičnog ciklusa koji nazivamo „prazno gnezdo“, i pored toga što se broj članova porodičnog domaćinstva smanjuje, porodično funkcionisanje postaje sve kompleksnije. U istom trenutku, različite promene se postavljaju pred članove porodice (napuštanje porodičnog doma, izmena aktuelnih porodičnih uloga i dobijanje novih, odlazak u penziju...), te usložnjavanje porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ dolazi do vrhunca. Napuštanje porodičnog doma i prateće promene koje to napuštanje sa sobom nosi, veliki je zahtev za promenu, kako dece, tako i roditelja. Promene su vidljive u svakom elementu porodičnog funkcionisanja i zahtevaju radikalno drugačije funkcionisanje članova porodice, u odnosu na sve druge faze. „Otuda se sve porodične funkcije, sve porodične uloge, svi porodični odnosi, sve praktične veštine porodičnog života posmatrani u svojoj razvojnoj perspektivi mogu smatrati kako područjima obrazovnih intervencija u porodični sistem, tako i sadržajima obrazovnih programa usmerenih ka porodici“ (Медић, 2007, prema: Милошевић, 2009б: 44).

Kao i druga živa bića, i porodica sa svojim članovima teži *homeostazi*. Homeostaza je samokorigujući mehanizam porodice koji ističe nastojanje porodice da uspostavi ravnotežu u svom funkcionisanju, radi zaštite i opstajanje sistema. U toj težnji, porodica neretko pruža otpor promeni, što pokazuje težnju porodice da zadrži poznato pređašnje stanje mirovanja, odnosno – stanje koje je

poznato svakom od članova porodice. Otpor je najčešće „nesvestan obrazac emocionalnih odgovora na promenu nekog člana porodice“ (Dalos & Drejper, 2012: 91) i porodice reaguju otporom iz najbolje namere, iz potrebe da ostanu u poznatom i da se sačuvaju. U fazi „praznog gnezda“ ovaj princip može biti još vidljiviji, s ozirom na to da se porodična situacija u mnogome menja. Roditelji mogu pokazivati čitav spektar emocija i reakcija usled želje/potrebe dece da se osamostale, a strah od nepoznatog (i za njih i za decu) koje sledi nakon dečijeg odlaska iz „гнезда“ često prati i pozitivne i negativne reakcije na napuštanje „гнезда“ (Hartanto et al., 2024). Stoga nas ovaj princip „podseća“ da obrazovna intervencija u porodični sistem najpre ima ulogu jačanja porodičnih snaga i potencijala. Svaka porodica ima svoje snage i njihovo podržavanje i razvoj je od presudnog značaja za buduće funkcionisanje porodice. Ukoliko su disfunkcionalni obrasci porodičnog funkcionisanja „nadvladali“ nad porodičnim snagama, obrazovna intervencija ima ulogu i u rešavanju problema i prevazilaženju disfunkcionalnih obrazaca porodičnog funkcionisanja.

Koncept *cirkularnosti* takođe ima značajnu ulogu u kreiranju obrazovnih programa. Cirkularnost ističe repetitivne obrasce međusobnog delovanja elemenata sistema (Dalos & Drejper, 2012). Ti ponavljajući obrasci ističu trajne, uzajamne i određene obrasce ponašanja tokom vremena (Dalos & Drejper, 2012). Porodično funkcionisanje u sadašnjosti posledica je porodičnog funkcionisanja u prošlosti, ali i uzrok porodičnog funkcionisanja u budućnosti (Milošević, 2009a). Razvojnost porodičnog sistema može se pratiti kroz određene faze koje proizilazi iz i naslanjaju se na jedna na drugu. Faza „praznog gnezda“ je pretposlednja faza u životnom ciklusu porodice, nakon čega sledi faza porodice koja stari i u kojoj jedan od roditelja umire. Svaka faza u sebi nosi i početak i kraj i predstavlja i uzrok i posledicu prethodnih i budućih faza životnog ciklusa (Gunn et al., 2015). U fazi „praznog gnezda“ poslednja je prilika da porodica unapredi svoje porodično funkcionisanje i ojača svoje porodične snage. Obrazovna intervencija može se uvoditi u različitim fazama porodičnog razvoja, pri čemu se može očekivati kao rezultat fenomen kružnog uzrokovanja (Medić i sar., 1997), sagledavanja uticanja prošlog na sadašnje, a oba – na buduće funkcionisanje porodičnog sistema.

Sistemske pristup porodici u naukama o vaspitanju, pruža obrazovanju mogućnost da, kao najmoćnije sredstvo vaspitanja i oblik podrške iz metasistema, usmerava porodicu i njene članove ka napredovanju i razvoju, tokom čitavog životnog ciklusa (Милошевић, 2009б). Neosporna su slaganja autora da sistemske pristup ne treba doživljavati kao zatvorenu i završenu teoriju koja daje uputstva kako za razumevanje porodične stvarnosti, tako i obrazovne intervencije u porodični sistem. Prilagođavanje i razvoj novih pravaca koji su nadogradnja sistemskog pristupa, omogućavaju da se porodica sagledava kao živi, dinamički odnos različitih razvojnih dimenzija porodičnog funkcionisanja (Милошевић, 2009б), u određenom istorijskom trenutku i određenom kulturnom kontekstu.

1.2. Razvojni pristup istraživanju porodice u naukama o vaspitanju i obrazovanju

Porodični život, iako nije linearan, već predstavlja kontinuiran i interaktivan proces, odvija se u okviru linearne dimenzije vremena (Goldenberg et al., 2017). Sagledavanje promena porodičnog sistema kroz vreme, omogućila je razvojna teorija, čime je postala značajna teorijska osnova za razumevanje porodičnog funkcionisanja i komplementarna je sistemskom pristupu (Darling & Cassidy, 2014; Nosek-Kozłowska, 2020). Dok se Aristotel smatra začetnikom ideje o celini koja je veća od zbira svojih delova, odnosno osnovog postulata sistemskog pristupa, Hipokrat je isticao da delovi organizama ili sistema formiraju krug, pri čemu je svaki deo tog kruga istovremeno i početak i kraj (Goldner-Vukov, 1988), naglašavajući razvojnost sistema kroz vreme. Ovu ideju o razvojnosti, prenetu na porodični sistem koji se menja tokom vremena, dalje su razvili i uobličili porodični sociolozi Evelin Duval (*Evelyn Duvall*) i Ruben Hil (*Ruben Hill*). Tokom perioda od 1940-ih do 1970-ih godina, Duval i Hil su se posvetili istraživanju i konceptualizaciji životnog ciklusa porodice, razvojnih faza i zadataka koji se i danas koriste u proučavanju porodičnog funkcionisanja (Martin, 2018; prema: Šaćiri, 2020; Милошевић, 2009б).

Osnovna ideja razvojnog pristupa bila je skiciranje faza kroz koje porodice tipično prolaze, kao određivanje vremenskog okvira za svaku od tih faza (Goldenberg et al., 2017). „Faze se odnose

na konstelaciju porodičnih odnosa koji se po svojim kvalitativnim i kvantitativnim obeležjima razlikuju od prethodnog stupnja i onog koji sledi“ (Tomanović i Stanojević, 2024: 124). Pored razvojnosti, u okviru razvojnog pristupa porodici se analiziraju prelazni periodi i kritični događji – emocionalne, psihološke, društvene, biološke i relacijske promene – koje doživljavaju kako pojedini članovi porodice, tako i porodica kao celina (Duvall & Hill, 1948, prema: Goldenberg et al., 2017; Rago, 2016). Sve te promene koje prate porodični rast i razvoj utiču na porodičnu stabilnost (homeostazu) i zahtevaju mobilizaciju unutrašnjih i spoljašnjih resursa kako bi se očuvali mehanizmi uspešnog porodičnog funkcionisanja (Rago, 2016).

Razvojni pristup porodici dopunjuje sistemsku teoriju uvodeći varijablu vremena koja se posmatra na dva nivoa – kao stadijum razvoja porodice, odnosno „porodično vreme“ i kao društveni i istorijski kontekst porodice, odnosno „istorijsko vreme“ (Hiedemann et al., 1988; Tomanović i Stanojević, 2024). Dok sistemski pristup obuhvata istorijsko vreme, kroz analizu interakcije porodičnog sistema sa širim društvenim okruženjem i kulturom, razvojni pristup dodatno naglašava značaj unutrašnjeg, specifičnog vremena porodičnog sistema. Ovaj pristup ističe transgeneracijske obrasce i uticaj savremenih društvenih događaja na samu porodicu. Prilikom istraživanja porodičnog života, kao i pri kreiranju obrazovnih programa namenjenih porodici, primarno se fokusiramo na „porodično vreme“, dok nam „istorijsko vreme“ služi kao okvir za razumevanje kulturnog i istorijskog konteksta koji je neophodno uzeti u obzir pri proučavanju porodičnog sistema. Dodatno, u nekim radovima se pojavljuje i treća dimenzija vremena, „društveno vreme“, koje se odnosi na normiranje etapa razvoja porodičnog života koje je bazirano na očekivanjima društva o tome kada i koji porodični događaji treba (očekivano) da se dese (Milić, 2001). „Očekivanja se odnose kako na individualne tako i na porodične događaje i uključuju godine života pojedinca povezano s određenim događajima i optimalno vreme između dva događaja“ (Tomanović i Stanojević, 2024: 226). Iako se „društvenim vremenom“ ne bavimo eksplicitno u ovom radu, uticaj kulture i društvenih normi na fazu „praznog gnezda“ prikazaćemo u narednom poglavlju.

Tokom svog razvoja porodica prolazi kroz životni ciklus koji je podeljen na različite faze, pri čemu svaka faza donosi specifične promene, situacije i izazove – takozvane normativne događaje, kao što su rođenje deteta, polazak deteta u školu ili odlazak dece od kuće (McGoldrick et al., 2014). Pored ovih očekivanih događaja mogu se javiti i neočekivane situacije, poput razvoda, iznenadne smrti, bolesti člana porodice ili emigracije. Bilo da su ovi događaji sa pozitivnim ili negativnim predznakom, oni često dovode porodicu u krizna stanja. Upravo takvi izazovi porodicu podstiču da ih, oslanjajući se na sopstvene snage, prevazilazi. Razvojni pristup porodici integriše očekivane promene i izazove unutar svake faze životnog ciklusa, ali to ne znači da će svaka porodica proći istim putem ili biti izložena istim zahtevima za prilagođavanjem.

U naukama koja se bave proučavanjem porodičnog funkcionisanja postoje razilaženja u odabiru termina koji na najadekvatniji način opisuju put porodice kroz vreme. Pored najčešće korišćenog termina „životni ciklus porodice“, često se koriste i izrazi poput „tok“ i „karijera“ porodice, koji naglašavaju dinamičnost i kontinuitet porodičnih promena, dok neki autori ističu da porodični put više podseća na reku nego na kružnicu, jer kružnica može umanjiti značaj prolaznosti i uticaj vremena na razvoj porodice (Neighbour, 1985, prema: Милошевић, 2009б). Ova metafora reke naglašava stalni protok i promene koje se ne ponavljaju u istom obliku, već se razvijaju i prilagođavaju novim okolnostima. Takođe, autori koriste i različite termine za označavanje faza unutar porodičnog ciklusa, kao što su „kategorija“, „klasa“, „nivo“ ili „stepen“ (Милошевић, 2009б). Uprkos ovim razlikama, u naukama o obrazovanju i vaspitanju, najdominantniji i najprihvaćeniji termin ostaje „životni ciklus porodice“ i zbog njegove široke upotrebe navedeni termin koristimo i u ovom radu.

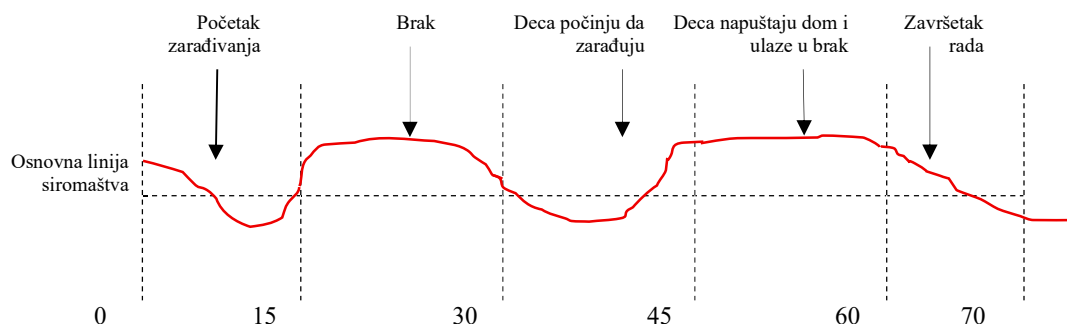
Gotovo da ne postoji aspekt porodičnog života koji ne izaziva diskusiju, polemike i neslaganje među istraživačima i praktičarima, u njihovim nastojanjima da što preciznije objasne porodično funkcionisanje. Dok neki porodicu posmatraju kao ćeliju društva, drugi je vide kao zajednicu ili sistem. Ipak, bez obzira na perspektivu iz koje se posmatra, istraživači se moraju složiti da svaka porodica prolazi kroz jedinstven put rasta i razvoja tokom vremena. Svaki član porodice, živeći i razvijajući se u njenom okviru, stiče prva iskustva, prve odnose bliskosti i osećaj pripadnosti,

oblikujući svoj individualni razvoj koji se neprestano prepliće sa razvojem same porodice (McGoldrick et al., 2014). Kulturni kontekst u kojem porodica postoji značajno utiče na njen razvojni put, kao i na razvoj njenih članova. Iako je poznato da ne postoje dve porodice koje prolaze istim životnim putem, koncept porodičnog životnog ciklusa predstavlja važan teorijski okvir za proučavanje karakteristika i dinamike porodičnog života. On opisuje razvojne trendove unutar porodičnog sistema tokom vremena, uključujući kako individualne, tako i porodične (Carter & McGoldrick, 2005, prema Šaćiri: 2020; Kapinus & Johnson, 2003). Kasnije porodične tranzicije su u velikoj meri proizvod ranijih tranzicija, uključujući vreme i redosled prethodnih događaja kao što su brak, rođenje prvog deteta, promena posla... (Hiedemann et al., 1988), što dodaje kompleksnosti u razumevanju faze „praznog gnezda“.

1.2.1. Predstavljanje životnog ciklusa i razvojnih zadataka porodice

Još od 30-ih godina XX veka koncept životnog ciklusa porodice se koristi za proučavanje bračnog i porodičnog života, ali je od tada pretrpeo brojna revidiranja i rekonceptualizacije (Borland, 1982; Murphy & Staples, 1979). Od pionirskih radova do onih najaktuelnijih, primećeno je znatno usložnjavanje elemenata životnog ciklusa porodice, što potkrepljuje stanovište o usložnjavanju šireg društvenog konteksta u kojem porodica, kao celina, i njeni članovi, kao pojedinci, žive i razvijaju se. Koncept životnog ciklusa porodice je prvi put upotrebio 1903. godine Roventrije (*Rowntree*) za potrebe svog istraživanja linije siromaštva u engleskim, radničkim porodicama (Lawson, 2001, prema: Милошевић, 20096), a kasnije je ova ideja uobličena u radovima Hamiltona i Kirkpatricka u članku iz 1934. godine pod nazivom „Životni ciklus farmerske porodice“ (Šaćiri, 2020). Povezujući potrebe i prihode, Roventrije je konstruisao koncept životnog ciklusa porodice koji je primenjen za potrebe istraživanja različitih aspekata porodičnog života povezanih sa porodičnim prihodima i rashodima, a prikazujemo ga u Grafikonu 1.

Grafikon 1. Životni ciklus porodice radnika obuhvaćenih Roventrijevim istraživanjem 1903.godine (Lawson, 2001, prema: Милошевић, 20096)

Iako demografski uslovi početka XX veka nisu omogućavali dugovečnost ljudi, faza „praznog gnezda“ je nagoveštena još u početnom modelu životnog ciklusa porodice. Na osnovu grafikona Roventrijevog istraživanja linije siromaštva porodice, jasno je izdvojeno pet faza životnog ciklusa: početak zarađivanja, brak, deca počinju da zarađuju, deca napuštaju dom i ulaze u brak i završetak rada. Mada je kao marker koji određuju faze životnog ciklusa porodice uzet prihod porodice, interesentno je da je i u tom, prvom modelu, prikazana faza „praznog gnezda“, u nešto drugačijem obliku nego danas.

Životni ciklus porodice je podeljen na serije razvojnih faza i njima pripadajuće razvojne zadatke (Goldner-Vukov, 1988). Faze životnog ciklusa porodice se najčešće definišu u odnosu na uzrast i prisustvo dece u porodičnom domu (Kapinus & Johnson, 2003). Faza „praznog gnezda“ je specifična u odnosu na ovaj kriterijum. Dok se prethodne faze životnog ciklusa porodice definišu u odnosu na uzrast dece (i njihov stadijum formalnog obrazovanja), faza „praznog gnezda“ se definiše u odnosu na kriterijum sazrevanja dece – u emocionalnom, ekonomskom, psihološkom smislu, koje

može nastupiti u različito vreme, čime ova faza postaje dodatno fluidna i teorijski i praktično teže uhvatljiva. U Tabeli 1 su prikazana tri perioda u razvoju modela životnog ciklusa porodice sa pripadajućim razvojnim fazama.

Tabela 1. *Tri perioda u razvoju shvatanja o životnom ciklusu porodice* (Murphy & Staples, 1979, prema: Милошевић, 20096)

Period zasnivanja		
Sorocin, Zimmerman, Galpin (1931)	Kirkpatrick, Cowles, Tough (1934)	Loomis (1936)
1. Bračni par upravo započinje svoj ekonomski nezavistan život	1. Predškolska porodica	1. Bračni par sa tek rođenom decom
2. Bračni par sa jednim ili više dece	2. Osnovno školska porodica	2. Porodica sa decom starosti do 14 godina
3. Bračni par sa jednim ili više odrasle dece koja se samoizdržavaju	3. Srednjoškolska porodica	3. Porodica sa decom starijom od 14 i mlađom od 36 godina
4. Bračni par koji stari	4. Porodica u kojoj su svi odrasli	4. Staračka porodica
Period proširivanja		
Bigelow (1942)	Glick (1947)	Duvall, Hill (1948)
1. Zasnivanje porodice	1. Brak	1. Bračni par bez dece
2. Rođenje deteta i predškolski period	2. Rođenje prvog deteta	2. Proširivanje (od rođenja prvog do rođenja poslednjeg deteta)
3. Osnovnoškolski period	3. Rođenje poslednjeg deteta	3. Školski period
4. Srednjoškolski period	4. Brak prvog deteta	4. Period stabilnosti (od rođenja poslednjeg do odlaska prvog deteta iz porodice)
5. Univerzitet	5. Brak poslednjeg deteta	5. „Ugovaranje“ (od odlaska prvog do odlaska poslednjeg deteta)
6. Period povratka u porodicu	6. Smrt jednog od roditelja	6. Porodica kao saputnik (deca ne žive sa roditeljima)
7. Period penzionisanja	7. Smrt drugog roditelja	7. Jedan od roditelja umire
Period oplemenjivanja (doterivanja)		
Rodgers (1962)	Wells, Gubar (1966)	
1. Zasnivanje porodice (brak bez dece)	7. Porodica koju napuštaju deca	1. Devojačka/momačka faza (mladi ljudi ne žive u svojim porodicama)
2. Porodica sa malom decom (sva deca su mlađa od 36 meseci)	a) sa malom decom – prvorodeno dete odlazi iz porodice, a najmlađe dete je starosti do 36 meseci;	2. Novouspostavljeni bračni par (bez dece)
3. Porodica sa predškolskim detetom	b) sa predškolskim detetom – prvorodeno dete odlazi iz porodice, a najmlađe dete je starosti od 3 do 6 godina;	3. «Puno gnezdo» 1 (najmlađe dete je starosti do 6 godina)
a) sa malom decom – najstarije je starosti od 3 do 6 godina, a najmlađe je starosti do 36 meseci;	c) sa školskim detetom – prvorodeno dete odlazi iz porodice, a najmlađe dete je starosti od 6 do 13 godina;	4. «Puno gnezdo» 2 (najmlađe dete ima 6 godina ili je starije)
b) sva deca su starosti od 3 do 6 godina	d) sa tinejdžerom – najstarije dete odlazi iz porodice, a najmlađe je uzrasta od 13 do 20 godina;	5. «Puno gnezdo» 3 (stariji bračni par sa decom koja zavise od njih)
4. Porodica sa školskim detetom	e) sa mladom odraslom decom – najstarije dete odlazi iz porodice, a najmlađe ima preko 20 godina)	6. «Prazno gnezdo» 1 (deca su otišla iz porodice, roditelji su još zaposleni)
a) sa malom decom – najstarije dete je starosti od 6 do 13 godina, najmlađe – do 36 meseci;		7. «Prazno gnezdo» 2 (roditelji su u penziji)
b) sa predškolskim detetom – najstarije dete je starosti od 6 do 13 godina, najmlađe – od 3 do 6 godina;		8. Usamljeni život (zbog završetka profesionalne karijere)
c) sva deca su uzrasta od 6 do 13 godina		9. Usamljeni život (doživljaj penzije)
5. Porodica sa tinejdžerom		
a) sa malom decom – najstarije dete je starosti od 13 do 20 godina, najmlađe – do 36 meseci;		
b) sa predškolskom decom – najstarije je starosti od 13 do 20 godina, a najmlađe je starosti od 3 do 6 godina;	8. Porodica srednjeg doba (sva deca su otišla iz porodice i sama se izdržavaju)	Duvall (1971)
c) porodica sa školskim detetom – najstarije je uzrasta od 13 do 20 godina, a najmlađe – uzrasta od 6 do 13 godina;	9. Porodica koja stari (od penzionisanja jednog supružnika do smrti jednog od njih)	1. Bračni par (bez dece)
d) sva deca su starosti od 13 do 20 godina	10. Udovištvo (od smrti jednog supružnika do smrti drugog supružnika)	2. Porodica sa tek rođenom decom (najstarije dete je mlađe od 30 meseci)
6. Porodica sa mladom odraslom decom		3. Porodica sa predškolskim detetom (najstarije dete je starosti od 2,5 do 6 godina)
a) sa malom decom – najstarije dete ima preko 20 godina, a najmlađe je starosti do 36 meseci;		4. Porodica sa školskim detetom (najstarije dete je starosti od do 13 godina)
b) sa predškolskom decom – najstarije dete ima preko 20 godina, a najmlađe je uzrasta od 3 do 6 godina;		5. Porodica sa tinejdžerom (najstarije dete je starosti od 13 do 20 godina)
c) sa školskim detetom – najstarije dete ima od 13 do 20 godina, a najmlađe od 6 do 13 godina;		6. Porodica koju napuštaju deca (period od kada prvo dete napusti porodicu dok je ne napusti i poslednje rođeno)
d) sa tinejdžerom – najstarije dete ima preko 20 godina, a najmlađe od 6 do 13 godina;		7. Porodica sa roditeljima u zreloj dobi (od porodice praznog gnezda do penzionisanja roditelja)
e) sva deca su starosti preko 20 godina)		8. Porodica koja stari (od penzionisanja do smrti oba roditelja)

Svaki od tri predstavljena perioda u razvoju shvatanja životnog ciklusa porodice odražava istorijski kontekst i karakteristike porodičnog života tog vremena. U prvom periodu, koja se odnosi

na zasnivanje koncepta tokom 30-ih godina prošlog veka, najveći fokus bio je na ekonomskoj situaciji porodice i uticaju odrastanja dece na ekonomsku nezavisnost. U skladu sa tim, faza „praznog gnezda“ je posmatrana kroz prizmu ekonomske samostalnosti dece i kao faza u kojoj su svi članovi porodice odrasli. Drugi period, nazvan proširenje, trajao je tokom 40-ih godina XX veka i obuhvata modele u kojima faza „praznog gnezda“ nije jasno definisana. U prvom modelu iz tog perioda, faza „praznog gnezda“ označena je povratkom dece u porodični dom nakon završenih studija. U sledećem modelu, u kom je razvoj porodičnog sistema definisan u odnosu na bračnost dece, ova faza je označena brakom poslednjeg deteta. U poslednjem modelu drugog perioda razvoja upotrebljen je zanimljiv termin – „porodica kao saputnik“, koji su utemeljivači životnog ciklusa porodice Duval i Hil koristili. Iako taj termin nije zaživeo i zamenjen je terminom „prazno gnezdo“, njegova upotreba je interesantna sa aspekta razvoja koncepta životnog ciklusa porodice. Treći period je nazvan oplemenjivanje, aktuelan je i danas, a zahteva povremeno revidiranje i prilagođavanje modela savremenom društvenom kontekstu. U ovom periodu faza „prazno gnezdo“ se prepoznaje onako kako je i danas razumemo – kao period u kojem deca napuštaju porodični dom, a roditelji (najčešće) ulaze u srednje doba.

Napuštanjem primarne porodice, a uspostavljanjem nove porodice koju nazivamo još i porodicom prokreacije, svaka porodica započinje svoj životni ciklus. On „je prirodni evolutivni proces koji pokreće porodicu put rasta, razvoja, sazrevanja i promene“ (Goldner-Vukov, 1988: 52). Nekada se osnivanje porodice vezivalo za stupanje u bračni odnos dvoje ljudi. Dok je za neke zemlje i dalje karakteristično vezivanje porodičnog života za bračni odnos, u nekim drugim zemljama se porodični život vezuje za heteroseksualni brak, a u nekim zemljama je porodica (pravno i formalno prepoznata) tek zadovoljavanjem oba navedena kriterijuma. Ipak, realnost koja nas okružuje i pluritet njoj (realnosti) svojstven, upućuje na različite forme partnerskog života koji mogu biti osnov za stvaranje porodice. Prisutnost i prepoznavanje različitih životnih formi varira u različitim delovima sveta i zavisi od brojnih faktora. S obzirom na to da se istraživanje koje je predmet ovog rada sprovodi u Republici Srbiji, u daljem tekstu će fokus biti na normativnim, ustaljenim porodičnim formama, pri čemu ćemo stupanje u (van)bračnu zajednicu smatrati početkom životnog ciklusa jedne porodice.

Menjanjem društvenih okolnosti, a i u zavisnosti od nauke koja izučava porodični život, definišu se različite faze porodičnog ciklusa. I pored postojećih razlika između klasifikacija porodičnog ciklusa, od prvog modela do najnovijih, faza „praznog gnezda“ ima svoje mesto. Paradoksalno, za razliku od mnogih drugih faza životnog ciklusa porodice, najmanje je istražena faza u kojoj deca napuštaju porodični dom, ali je istovremeno prepoznata u gotovo svakom modelu životnog ciklusa porodice. Takođe, razvojni zadaci porodice „praznog gnezda“ (posredno – i roditelja koji više ne žive sa svojom decom), u svakoj klasifikaciji su slično definisani. U našem radu, koristićemo klasifikaciju porodičnih faza koju je definisala Goldner-Vukov (1988), krajem 80-ih godina XX veka:

1. Zasnivanje porodice
2. Porodica sa malim detetom
3. Porodica sa predškolskim detetom
4. Porodica sa školskim detetom
5. Porodica sa adolescentom
6. Porodica koju napuštaju deca
7. Porodica praznog gnezda
8. Porodica koja stari.

Kroz životni ciklus porodice se razume njena (porodična) dimenzija razvojnosti, kao i relevantni porodični zadaci i izazovi vezani za unutrašnje transformacije porodice (Benson & Donehower, 2020; McGoldrick et al., 2014; Teixeira de Melo & Alarcão, 2014). „Svaka faza porodičnog ciklusa je potencijalna krizna tačka, ukoliko se porodica ne prilagodi razvojnim potrebama svojih članova, tj. ukoliko ne uspostavi strukturu koja je odgovarajuća za zdravo funkcionisanje u toj fazi“ (Goldner-Vukov, 1988: 178). Razvojni pristup porodici ukazuje na neophodnost sagledavanja porodičnog funkcionisanja u njenoj razvojnoj dimenziji, pri čemu se porodični razvoj posmatra u odnosu na dve vrste promena: promene koje se odnose na sistemске

karakteristike porodice kao zajednice i promene koje se odnose na svojstva individualnih članova porodice (Mitić, 1997). Individualni razvoj i sazrevanje pojedinca kao ličnosti u porodici i razvojni elementi porodične dinamike, kao što su promene porodične organizacije i strukture i razvojni zadaci porodice u različitim fazama njenog životnog ciklusa, centralna su pitanja razumevanja porodičnog razvoja u naukama o vaspitanju i obrazovanju.

Razvojni pristup je toliko imanentan proučavanju porodice u naukama o vaspitanju, da je izostavljanje ovog pristupa kako u razumevanju vaspitne stvarnosti porodice, tako i u konceptualizaciji i primeni obrazovne intervencije u porodični sistem gotovo nemoguće (Milošević i Pekeč, 2012). Obrazovanje je usmereno ka podršci svim članovima porodice, bez obzira na uzrast, da kompetentno ostvaruju svoje individualne razvojne zadatke, kao i razvojne zadatke cele porodice, u cilju budućeg zdravog razvoja ličnosti i stabilizacije porodice kao jezgra tog razvoja (Duvall & Kerckhoff, 1958). Razvojni pristup porodici nudi uvid u tipičan smer kojim će se porodica razvijati. Ali, sve ono što je „netipično“ se ne shvata kao disfunkcionalno, već pruža mogućnost sagledavanja porodičnog razvoja u njegovoj kompleksnosti, pri čemu je čak moguće „razbiti neizgovorene mitove o tome kako bi porodica trebalo da izgleda i čemu bi trebalo da teži“ (Powell & Casiddy, 2001: 59).

Ljudski razvoj nije slučajno, nasumično putovanje kroz život, već predstavlja organizovan proces koji se odvija kroz predvidljive faze životnog ciklusa. To ne znači, da život nije i nepredvidiv i spontan, ali istražujući životni ciklus porodice (bez obzira o kojoj klasifikaciji je reč), nauka je prikupila saznanja o različitim fazama koje čine taj ciklus i specifičnim izazovima i zadacima koji se u velikoj meri dešavaju u svakoj pojedinačnoj fazi što vodi nekakvoj univerzalnosti. Prema Robertu Havighurstu (*Robert Havighurst*), jednom od čuvenijih teoretičara o ljudskom razvoju uopšte i razvojnim zadacima kao konceptom, razvojni zadaci su zadaci koje pojedinac želi i treba da ostvari u određenoj fazi života i, kao takvi, nalaze se između individualne potrebe i društvenog zahteva (Duvall & Kerckhoff, 1958; Medić, 1993; Uhlenhorff, 2004). Kako su sačinjeni od kombinacije biološke, emocionalne i psihološke zrelosti i očekivanja i pritisaka koji proizilaze iz društvenog konteksta, oni se definišu i kao odgovornost za odrastanje (Duvall & Kerckhoff, 1958). Kroz razvojne zadatke razumemo promene u strukturi i organizaciji porodice, kao i porodične izazove i tranzitne događaje u određenom stadijumu razvoja. Uspešno prevazilaženje aktuelnih razvojnih zadataka vodi ka verovatnijim uspesima u prevazilaženju narednih razvojnih zadataka, kao i obrnuto – neuspeh u ostvarenju nekog razvojnog zadatka u aktuelnoj fazi, otežava ispunjenje budućih zadataka u narednim fazama životnog ciklusa porodice (Duvall & Kerckhoff, 1958) i verovatno su posledica pojedinačnog i porodičnog delovanja u prošlosti.

Zahvaljujući konceptu razvojnih zadataka, u velikoj meri možemo da predvidimo tipične izazove i promene koji se ispostavljaju pred porodicu kroz sve faze životnog ciklusa. Njihova predvidljivost (iako se transformišu kako se transformiše i širi društveni kontekst) postaje osnova za kreiranje obrazovnih programa namenjenih unapređivanju porodičnog funkcionisanja i jačanje porodičnih veza. Razumevanje mogućih tranzicija i zadataka kroz koje porodice prolaze tokom svog životnog puta ključno je za kreiranje preventivnih mera i podrške, kakvo je i obrazovanje za život u porodici, zbog čega je razvojna porodična teorija jedan od teorijskih polazišta ovog istraživanja. Karakteristika faze „praznog gnezda“ ranije, kada je životni vek ljudi bio kraći, proizilazile su iz karakteristika tadašnjeg života koji je zajednički velikom broju ljudi i porodica, sa manjim međusobnim razlikama. Danas, kada ljudi žive duže nego ikada pre u realnosti koja se menja velikom brzinom, osobenosti roditelja koji žive „prazno gnezdo“ i normativni događaji koji će se tim roditeljima događati usled odlaska dece od kuće mogu biti izuzetno različiti. Razumevanje životnog toka porodice, njenog razvojnog puta i razvojnih zadataka koje treba da ostvari u svakoj od faza svog životnog ciklusa, vodi nas i ka razumevanju životne situacije porodice u fazi „prazno gnezdo“.

1.2.2. Razvojni zadaci porodice u fazi „praznog gnezda“

Svaka faza životnog ciklusa porodice, u skladu sa svojim osobenostima, ima očekivane zadatke i/ili situacije koje zahtevaju od porodice da se menja i adaptira na novonastale okolnosti. Pa tako fazu „praznog gnezda“ karakterišu sledeći razvojni zadaci: a) preispitivanje partnerskih relacija

posle odlaska dece, b) ponovno regulisanje bliskosti i distance u braku nakon odlaska dece, c) prihvatanje novih porodičnih uloga (babe i dede), d) uspostavljanje odnosa sa novoformiranim porodicama dece, i prihvatanje novih članova porodice, e) završno definisanje granica prema porodicama svoje dece i relacija prema unučadi (Medić i sar., 1997), a neki autori isiču i suočavanje sa starošću (McGoldric et al., 2016), kao jedan od važnijih razvojnih zadataka ove faze porodičnog razvoja. Pored navedenih razvojnih zadataka, faza „praznog gnezda“ je i vreme preispitivanja izbora posla, pripreme za penzionisanje, negovanja prijateljstava, posvećivanja hobijima ili interesovanjima za koje nije bilo dovoljno vremena u ranijim životnim fazama (McGoldric et al., 2016). U kontekstu trajanja faze „praznog gnezda“, važno je napomenuti i stanovište da se ova faza može posmatrati kroz dve podfaze – prva je neposredno po napuštanja doma od strane poslednjeg deteta i druga onda kada su se članovi porodice već adaptirali na promenu nastalu odlaskom deteta.

Deca ne napuštaju porodični dom iznenada, već taj proces obično protiče sukcesivno, uključujući i fazu prelaza, što je posebno izraženo u porodicama sa više članova (Cooper & Gutmann, 1987). Dužina „staža“ koju roditelji provedu u fazi „praznog gnezda“ verovatno će voditi ka njihovim različitim potrebama. Možemo pretpostaviti da roditelj koji je tek u nju ušao ili je u njoj već 5 ili 15 godina, neće imati iste izazove, potrebe niti ista zadovoljstva. S obzirom na dužinu trajanja i ukrštanje brojnih različitih životnih tranzicija – kako individualnih, tako i porodičnih – ova faza može značajno uticati na porodičnu homeostazu i uspešnost ispunjavanja razvojnih zadataka koji mogu predstavljati izazov kako za pojedince, tako i za čitavu porodicu. Pored toga, usled brojnih i često neuhvatljivih promena u širem društvenom kontekstu, dolazi do modifikacija i usložnjavanja razvojnih zadataka koji se postavljaju pred roditelje u određenim fazama porodičnog života.

Za razumevanje razvojnih zadataka potrebno je razumeti da, baš kao i životni ciklus, i oni imaju svoju cikličnost, spiralnost, i da je (ne)uspešnost u njihovom savlađivanju proizvod njihovog prevazilaženja u prošlosti, ali i način prevazilaženja razvojnih zadataka u budućnosti (McGoldrick et al., 2014). Stoga, u odnosu na definisane razvojne zadatke, neke faze su sa većim kriznim potencijalom. Paradoksalno, iako najmanje istražena, upravo jedna od tih, potencijalno rizičnijih faza i za roditelje i za decu, jeste faza „praznog gnezda“ (Goldner-Vukov, 1988). Kako porodica prolazi kroz faze životnog ciklusa, neophodno je da svi članovi istražuju novi scenario u kojem pravila porodične i društvene igre moraju biti reinterpretirana (Rago, 2016), da se neka od kriza ne bi ispoljila ili kako bi njeno ispoljavanje u najmanjoj mogućoj meri ugrozilo porodično funkcionisanje.

Nakon odlaska dece iz kuće dolazi do neophodnih promena u porodičnom funkcionisanju: roditelji obnavljaju svoju bračnu dijadu, izražena je potreba za uspostavljanjem ravnopravnih odnosa između roditelja i dece, kao i za prihvatanjem novih članova porodice – unuka. Takođe, u ovoj fazi, roditelji se suočavaju sa izazovom prihvatanja smrti svojih roditelja (Wawrzyniak, 2015; McGoldric et al., 2016). „Prazno gnezdo“ predstavlja i poslednju priliku za samorefleksiju sopstvenih izbora u pogledu posla, odnosa sa prijateljima, porodičnih obrazaca. Za pojedince, odlazak dece iz roditeljskog doma često otvara prosto za ispoljavanje onih aspekata ličnosti koje ranije nisu mogli da izraze (McGoldric et al., 2016). Navedeni razvojni zadaci definisani su još krajem prošlog veka, ali razvoj tehnologija i globalnih društvenih promena, nesumnjivo je doveo do njihovog usložnjavanja. Iako još nemamo naučna svedočanstva koja bi oblikovala izmenjene razvojne zadatke, u daljem radu biće detaljnije opisani kontekst i izazovi sa kojima se roditelji u ovoj fazi suočavaju, kako na ličnom tako i na porodičnom nivou, a koji dovode do razumevanja razvojnih zadataka porodice u ovoj fazi.

1.2.2.1. Preispitivanje partnerske relacije nakon odlaska dece

Kada odrasla deca napuste porodični dom, bračni odnos postaje centralno pitanje i baza života odraslih partnera. Promene koje nastaju u celokupnom porodičnom sistemu u ovoj fazi se najčešće ogledaju upravo kroz preusmeravanje primarne pažnje na uloge supružnika. U tom životnom periodu, kvalitet partnerske ili bračne veze postaje snažno povezan sa opštim kvalitetom života roditelja koji žive „prazno gnezdo“ (Borland, 1982; Nagy & Theiss, 2013). Odlazak poslednjeg deteta iz doma neminovno dovodi do promena u porodičnoj strukturi, ulogama i međusobnim odnosima, što

značajno utiče na partnersku relaciju roditelja. Načini na koji će se ove promene odraziti na bračni odnos zavisni su od brojnih drugih faktora.

Kada smo u sredini nekog procesa – čitanja knjige, letovanja, učenja – očekivano je osvrnuti se da vidimo šta je bilo pre ili da procenimo šta je postignuto, i da pogledamo unapred, da vidimo šta tek treba da se uradi, ili šta sledi (Lachman, 2004). Naravno da neće svi pripadnici srednje generacije „stati“ i osvrnuti se na sadašnji i budući život, ali kako je već mnogo uloženo u razvoj različitih odnosa, donošenje važnih životnih odluka, biranje partnera i posla, većini će ova faza života doneti osvrt na dosadašnji život (Lachman, 2004). Upravo zato, u ovoj fazi partneri nastoje da procene kvalitet, smisao i funkcionalnost svog odnosa, sada kada roditeljska uloga više nije u centru svakodnevnog života (Gold, 2013; Markey, 2005). U tom procesu, partnerima se nameću pitanja poput zajedničkih vrednosti i da li ih one povezuju ili udaljavaju, njihovih pojedinačnih ciljeva i želja, viđenja zajedničke budućnosti, kao i pitanje uticaja roditeljstva na njihov partnerski odnos. Bez obzira na faktore koji su oblikovali partnerski odnos roditelja, preispitivanje same partnerske relacije u fazi „praznog gnezda“ postaje neizbežno.

Usmeravajući pažnju prvenstveno na roditeljstvo i načine na koje možemo da ga unapredimo i podržimo, često zanemarujemo važnost partnerskog odnosa tokom čitavog životnog ciklusa, a posebno njegov značaj za roditeljski sistem i samo roditeljstvo. Prisustvo dece u kući često održava porodicu na okupu i može potisnuti mnoge porodične probleme, zbog čega dečije napuštanje „gnezda“ stavlja roditelje u poziciju preispitivanja svoje partnerske uloge. Tokom perioda odgajanja dece, bračna neslaganja i konflikti često ostaju u drugom planu, ali nakon odlaska dece iz kuće ti problemi isplivavaju na površinu, ostavljajući partnere da se sami suoče sa njima (Gold, 2013; Bouchard, 2014).

Međutim, bez obzira na kvalitet partnerskog odnosa u prethodnim fazama životnog ciklusa, odlaskom dece iz porodičnog doma dešavaju se duboke, kvalitativne promene u roditeljstvu čime se fokus usmerava na romantični i intimni aspekt odnosa između supružnika. Nakon mnogo godina zajedničkog života sa decom, roditelji se po prvi put suočavaju sa prazninom u domu i potrebom da redefinišu postojeći odnos, kao i da se prilagode novim životnim ulogama i dinamikama (Gold, 2013; Markey, 2005; Thibodeau & Bouchard, 2020). Istraživanja koja se bave kvalitetom partnerstva u kasnijim životnim godinama, ukazuju na dva dominantna „puta“ za roditelje u fazi „praznog gnezda“. Sa jedne strane, jačanje uloge partnera u (van)bračnoj zajednici, u odnosu na uloge roditelja i negovatelja, može otvoriti prostor za rast i razvoj partnerske veze, novih rituala, hobija, životnih navika i doživljaj rasterećenja i olakšanja usled manje brige o deci. Sa druge strane, „pražnjenje 'gnezda'“ može dovesti do isticanja starih ili pojave novih problema u partnerskom odnosu, a moguće su i pojave osećaja griže savesti kod roditelja ukoliko su osetili olakšanje kada su deca napustila porodični dom (Bouchard, 2014; Gold, 2013; Nagy & Theiss, 2013; Thibodeau & Bouchard, 2020). Ali uopšteno govoreći, rezultati istraživanja se kreću na kontinuumu od pojave raznih psiholoških poteškoća izazvanih adaptacijom roditelja na novonastale okolnosti, do sasvim pozitivnih efekata nakon odlaska dece od kuće (Bouchard, 2014; Dennerstein et al., 2002).

Rezultati istraživanja ukazuju da zadovoljstvo brakom ima oblik latiničnog slova U – najveće zadovoljstvo brakom je na početku, smanjuje se tokom srednjih godina braka i roditeljstva, i raste sa odlaskom dece iz kuće (Forte, 1993, prema: Милошевић, 2009; Gold, 2013; Medić, 1993; VanLaningham et al., 2001; Lachman et al., 2015; White & Edwards, 1990). Promene u ulogama – smanjenje značaja roditeljske uloge, i u porodičnoj strukturi – deca više ne žive u porodičnom domu, neki roditelji vide kao priliku za uživanje u partnerskoj relaciji, slobodnom vremenu i svojim (novim) interesovanjima (Gold, 2013; Rodgers 1964, prema: VanLaningham et al.). Manja usresređenost na brigu o deci, roditeljima otvara prostor da više pažnje, energije i vremena posvete svom partnerskom odnosu (Borland, 1982; Gold, 2013). Kako je roditeljska uloga stresna i ponekad izazovna, odlazak dece iz „gnezda“, smanjuje pritisak roditeljima i njihovu involviranost u život dece, što može dovesti do povećanog zadovoljstva brakom sada kada supružnici imaju priliku da se usresrede jedno na drugo, posvete više pažnje zajedničkim aktivnostima, željama i potrebama (Gold, 2013; Mitchell, 2016; VanLaningham et al., 2001). Takođe, „prazno gnezdo“ omogućava partnerima da povećaju intenzitet i kvalitet međusobne komunikacije, da budu spontani i da razvijaju intimu što doprinosi većem

bračnom zadovoljstvu (Nagy & Theiss, 2013; Thibodeau & Bouchard, 2020). Iako zahtevno i ponekad iscrpljujuće, roditeljstvo najčešće ujedinjuje par kroz čitav životni ciklus, pružajući osećaj svrhe i zajedništva, otuda – faza „praznog gnezda“ otkriva koliko zajedničkog partneri zaista imaju van roditeljskih uloga (Skowrońska et al., 2024).

Rezultati istraživanja pokazuju i da kvalitet braka i bračne relacije može da varira, a posebno da može da bude lošiji u fazi „praznog gnezda“ u odnosu na druge faze životnog ciklusa, zbog čega neki autori partnersku relaciju u srednjim životnim godinama opisuju kao „dva broda koji se miomilaze noću“, slikovito ukazujući na parove koji, nakon višegodišnje usmerenosti na vaspitanje i podizanje dece, sada dalje kreću različitim tempom i u različitim pravcima (McGoldrick et al., 2014). Usled zanemarivanja partnerstva u ranijim životnim fazama, neki roditelji izražavaju bojazan da bi se mogli osećati usamljeno nakon odlaska dece, da bi mogli dosaditi partneru ili da neće znati kako da se ponašaju u novim ulogama u kojima deca više nisu u centru pažnje (Gold, 2013; Nagy & Theiss, 2013; Thibodeau & Bouchard, 2020). Stoga je u ovoj fazi visoka stopa razvoda (Gold, 2013; Hagen & DeVries, 2004; Huff, 2023; Markey, 2006). Pored promena koje se dešavaju u porodičnim ulogama i u porodičnoj strukturi, na partnersku relaciju u fazi „praznog gnezda“ utiče i niz drugih izvora nesigurnosti – zabrinutost u vezi sa svojom decom, karijerom, finansijama, dotadašnjim obrascima komunikacije, zdravljem, proširenom porodicom, intimom i seksualnošću, penzionisanjem, verskim uverenjima i raspodelom kućnih poslova (Knobloch, 2008a, prema: Nagy & Theiss, 2013).

Sve se više pažnje posvećuje afektivnoj vezanosti između partnera. Hobdy i saradnici (Hobdy et al., 2007) su istraživali uticaj afektivne vezanosti na prilagođavanje roditelja prelasku u fazu „praznog gnezda“. Njihovi rezultati pokazuju da se roditelji sa sigurnim tipom afektivne vezanosti mnogo lakše prilagođavaju na promene koje donosi odlazak dece iz kuće (Hobdy et al., 2007). Nasuprot tome, roditelji sa izraženim anksioznim tipom afektivne vezanosti, češće doživljavaju bračne teškoće tokom prelaska u „prazno gnezdo“ (Hobdy et al., 2007). I dok se u okviru ovog razvojnog zadatka roditelji „praznog gnezda“ upuštaju u analitički i refleksivan proces po pitanju smisla i kvaliteta partnerske relacije nakon odlaska dece od kuće, u narednom razvojnem zadatku će biti više reči o praktičnim promenama pomoću kojih partneri uspostavljaju novi balans bliskosti i lične autonomije.

1.2.2.2. Ponovno regulisanje bliskosti i distance u braku nakon odlaska dece

Kada partneri dobiju bebu, dobijaju i svoju celoživotnu ulogu – ulogu majke i oca. Dolaskom deteta u porodicu, dvoje ljudi istovremeno obavlja uloge roditelja i partnera (Medić i sar., 1997). Iako su ove uloge komplementarne i često percipirane kao jedna, neophodno ih je jasno razdvojiti i zasebno posmatrati. Na početku roditeljstva, roditelji usmeravaju svu svoju pažnju, energiju i veliki deo vremena na brigu o bespomoćnom biću koje ne može samo da preživi, što neretko dovodi do deprivacije bliskosti između partnera (Vukov-Goldner, 1988; Medić i sar., 1997). Iako je ovakva distanca između partnera potpuno očekivana u najranijem uzrastu deteta, važno je da roditelji prevaziđu ovu deprivaciju (poželjno do prve godine detetovog života) i paralelno sa svojom roditeljskom ulogom neguju i razvijaju i svoj partnerski odnos (Pacey, 2004). Ovo je važno i zbog njih samih, ali i zbog značaja koji partnerska relacija ima za funkcionisanje celog porodičnog sistema i za vaspitanje dece. Kako su percepcija i doživljaj partnerske i roditeljske uloge pod snažnim uticajem kulture i društva, često se dešava, naročito u zajednicama gde je roditeljska uloga dominantna, da roditelji ostanu „zaglavljani“ u roditeljskoj ulozi, zanemarujući svoj partnerski odnos (Medić i sar., 1997). Ukoliko roditelji nisu uspešno prevazišli davno uspostavljenu distancu, to se jasno primećuje u fazi životnog ciklusa kada deca napuštaju dom, i roditelji ponovo ostanu sami. Mnogi sredovećni parovi na bračnoj terapiji svedoče da su problemi u njihovom partnerskom odnosu počeli sa dolaskom prvog deteta u porodicu i traju sve do zrelijih faza (Pacey, 2004). Zbog toga, jedan od ključnih razvojnih zadataka ove faze životnog ciklusa jeste ponovno uspostavljanje ravnoteže između bliskosti i distance u braku, odnosno, izgradnja partnerskog odnosa koji će biti adekvatan novoj porodičnoj situaciji.

Iako međusobno povezani i isprepletani, za razliku od prethodnog razvojnog zadatka u kojem je fokus bio na analizi kvaliteta i značaja partnerske relacije nekad i sad, ovaj razvojni zadatak od roditelja „praznog gnezda“ zahteva praktično uspostavljanje balansa između emocionalne blizine i lične autonomije partnera. Dakle, reč je o promenama koje roditelji žele da realizuju da bi pronašli adekvatnu meru međusobne povezanosti i nezavisnosti, prilagođavajući se promenjenim porodičnim okolnostima.

Kao i u prethodnom, tako i u ovom zadatku istraživanja upućuju na dva najčešća ishoda potrebnih promena. Sa jedne strane, mnogi parovi slabljenje roditeljske uloge doživljavaju kao priliku za obnavljanje ili jačanje partnerske relacije (Gold, 2013; Markey, 2006; McGoldrick et al., 2016). Međutim, partneri se razlikuju po količini energije i prostora koji ulažu u svoju vezu. U nekim porodicama vaspitanje i briga o deci predstavljaju samo produžetak snažne partnerske relacije, dok je u drugima – partnerski odnos u drugom planu, potisnut primarnom ulogom roditeljstva. Odlazak dece iz doma roditeljima može pružiti priliku da ponovo uživaju u prednostima zajedništva, razvijaju međusobni odnos i kvalitetnije provode vreme zajedno (Markey, 2005), te tako dožive novu fazu bliskosti – „novi medeni mesec“ (Skowrońska, 2024; White & Edwards, 1990). Do ove obnove partnerskog odnosa mogu voditi dva osnovna scenarija. U prvom scenariju, partneri su tokom čitavog životnog ciklusa kontinuirano ulagali u svoj odnos, što omogućava da se odlazak dece ne doživi kao veliki šok, već kao šansa za dodatno jačanje veze (Gold, 2013; Skowrońska, 2024). Drugi scenario podrazumeva da partneri tek po odlasku dece ponovo uče kako da budu par – osmišljavaju nove modalitete povezivanja i oslanjaju se na iskustva uspešnih faza svoje prošle partnerske dinamike (Skowrońska, 2024).

Faktori koji mogu olakšati ili otežati ostvarenje „novog medenog meseca“ uključuju: dužinu i kvalitet prethodnog partnerskog iskustva, pre roditeljstva; finansijsku situaciju roditelja „praznog gnezda“ – parovi sa nižim prihodima često više uživaju u benefitima ove faze, jer više resursa mogu da usmere na zajedničke aktivnosti; poslovni status roditelja, uključujući opterećenost poslom, neophodne odlaske na službena putovanja ili rad u inostranstvu, što može otežati uspostavljanje bliskosti; brigu o drugim članovima porodice, i raspoloživo slobodno vreme koji takođe značajno utiču na mogućnost ponovnog zbližavanja partnera (Skowrońska, 2024). Slabljenje međuzavisnosti roditelja i dece obično vodi ka dugotrajnijem i postepenom procesu uspostavljanja ravnoteže bliskosti i distance među partnerima. Ovaj proces je često krhk i reverzibilnim, pa se ne može očekivati da će se novi kvalitet odnosa uspostaviti odmah po „pražnjenju „gnezda““.

Sa druge strane, ako su roditelji tokom zajedničkog života bili pretežno povezani zbog prisustva dece, mogu se suočiti sa poteškoćama u redefinisaju bračnih uloga nakon što deca napuste porodični dom. U takvim okolnostima, faza „praznog gnezda“ može se pretvoriti u posebno rizičan stadijum životnog ciklusa porodice, jer deca više ne predstavljaju faktor koji porodicu drži na okupu, što neretko dovodi do povećane učestalosti razvoda (Gold, 2013; Goldner-Vukov, 1988; Hagen & DeVries, 2004; Markey, 2006). Iako se stopa razvoda u opštoj populaciji smanjuje od 90-ih godina, broj razvoda među osobama starijim od 50 godina se udvostručio (Brown, 2012, prema: McGoldrick et al., 2016; Hiedemann et al., 1998). Posle godina izbegavanja konflikata, potiskivanja osećanja i međusobnog udaljavanja ili fokusiranja na druge aktivnosti, roditelji često shvate da je brak postao prazan i da su jedino deca bila razlog njihovog ostajanja zajedno. Promene u porodičnoj strukturi i veća sloboda koja dolazi sa smanjenjem roditeljskih odgovornosti, zajedno sa svesću da su zakoračili u drugu polovinu života, motivišu mnoge parove da traže razvod (Markey, 2005; McGoldrick et al., 2016). Zanimljivo je da su upravo žene, ohrabrene emancipacijom, ekonomskim osnaživanjem i rastućom nezavisnošću, znatno češće inicijatorke razvoda u ovoj životnoj fazi (McGoldrick et al., 2014). Takođe, treba istaći da nesuglasice i tenzije koje vode do razvoda, često podstiču raniji odlazak dece iz porodičnog doma, što potvrđuje (najmanje) dvosmerna linija uticaja u ovoj fazi (Goldscheider & Goldscheider, 1999; Hiedemann et al., 1988). Istovremeno suočavanje sa dve velike tranzicije – odlaskom dece i razvodom – predstavlja izuzetno kompleksan izazov, jer obe promene zahtevaju temeljno prilagođavanje uloga i načina života, donoseći istovremeno osećaj slobode, ali i gubitka (McGoldrick et al., 2016).

1.2.2.3. Prihvatanje novih porodičnih uloga (babe i dede)

Tokom životnog ciklusa, porodica prolazi kroz faze rasta i smanjivanja, pri čemu se smanjivanje porodice najpre povezuje sa fazom „praznog gnezda“. U ovoj fazi, iako se deca osamostaljuju i napuštaju porodični dom, istovremeno dolazi do pojave novih porodičnih uloga – uloga babe i dede (Bouchard, 2014; Goldner-Vukov, 1988;). Na početku XX veka, mali broj dece je imao priliku da odrasta uz pripadnike treće generacije svoje porodice. Produžetkom životnog veka i unapređenjem kvaliteta života, danas je sve češće prisustvo i čukunbaba i čukundeda u porodici. Ovo omogućava snažnije transgeneracijske veze i bliskost koja ranije nije bila moguća, a uloge babe i dede dobijaju posebnu važnost i kontinuitet u savremenom društvu. Specifičnost uloga babe i dede ogleda se u tome što njihovo preuzimanje ne zavisi od želje i izbora samih pojedinaca, već isključivo od odluka i životnih okolnosti njihove dece (Whitbeck et al., 1993, prema: Reitzes & Mutran, 2004).

Uloge bake i deke se smatraju značajnim životnim događajem, a prelazak u period života kada se ove uloge preuzimaju može imati različite efekte po živote ljudi. Za neke, ova tranzicija može izazvati stres, anksioznost i osećaj nekompetentnosti, kao i osećaj opterećenja usled (ponovne) brige i odgovornostima prema unucima (Baker et al., 2008; Condon et al., 2020; McGoldrick et al., 2016). Drugi mogu uživati u prilici da ponovo prožive ili ponove svoje roditeljsko iskustvo, ali bez svakodnevnih briga i odgovornosti koje su ranije imali prema svojoj deci (Condon et al., 2020; McGoldric et al., 2016; Taubman-Ben-Ari et al., 2013).

Zastupljenije stanovište u aktuelnoj literaturi je da ova tranzicija većini pripadnika treće generacije omogućava da sa uživanjem posmatraju svoju decu koja odgajaju sledeću generaciju, čime učvršćuju porodičnu tradiciju i iznova sprovode porodične ceremonije i rituale životnog ciklusa svoje porodice (McGoldric et al., 2016). Takođe, ove uloge mogu voditi osećaju ličnog ispunjenja i ličnog razvoja kroz odnos koji se ostvaruje sa odraslom decom i novim porodičnim članovima. Istraživanja takođe pokazuju da pozitivan doživljaj ove uloge doprinosi većem samopoštovanju, životnom smislu, svrsi i blagostanju, i umanjuje pojavu depresivnih simptoma kod treće generacije (Breheny et al., 2013; Taubman-Ben-Ari et al., 2013). Za razliku od drugih porodičnih uloga, uloga babe i dede ima malo eksplicitnih normi očekivanog ponašanja, neobično je raznolika u svom obliku i funkciji, zbog čega se često opisuje kao nejasna ili dvosmislena porodična uloga (Buchanan & Rotkirch, 2018; Reitzes & Mutran, 2004).

Način na koji se uloge babe i dede doživljavaju i ostvaruju, razlikuje se kroz vreme i među različitim društvima i zajednicama. Ponašanje u ovim porodičnim ulogama u velikoj meri određuju faktori poput porodične strukture, rodnih stereotipa, kulturoloških razlika i socioekonomskog statusa. U nekim ranijim radovima, identifikovano je 5 mogućih načina na koje ljudi mogu ispunjavati uloge babe i dede:

1. „Formalni“ – baba i deda se povremeno zabavljaju sa unucima, dok brigu o njima preuzimaju njihovi roditelji;
2. „Surogat roditelja“ – babe i dede preuzimaju roditeljske odgovornosti i uloge;
3. „Rezervoar porodične mudrosti“ – babe i dede su vrhovni porodični autoriteti, nosioci sve mudrosti i životnog iskustva;
4. „Zabavljači“ – babe i dede su uglavnom uključeni u igru i zabavu unuka;
5. „Distancirane figure“ – babe i dede su više posmatrači unuka, a međusobni kontakti su retki i distancirani (Milojković i sar., 1997).

Ne postoje pozicije koje su „bolje“ ili „lošije“, već one variraju u zavisnosti od kulture, istorijskog trenutka i ekonomskih uslova, koji određuju njihovu učestalost i zastupljenost. Uloga babe/dede je višeznačna, i kulturno je i vremenski determinisana – briga o unucima često vodi aktivnijem učešću u društvenom životu i jačim porodičnim vezama. Iako se često navodi da je uloga babe/dede pozitivno životno iskustvo, briga o unucima je postala sve kompleksnija sa menjanjem savremenih porodičnih struktura (Gauthier, 2002, Kemp, 2004, prema: Breheny et al., 2013). Promenjene uloge muškarca/oca i žene/majke uticale su i na promene uloga babe i dede, u kojima treća generacija sve češće preuzima ulogu „surogat roditelja“, čime utiče na kvalitet života njihove dece, podržavaju, a nekad i omogućavaju radnu aktivnost žena, nadomešćujući neadekvatan državni

sistem brige o deci (Baker et al., 2008; Buchanan & Rotkirch, 2018; Condon et al., 2020; Infurna et al., 2020). Ali u društvenim okolnostima u kojima je prekovremeni rad (često neadekvatno plaćen) uobičajen, nestabilnost posla izvesna, a ulaganja u unapređenje socijalnog i obrazovnog sistema minimalna, drugačiji ishod nije ni moguć.

1.2.2.4. Uspostavljanje odnosa sa novoformiranim porodicama dece i prihvatanje novih članova porodice

Napuštajući roditelje, deca ne gube primarnu porodicu u kojoj su se rodili, razvijali, sazrevali, već suprotno – proširuju svoj sistem srodnika i značajnih drugih, usled stvaranja nove porodice, porodice prokreacije (Milojković et al., 1997; Tomanović i Ignjatović, 2024). Iako faza „praznog gnezda“ asocira na smanjivanje porodičnog sistema, ona istovremeno predstavlja i vreme regeneracije i ekspanzije porodičnog sistema kroz porodice svoje dece i rođenje unuka. Stoga je jedan od zadataka roditelja „praznog gnezda“ prihvatanje partnera/supružnika (i njihovih porodica) svoje dece i njihovo integrisanje u porodični sistem (Allendorf, 2017; Markey, 2005; McGoldrick et al., 2016). Cilj ovog razvojnog zadatka je izgradnja porodičnih relacija sa novim članovima porodice – supružnicima svoje dece, njihovom srodničkom mrežom i unucima.

Iako je uspostavljanje granica između subsistema dugotrajan i reverzibilan proces, koji ima svoje faze, rezultati malobrojnih istraživanja pokazuju da većina sredovećnih roditelja uspostavlja bliske i tople odnose sa supružnicima svoje dece, dok je mali procent onih roditelja koji pružaju otpor uspostavljanju takvih veza (Apter, 2009, prema: McGoldrick et al., 2016). Proces prihvatanja novih članova porodice teče lakše i brže ukoliko su izbori dece u skladu sa etničkim, klasnim i verskim uverenjima roditelja, kao i porodičnom tradicijom, uverenjima i shvatanjima o prikladnom uključivanju novih članova u porodični sistem (McGoldrick et al., 2014). Fleksibilnost i otvorenost porodice prema razlikama i drugačijim izborima dece u odnosu na očekivano dodatno olakšavaju integraciju novih članova. Takođe, ovde se ispostavlja i zadatak za decu roditelja „praznog gnezda“ – da celokupan život, sve praznike, putovanja, porodične proslave, organizuju tako da ne zapostavljaju porodicu sa bilo koje strane supružnika.

Sa druge strane, ukoliko izbor bračnog partnera nije u skladu sa uverenjima roditelja ili ukoliko omogućava distanciranje deteta od roditelja, povezivanje dve porodice i uvođenje novih članova mogu biti otežani (McGoldrick et al., 2016). Sukobi između sredovećnih roditelja, dece i njihovih supružnika najčešće se javljaju oko načina komunikacije, planiranja praznika i stilova života (McGoldrick et al., 2016). U slučaju da novi članovi nisu adekvatno prihvaćeni, roditelji mogu postati previše ili premalo uključeni u živote svoje dece i njihovih porodica, što može dovesti do daljih problema. Ovakve situacije često su povezane sa nerešenim sukobima i problemima iz ranijih faza životnog ciklusa porodice, te povezivanje dve porodice predstavlja zahtevnu promenu koja može izneti na površinu stare probleme (Markey, 2005; McGoldrick et al., 2016).

Važno je naglasiti da prošireni porodični sistem u ovoj fazi čine nuklearna porodica i „pridružena“ porodica supružnika dece roditelja „praznog gnezda“. Kako globalno i dalje živimo u patrilinearnom i patrilokalnom društvenom narativu, uprkos opštoj emancipaciji žena i njihovom sve većem učešću u ekonomskom, društvenom i političkom životu, žene i dalje dominantno preuzimaju (ili dobijaju?) odgovornost za emotivni život porodice (Allendorf, 2017). Upravo zato su najteži porodični konflikti često povezani sa odnosima između žena u porodici – snahe i svekrve, majke i dece, kao i snahe i majke (Allendorf, 2017). Najveću pažnju privlače odnosi između svekrva i snaha, koji sad već imaju reputaciju „negativnih, distanciranih“ odnosa, čime prikazuju rodne stereotipe, borbu za moć i položaj, kao i borbu između različitih porodičnih uloga (Allendorf, 2017; Mazzucco, 2006). Autori koji se bave ovom temom savetuju da se takvi porodični problemi uglavnom rešavaju unutar primarne porodice, bez mešanja supružnika dece (McGoldrick et al., 2016).

1.2.2.5. Završno definisanje granica prema porodicama svoje dece i relacija prema unučadi

Ovaj razvojni zadatak obuhvata prethodno opisane izazove, a njegov cilj je uspostavljanje jasnih i zdravih granica i pravila u novim porodičnim odnosima. Građenje granica započinje kako nastupe promene u porodičnoj strukturi, ali njihov proces definisanja traje. Kada roditelji „praznog gnezda“ preuzmu nove uloge babe i dede, a u porodični sistem se uključe novi članovi, neophodno je da svi akteri porodične „predstave“ revidiraju svoje granice i prilagode ih aktuelnim uslovima (Markey, 2005). Granice određuju količinu i protok informacija, emocija, energije među subsistemima, a utiču i na kvalitet međuljudskih odnosa. Odnos između baba/deda je usko povezan sa odnosom roditelja „praznog gnezda“ prema svojoj odrasloj deci (Breheny et al., 2013; Mueller & Elder, 2003), dok neki autori čak ističu da babe i dede preko unuka zapravo održavaju odnos sa svojom odraslom decom (Friedman et al., 2008, prema: Breheny et al., 2013).

Uspostavljanje odgovarajućih granica porodičnih subsistema u turbulentnim društvenim okolnostima dodatno je složeno. Prekomerna uključenost baba i deda u brigu o unucima često se opisuje kao „prisustvo“ (engl. „*been there*“, Breheny et al., 2013), koji ukazuje na njihov intenzivan doprinos vaspitanju i funkcionisanju porodice. „Biti prisutan“ se može posmatrati kao deo šireg porodičnog diskursa koji vrednuje snagu porodičnih veza, a ta prisutnost podrazumeva definisanje jasnih granica, koje se najpre razmatraju kroz dve dimenzije: „nezavisnost“ i „mešanje“ baba i deda u porodično funkcionisanje. Bilo da se babe i dede više „mešaju“ ili da su u većoj meri „nezavisni“ i slobodni, njihova prisutnost u životima dece i unuka može imati i pozitivne i negativne posledice. Nezavisnost se pre svega odnosi na mogućnost baba i deda da donose svoje individualne izbore kako po pitanju sopstvenog vremena, tako i po pitanju (kvaliteta) vremena koje će provesti sa svojom decom i unucima, što ponekad može biti u sukobu sa aktuelnim diskurzivnim shvatanjima o ulozi babe i dede, a ta shvatanja su zasnovana na društvenim obavezama i ispunjavanju očekivanja (Breheny et al., 2013; Buchanan & Rotkirch, 2018). Stoga, pregovaranje o granicama „prisustva“ mora uključiti i jasno formulisanje očekivanja u vezi sa ulogom babe i dede i pružiti im prostor da zadrže integritet i slobodu. Iako je ovaj stav potpuno opravdan, društveni kontekst često nije naklonjen takvom pristupu.

Društvena očekivanja od baba i deda su da budu prisutni i da brigom o unucima podrže uspešno životno funkcionisanje svoje dece. Kao odgovor na ta očekivanja, treća generacija često teško prihvata sopstvenu odgovornost za izbor i dokazuje svoju vrednost kroz aktivno prisustvo i brigu o unucima (Breheny et al., 2013). Zbog toga je danas „mešanje“ treće generacije u većoj meri zastupljeno. Njihova pomoć i podrška u opstanku savremene porodice ponekad prevazilazi želje samih roditelja, što babe i dede pozicionira kao dominantne, kontrolišuće i ograničavajuće čime mogu predstavljati pretnju po roditeljski autoritet (Breheny et al., 2013; Buchanan & Rotkirch, 2018). Ovo „mešanje“ često je i posledica umreženih odnosa i nejasno definisanih granica subsistema u ranijim fazama porodičnog života, ali i društveno-ekonomskih okolnosti. U konačnici, uspešno funkcionisanje porodičnog sistema zavisi od stalnog pregovaranja i prilagođavanja granica koje će zadovoljiti potrebe svih generacija, omogućavajući harmoniju i podršku unutar porodice.

Treba napomenuti da i odrasla deca imaju podjednako važnu ulogu prilikom definisanja granica u ovoj fazi životnog ciklusa. Nekada se dešava da se odrasla deca (i njihove porodice) iznova i iznova vraćaju u roditeljski dom, usled čega „гнездо“ postaje „pretrpano“ umesto „prazno“ (Markey, 2005; Seiffge-Krenke, 2013;).

1.2.2.6. Suočavanje sa starenjem i starošću

Iako je smrt neizbežan deo života, suočavanje sa ovim prirodnim, biološkim procesom često nije jednostavno. Mnogi tokom mlađih godina žive izbegavajući razmišljanja o kraju životnog puta, iako starenje ka tome nesumnjivo vodi. Faza „praznog gnezda“ sa sobom nosi složen skup razvojnih zadataka, među kojima je i poslednja prilika roditeljima da se suoče sa disfunkcionalnim obrascima nastalim u ranijim stadijumima porodičnog života i da ih pokušaju prevazići. Jedan od ključnih razvojnih zadataka u ovoj fazi je suočavanje sa starenjem, što podrazumeva prihvatanje sopstvene

smrti, kao i smrti bliskih osoba. U ovom periodu, roditelji se često osvrću na svoj život – na profesionalne uspehe, neostvarene snove i lične gubitke, dok istovremeno postaju sve svesniji prolaznosti vremena (Lachman et al., 2015; McGoldric et al., 2016).

Uvreženo je mišljenje da ovakav proces preispitivanja može izazvati *krizu srednjih godina*, kako kod muškaraca, tako i kod žena, u fazi „praznog gnezda“ (Freund & Ritter, 2009; Lachman, 2004; Infurna et al., 2020; McGoldric et al., 2016). Stereotipno, kod muškaraca se ona često manifestuje impulsivnim ponašanjem – napuštanjem posla ili porodice, nepromišljenim trošenjem novca i pokušajem redefinisanja sopstvenog identiteta kroz panične reakcije (McGoldric et al., 2016). Takvo ponašanje se delimično objašnjava rodnim razlikama, naročito nedostatkom samorefleksije kod muškaraca kroz različite faze životnog ciklusa, što postaje izraženije u ovom periodu (Freund & Ritter, 2009). Kod žena, kriza se neretko ispoljava kroz anksiozne, histerične ili panične reakcije povezane sa odlaskom dece iz doma i sa životom sa partnerom koji ne razume njihove potrebe (McGoldric et al., 2016). Ovakve reakcije se dodatno komplikuju biološkim promenama koje prate srednje doba, pre svega menopauzom. Menopauza, koja obično nastupa u kasnim četrdesetim ili ranim pedesetim godinama, donosi niz telesnih i psihičkih simptoma poput pojačanog znojenja, promena raspoloženja i valunga, zbog čega su žene dugo bile neshvaćene i omalovažavane (McGoldric et al., 2016; Raup & Myers, 1989).

Sindrom „praznog gnezda“, tj. negativna emocionalna reakcija roditelja, naročito majki, na odlazak dece iz porodičnog doma, često se dovodi u vezu sa krizom srednjih godina. Istraživanja ukazuju na narušeno mentalno zdravlje roditelja u ovom periodu, s povećanim rizikom od anksioznosti, depresije i osećaja usamljenosti (Cao & Lu, 2018; Doci et al., 2003; Men & Liu, 2015; Liu et al., 2007, prema: Su et al., 2018). Istovremeno, mnoge kognitivne i fizičke funkcije – poput brzine obrade informacija, pamćenja, mišićne mase i funkcije pluća – postepeno opadaju, što predstavlja dodatnu poteškoću u oblikovanju nove slike o sebi, kako kod muškaraca, tako i kod žena (Lachman et al., 2015).

Biološki procesi, iako neizbežni, mogu se delimično usporiti ili ublažiti, ali društveni narativi o starosti često dodatno otežavaju ovaj period života. Ljudska potreba za kategorizacijom sveta oko sebe često vodi ka pojednostavljivanju složenih pojava i stvaranju stereotipa. Starost je možda više nego ijedna druga faza života opterećena mitovima i predrasudama koje odražavaju lažne predstave o starijim osobama i podstiču pojavu ejdžizma – diskriminacije na osnovu godina (Thornton, 2002; Tomanović & Stanojević, 2024). Ovakvi stavovi ne samo da utiču na način na koji društvo vidi starije ljude, već i na to kako stariji percipiraju sami sebe. S obzirom na to da se stereotipi i mitovi o starosti najčešće zasnivaju na neznanju o razvojnim mogućnostima i promenama koje prate ovu fazu života, obrazovanje i informisanje srednje generacije igraju ključnu ulogu u njihovom razbijanju (Thornton, 2002).

Baš kao što se ni sindrom „praznog gnezda“ ne javlja u svim porodicama prilikom odlaska poslednjeg deteta, tako ni menopauza ne izaziva iste efekte kod svih žena, niti svi muškarci prolaze kroz „krizu srednjih godina“ (Raup & Myers, 1989). Većina muškaraca i žena u ovom periodu života preispituje svoje životne izbore bez intenzivnih ili negativnih emocionalnih reakcija i uspešno se prilagođava promenama, na način koji im omogućava da nastave da vode smislen, ispunjen i produktivan život (McGoldric et al., 2016). Većina žena u ovoj fazi doživljava osećaj kompetentnosti, zadovoljstva i ispunjenosti svojim životnim odlukama, bez izraženih znakova anksioznosti, histeričnih napada, depresije ili drugih promena povezanih sa menopauzom (Woods & Mitchel, 2006, prema: McGoldric et al., 2016). Slično tome, istraživanja pokazuju da se većina muškaraca srednjih godina uspešno nosi sa ličnim i profesionalnim promenama koje karakterišu ovoj životni period. Iako mnogi ulažu značajne napore da prilagode svoje ponašanje u partnerskoj relaciji ili na poslu, samo mali broj njih doživljava te promene kao nepremostive ili katastrofalne (Kimmel, 2013, prema: McGoldric et al., 2016; Lachman, 2004). Štaviše, mnogi partneri doživljavaju fazu „praznog gnezda“ kao osvežavajuću i dugo očekivanu, te je ne vide kao stresnu ili izazovnu. Istraživanja ukazuju i na poboljšanje roditeljskog blagostanja, bračne sreće i opšteg životnog zadovoljstva u ovoj fazi (Hunter et al., 2002, prema: McGoldric et al., 2016; White & Edwards, 1990).

Porodični sistemi su toliko složeni, dinamični i višeslojni, da ne omogućavaju postojanje opšte teorije porodice koja može u potpunosti da objasni raznovrsnost porodičnih obrazaca i ponašanja, jer je porodično životno iskustvo odavno prevazišlo teoriju (Tomanović i Stanojević, 2024). Teorijski pluralizam koji podrazumeva integraciju više srodnih teorijskih pristupa u proučavanju porodice i u kreiranju obrazovanih programa za život u porodici se smatra ne samo korisnim, već i neophodnim. Na funkcionisanje jedne porodice utiču kako „njene“ unutrašnje karakteristike (struktura, dinamika, funkcije, uloge), tako i spoljašnji faktori poput kulturnih normi, rodni očekivanja, ekonomske stabilnosti, političkih okolnosti i šire društvene situacije (Darling & Cassidy, 2014).

Pripadnost određenoj kulturi i društvenom kontekstu u velikoj meri oblikuje (ne)poželjne obrasce porodičnog ponašanja, kao i društveno (ne)prihvatljive načine reagovanja na životne tranzicije (McGoldrick et al., 2016). Kombinovanjem sistemskog i razvojnog pristupa porodici otvara se mogućnost za dublje i sveobuhvatnije razumevanje porodičnih procesa. Ova dva pristupa korišćena komplementarno čine teorijsku osnovu ovog rada i omogućavaju da se na složen način sagledaju elementi porodičnog sistema, razvojni zadaci porodice, ali i individualne promene kroz koje prolaze članovi porodice. U narednom poglavlju biće predstavljene karakteristike različitih kulturnih modela porodice, sa posebnim naglaskom na to kako oni oblikuju iskustvo praznog gnezda. Poseban fokus biće stavljen na kontekst Republike Srbije – s obzirom na njenu specifičnu društvenu, ekonomsku i kulturnu situaciju – kako bi se prikazalo na koji način savremene promene u društvu, kao i tradicionalne porodične vrednosti, utiču na roditelje u ovoj fazi. Uz analizu društvenog konteksta, promena na planu porodice, biće predstavljene još neke individualne promene koje roditelji doživljavaju u fazi „praznog gnezda“.

2. KA RAZUMEVANJU KARAKTERISTIKA FAZE „PRAZNOG GNEZDA“ U ŽIVOTNOM CIKLUSU PORODICE I IZAZOVA KOJE PRED PORODICU POSTAVLJA

2.1. Terminološka konfuzija i konceptualni razvoj: od roditelja „praznog gnezda“ ka roditelju „emeritusu“

Ljudsku vrstu, od drugih živih bića najpre i najuočljivije razdvaja i razlikuje upotreba jezika i kompleksna međusobna komunikacija. Pored toga što je jezik osnovno sredstvo izražavanja ljudi, jezik je i sredstvo kojim se oblikuju misli, emocije, stavovi (Begović, 2016). Jezikom imenujemo predmete, pojave, procese, osobe, zbog čega je neizmerno važno da terminologija koju u svom jeziku koristimo odražava stvarnost u kojoj živimo (Begović, 2016). Kako je u stvarnosti faza porodičnog života u kojem deca više ne žive sa svojim roditeljima nedovoljno istražena i shvaćena, tako se koriste različiti termini za imenovanje ove faze, a korišćeni termini najčešće oslikavaju naučnu oblast ili narativ iz kojeg proizilaze. Istražujući period života roditelja koji više ne žive sa svojom decom, uočljiva je dominantna prisutnost termina roditelji „praznog gnezda“, a u engleskom jeziku postoji i kovanica kojom se nazivaju ovi roditelji – praznognezdaši (engl. *emptynesters*). Ovaj dominantni termin, koji se nalazi i u naslovu našeg rada, sigurno da odražava kontekst/sadržaj koji je opisivao nekadašnji život (nekih, ili većine?) roditelja koji više ne žive sa svojom decom. No, postavlja se pitanje – koji termin na adekvatan način upućuje na roditelje „praznog gnezda“ u izmenjenim društvenim okolnostima koje danas poznajemo, kao i sa saznanjima koja danas imamo? Pre nego što pokušamo dublje da razumemo značenje termina „prazno gnezdo“ i damo svoje argumente za važnost njegove zamene terminom roditelji „emeritusi“, prikazaćemo najčešće korišćene pojmove za imenovanje ove faze životnog ciklusa porodice, a koje takođe smatramo neadekvatnim.

Jedan od najčešće korišćenih termina za imenovanje faze „praznog gnezda“ je postroditeljska faza (engl. *postparental phase*). Neki autori (Deutscher, 1964; Kumar, 2015; Raup & Myers, 1989; Wawrzyniak, 2015) ga smatraju korektnijim u opisivanju roditelja koji više ne žive sa svojom decom u odnosu na termin „praznognezdaši“. Pored toga što ovaj termin ističe smanjenu aktivnost u roditeljstvu, postroditeljskim parom se smatraju (uobičajeno) suprug i supruga koji su u svojim 40-im, 50-im godinama, čija su deca napustila porodični dom, zbog čega sada oni (supružnici) sačinjavaju porodičnu jedinicu (Deutscher, 1964, Wawrzyniak, 2015). Ovakva definicija faze životnog ciklusa porodice u kojoj su se sva deca osamostalila i napustila porodični dom ne samo da je neadekvatna i neprecizna, već je i netačna. Roditelji koji više ne žive sa svojom decom su i dalje roditelji, bez obzira na promene koje se dešavaju unutar roditeljske uloge, i porodica ostaje porodica, bez obzira na to da li su odrasla deca stvorila svoju porodicu prokreacije. Odnos koji postoji između roditelja i dece nezavisno od životne dobi u kojoj se oni nalaze, ili fizičke bliskosti koja (ne)postoji, ne dozvoljava da roditelje lišimo te važne životne uloge. Sa druge strane, „sam jezik sadrži i odražava mnoštvo pretpostavki, usmerava našu pažnju i može da čuva načine razmišljanja koji održavaju nejednakost“ (Dalos & Drejper, 165: 2012), zbog čega nam se nameće pitanje – da li se roditelji koji se nalaze u postroditeljskoj fazi, ukoliko je tako imenujemo, procenjuju i tretiraju kao manje važni roditelji od onih koji imaju malu decu?

Istoj „grupi“ termina bismo dodali i termine bivši roditelji (engl. *ex-parents*), postmaterinstvo (engl. *postmotherhood*) i postočinstvo (engl. *postparenthood*). Ni navedene termine ne smatramo adekvatnim s obzirom na to da se odnose na bivše stanje ili prošlu životnu ulogu.

U istraživanjima koja se bave karakteristikama, stanjima i potrebama sredovečnih roditelja (engl. *midlife parents*), gotovo uvek se ističe njihov odnos sa decom koja više ne žive u porodičnom domu kao važan aspekt srednje životne dobi (Bouchard, 2014; Lachman et al., 2015). Pojam srednjih godina u rečnicima je često definisan kao period između mladosti i starosti, što ovoj fazi daje nejasan i relativan status (Lachman et al., 2015). Sa druge strane, istraživanja srednje godine uglavnom svrstavaju u uzrast od 40 do 60, plus ili minus 10 godina, čime termin sredovečni postaje fleksibilan i zavisn od konteksta (Infurna et al., 2020; Lachman et al., 2015). Ovo je redak termin u polju

roditeljstva čiji se kriterijumi zasnivaju na godinama roditelja, a ne dece. Izazov koji donosi kriterijum definisan u odnosu na (srednje) životne godine predstavlja činjenica da su srednje godine veoma različite u različitim delovima sveta, da variraju u odnosu na prosečan životni vek određenog društva i u odnosu na kulturne obrasce koji boje svaku, pa i ovu fazu života. Ova relativnost pojma ne umanjuje činjenicu da veliki broj sredovečnih roditelja ne živi sa svojom decom, što dovodi do poistovećivanja termina sredovečni roditelji sa roditeljima faze „praznog gnezda“. Niti su svi sredovečni roditelji istovremeno i roditelji u fazi „praznog gnezda“, niti su svi roditelji koji se nalaze u fazi „praznog gnezda“ i u svojim srednjim godinama. Za bolje razumevanje srednjih godina naglašava se da nisu ključne same godine, već jedinstvene kombinacije uloga koji ljudi preuzimaju u toj fazi, ukrštene sa drugim razvojnim zadacima, životnim događajima i iskustvom uopšte (DeVries et al., 2008; Freund & Ritter, 2009; Lachman, 2004; Infurna et al., 2020). I pored ovakve operacionalizacije, između pojmova sredovečni roditelji i roditelji „praznog gnezda“ ne možemo staviti znak jednakosti i interpretirati ih kao istovetne pojmove. Ipak, s obzirom na značaj koji se pridaje sredovečnim roditeljima u različitim oblastima istraživanja, mnoge studije ujedno ispituju roditelje u fazi „praznog gnezda“ koji su istovremeno i u srednjim životnim godinama. Takva istraživanja su nam od velikog značaja za bolje razumevanje životnog ciklusa porodice, iako je termin sredovečni roditelji preširok i ne može se striktno odnositi samo na roditelje „praznog gnezda“.

Termin koji se može povezati sa prethodno opisanim takođe upućuje na fazu/uzrast u kojem se ljudi nalaze – „sendvič generacija“ (engl. *sandwich generation*) (Brenna, 2021; Ferrante, 2012; Markey, 2005; McGoldric et al., 2016). Ovaj živopisan pojam upućuje na generaciju koja je „pritegnuta“ između dva (podjednako) važna zadatka – brigu o svojoj deci i svojim roditeljima. Ovakva pozicija roditelja „praznog gnezda“ dovodi do moguće povećane brige i interakcije sa još dve generacije (McGoldric et al., 2016; Bouchard, 2014). Usled produžetka životnog veka, otežavajućih ekonomskih okolnosti za osamostaljivanje mladih i opstanak najstarijih, veliki broj roditelja, najčešće srednjih godina, mora da brine i o starijim roditeljima i o maloj ili odrasloj deci. Stisnuta ili rastegnuta generacija, kako još zovu roditelje „između“ dva zadatka, često upućuje na roditelje koji više ne žive sa svojom decom usled usložnjavanja razvojnih zadataka u ovoj životnoj fazi. Sa jedne strane, ovaj termin može upućivati samo na jedan segment kompleksnosti roditeljske uloge u fazi „praznog gnezda“. Ali, na osnovu ovog pojma, ne možemo uvideti sveobuhvatnost roditelja koji više ne žive sa svojom decom. Sa druge strane, sendvič generacija, iliti „sendvič roditelj“ može biti svaki pojedinac koji se iz bilo kog razloga našao između ova dva zadatka – brige o deci i brige o roditeljima, u bilo kojoj fazi roditeljstva (Brenna, 2021).

Najčešće upotrebljivan termin za imenovanje faze u životnom ciklusu porodice u kojem su odrasla deca napustila porodični dom je termin prazno gnezdo (engl. *empty nest*) (Bouchard, 2014; Dennerstein, Dudley & Guthrie, 2002; Mitchell, 2016; Raup & Myers, 1989). Termin gnezdo se metaforički primenjuje za opis porodičnog konteksta. Iako gnezdo može upućivati na sigurnost, toplinu i „dom“ za ptice i njihove ptičice, nameće nam se pitanje – zašto porodica, koja bi trebalo to sve isto da znači, treba da promeni svoj naziv baš u fazi životnog ciklusa kada deca odlaze od kuće? Dok se u literaturi najčešće možemo sresti sa ovim terminom, brojni autori ga kritikuju jer ima negativnu konotaciju i podstiče pesimističan pogled na fazu u kojoj roditelji ne žive sa svojom decom (Raup & Myers, 1989). Sa druge strane, autor Bušard (Bouchard, 2014) napominje da ovaj termin nije sasvim ni tačan. Ukoliko roditelji i dalje žive u porodičnom domu, „gnezdo“ nije prazno. Oba navedena razloga za zamenu termina roditelji „praznog gnezda“ smatramo relevantnim i stoga predlažemo upotrebu termina roditelji „emeritusi“ o kojem će nešto kasnije biti više reči.

U mnogim naučnim radovima, ali još češće u nenaučnoj literaturi, ova faza porodičnog ciklusa se naziva „sindromom praznog gnezda“ (engl. *empty nest syndrome*). Termin „sindrom praznog gnezda“ upućuje na kliničko ili depresivno stanje roditelja koje izaziva odlazak dece iz kuće (Mitchell, 2016; Bouchard, 2014; Bougea et al., 2019; Raup & Myers, 1989). Ovaj termin nastao je 50-ih godina prošlog veka u okviru teorije identiteta uloga, a popularizovan je 70-ih godina, sa razvojem pomenute teorije (Mitchell, 2016; Bougea et al., 2019). Rezultati brojnih istraživanja upućivali su na to da roditelji, najčešće majke, gubeći ulogu roditelja usled odlaska dece iz kuće, mogu imati posledice psihičke, emocionalne, biološke ili socijalne prirode (Mitchell, 2016).

Pridavanjem veće pažnje reakciji roditelja na odlazak dece iz kuće, realizovan je veliki broj istraživanja širom sveta. Kako su se istraživanja umnožavala, dobijani su rezultati koji upućuju na različite reakcije roditelja na ovaj normativni razvojni zadatak – odlazak dece iz kuće (Hartanto et al., 2024). Sve više istraživanja, posebno ona koja su realizovana u zapadnim zemljama, upućivala su na pozitivne reakcije roditelja na odlazak dece iz kuće. Stoga je vremenom „sindrom praznog gnezda“ dobio svoje preciznije značenje – označava samo teža prilagođavanja/stanja roditelja usled odlaska dece od kuće (stanja roditelja koja su obojena velikom tugom, depresijom, anksioznošću, strahom, bolom, krizom identiteta, partnerskim svađama i nesuglasicama...) (Khatir et al., 2024), a ne celokupnu fazu životnog ciklusa porodice. Međutim, i pored brojnih istraživanja koja osporavaju da je odlazak dece od kuće nužno teško i bolno iskustvo za roditelje, ovaj termin se zadržao u literaturi i javnom prostoru, zbog čega nam je još važnija jasna distinkcija termina i adekvatno imenovanje ove životne faze.

Svi prethodno predstavljeni termini koriste se za imenovanje faze životnog ciklusa porodice u kojoj roditelji više ne žive sa svojom decom. Razlaganjem i analizom predstavljenih termina, uočava se njihova nekompatibilnost sa realnošću koju žive roditelji čija su deca napustila porodični dom. Sa jedne strane, neki od predstavljenih termina nisu tačni, jer roditelje koji ne žive sa decom nazivaju bivšim roditeljima, kao da je moguće penzionisanje od roditeljske uloge, u kojoj odrasle osobe u potpuno novim životnim okolnostima mogu da nastave svoje samostalne/partnerske živote. Sa druge strane, neki od termina upućuju na karakteristike samo jednog aspekta života roditelja koji ne žive sa svojom decom.

Otuda, najpreciznijim i najsveobuhvatnijim terminom za roditelje koji ne žive sa svojom decom smatramo termin roditelj emeritus (engl. *emeritus parent*). Ovaj termin je predložio Gutman (Gutmann, 1985) u svom članku iz 1985. godine, u kojem se bavio razvojnim aspektima zrelog doba. Istražujući roditelje u kasnijim životnim fazama, posebno u fazi kada više ne žive sa svojom decom, Gutmanu se nije dopao termin bivši roditelji. Razumevajući potencijale rasta i razvoja i u kasnijem dobu i razvoj novih uloga koje dobijaju roditelji nakon odlaska dece od kuće, Gutman predlaže termin roditelji „emeritusi“, radije nego bivši roditelji (Gutmann, 1985). Dok se Gutmanovo objašnjenje novopredloženog termina najpre odnosi na nove porodične uloge koje preuzimaju roditelji (majke postaju bake i preuzimaju veliki deo odgovornosti za podizanje svojih unučića, a očevi, deke, preuzimaju ulogu prenosioca kulture i tradicije) (Gutmann, 1985), mi nudimo nešto širu operacionalizaciju ovog pojma.

Prema Enciklopediji „Britanika“ (engl. *Encyclopedia Britannica*) pojam emeritus se odnosi na osobu koja se penzionisala sa neke pozicije ili uloge, uz počasnu titulu, zbog svog istaknutog rada i posebnog doprinosa oblasti kojom se bavila, sa akcentom na profesorske poslove. U daljem razlaganju ovog pojma, napominje se da pojedinci koji su emeritusi i nakon formalnog prekida rada, zadržavaju savetodavna i simbolička zaduženja. Preneto na plan roditeljstva, roditelji „emeritusi“ su roditelji koji su spontani proces starenja, zamenili „lično vođenim procesom starenja“, u kojem iako zadržavaju svoj roditeljski identitet i ulogu, ne identifikuju se primarno ili jedino sa njom. Preciznije, svaki roditelj „emeritus“ upravlja svojim procesom starenja i razvojem ličnih potencijala (nakon odlaska dece od kuće) onako kako on želi i kako misli da treba, pri čemu je dostupan i uključen u život svoje dece u onoj meri u kojoj je to potrebno. Roditelji koji više ne žive sa svojom decom su kompetentni da biraju, da odlučuju kako žele da žive, da prate svoje potrebe i razvijaju sopstvene potencijale tokom čitavog životnog ciklusa. „Emeritus“ imaju značajan položaj u porodičnom sistemu što se ogleda kroz savetovanje, životno iskustvo koje ima i želi da podeli, emocionalnu podršku i pružanje ljubavi, ali ne i kroz svakodnevnu brigu i odgovornost.

S obzirom na negativnu konotaciju koju nosi termin „prazno gnezdo“ upućujući na prazninu koja ostaje nakon odlaska dece od kuće, zamena termina roditelji „praznog gnezda“ terminom roditelji „emeritusi“ bi podsticao novi, optimističniji pogled na ovu fazu života, kakva ona jeste ili može biti. U ovako definisanoj fazi životnog ciklusa porodice u kojoj žive roditelji „emeritusi“, obrazovanje ima značajnu ulogu i različite funkcije – usmeravano vodi starenje, sa jedne strane, i razvoja aktivnosti koje su podrška tom lično kontrolisanom procesu starenja, sa druge strane.

Iako naperi da se termin „prazno gnezdo“ zameni izrazom roditelji „emeritusi“ mogu delovati kao simbolična ili irelevantna promena, stava smo da su to koraci ka preoblikovanju diskursa o srednjem i kasnijem životnom dobu. Roditeljska uloga je doživotna, bez obzira na to da li su deca mala i zavisna ili su odrasli ljudi sa sopstvenim porodicama, njihovi roditelji ostaju roditelji zauvek. Ta se uloga tokom vremena kvalitativno menja i nosi različite razvojne zadatke, od kojih je jedan od najvećih u ovoj fazi životnog ciklusa porodice prihvatanje odlaska dece od kuće, što može osnažiti roditelje da uspešnije savladaju i ostale izazove ovog perioda, da lakše prevazilaze i druge razvojne zadatke.

Promena paradigme – od „praznognezdaša“ do roditelja „emeritusa“, može podstaći i promenu načina razmišljanja i ponašanja naglašavajući potencijale za novi, ispunjeniji način života u srednjim i starijim godinama. Obrazovne intervencije u ovoj oblasti ne nude gotove recepte, ali imaju moć da osnaže porodice podstičući razvoj njihovih unutrašnjih snaga i potencijala. Na taj način, svaka faza životnog ciklusa porodice može se sagledati kao kvalitativno drugačija, ali istovremeno pozitivna etapa u kojoj se rast i razvoj svih članova doživljavaju kao kontinuiran proces. Literatura pokazuje da roditelji i nakon što deca napuste porodični dom, često nastavljaju da im pružaju finansijsku, emocionalnu i praktičnu podršku (Isengard & Szydlík, 2012). Stoga se možemo zapitati – da li to znači, da roditelji „praznog gnezda“ već žive svoju ulogu roditelja „emeritusa“, a da je ono što nedostaje, samo njihova društvena i naučna validacija?

2.2. Uticaji kulture i društvenih promena na fazu „praznog gnezda“ životnog ciklusa porodice

Kao i na svaku drugu fazu porodičnog ciklusa i na fazu „prazno gnezdo“ kultura i tradicija ostavljaju svoje tragove. Pripadnost jednom društvu oblikuje naše misli, osećanja, verovanja i ponašanja. Ona (pripadnost) „igra glavnu ulogu u određivanju onoga šta jedemo, kako radimo, u kakvim smo odnosima, kako slavimo praznike i rituale, te kako se osećamo u odnosu na život, smrt i bolest. Vidimo svet kroz vlastite kulturne filtere i često ustrajemo u svojim ustaljenim stavovima uprkos jasnim dokazima koji govore suprotno“ (McGoldrick, 1992:437). Iako pripadnost jednom društvu podrazumeva ukrštanje rasne, religijske i kulturne istorije nekog podneblja, ona je i više od toga, jer podrazumeva svesne i nesvesne procese koji ispunjavaju potrebu za kolektivnim identitetom i pripadanjem (McGoldrick, 1992).

Sve to što čini jednu kulturu, prelama se kroz porodicu i porodično funkcionisanje, s obzirom na to da je porodica najmanji sistem svakog društva. A „ono što smatramo „porodicom“ i „porodičnim životom“ je pod uticajem ideologija i diskursa koji su nerazdvojivi od društva u kom živimo u određenom istorijskom trenutku. Analiza na nivou društva i kulture ukazuje na to da je „porodični život“ oblikovan dominantnim ideologijama ili diskursima o tome kako bi porodični život trebalo da izgleda. Možemo videti da se porodice reprodukuju, kako doslovno, tako i ideološki“ (Dalos & Drejper, 2014: 32). Sa druge strane, „naši životi se neprestano vrte kroz višegeneracijske i kontekstualne veze sa onima koji su bili pre nas, sa onima koji idu sa nama kroz život, i sa onima koji dolaze posle nas“ (McGoldrick et al., 2016: 2). Stoga, kultura, kulturni obrasci i norme koje važe u nekoj zemlji, predstavljaju važne determinante sveukupnog funkcionisanja roditelja i dece kroz sve faze životnog ciklusa porodice, pa i kroz fazu „praznog gnezda“.

Nekoliko decenija istraživanja faze „praznog gnezda“ pokazala su oprečna, ili barem različita iskustva koja roditelji doživljavaju nakon odlaska dece iz porodičnog doma. Usled neraskidive veze porodice i društva u kojem porodica živi i razvija se, noseći sa sobom živote predaka, ali i utiskujući put budućim generacijama, važno je razumeti transgeneracijske norme, uverenja, običaje i pravila presečene u sadašnjem trenutku. Celokupni folklor jednog društva oslikava se na živote ljudi, a specifičnije, boji odnos roditelja i dece kroz čitav životni ciklus, ali i tokom faze u kojem roditelji i deca nastavljaju razdvojenijim putevima. Sa tim ciljem, sprovedena je nekolicina istraživanja o uticaju kulture na reakciju roditelja nakon trajnog odlaska dece od kuće. Njihovi rezultati su pokazali da je za potpunije razumevanje spektra mogućih reakcija roditelja na odlazak dece od kuće neophodno uzeti u obzir uticaj kulturno zasnovanih verovanja i očekivanja (Mazzuco, 2006; Mitchell & Lovegreen, 2009). Samo reagovanje roditelja na odlazak dece je važno jer može uticati kako na

kvalitet života roditelja u fazi kada žive bez svoje dece, tako i na proces osamostaljivanja dece. Takođe, reakcije roditelja predstavljaju ogledalo i društva u kojem porodica živi, ali i porodičnih obrazaca proisteklih iz tog društva, i razumevanje neraskidive veze društvo – porodica je *conditio sine qua non* za kreiranje adekvatne obrazovne podrške porodici.

Tranzicije u porodičnom domenu obuhvataju splet međuzavisnih događaja i procesa i mogu se dešavati uporedo sa procesima obrazovne, radne ili druge tranzicije (Tomanović i sar., 2012). Reagovanje na porodičnu tranziciju zavisno je od normativnog okvira osobe koja kroz tranziciju prolazi, materijalnih i institucionalnih uslova (Tomanović i sar., 2012), a mi bismo dodali i kulture i tradicije društva u kojoj se tranzicija događa. Kada dete napusti „gnezdo“, ono se osamostaljuje na fizičkom, emocionalnom, socijalnom i ekonomskom planu, a u našoj zemlji, porodična tranzicija je ključna za normativno priznanje statusa odraslosti (Tomanović i Stanojević, 2024). Osamostaljivanje, odnosno odlazak od kuće, ne znači prekidanje odnosa roditelj-dete, već zahtev za kvalitativnu promenu tog odnosa. Međutim, nekada se čini da je ovakve iskaze lakše napisati, nego i praktično živeti. Proces odlaska od kuće postaje još kompleksniji, kada se razume da članovi porodice, koji žive pod istim krovom, mogu imati drugačija ili potpuno suprotna uverenja i stavove u odnosu na neki aspekt porodičnog života. Roditelji i deca koja „odlaze“, pripadajući različitim generacijama, a usled globalizacije društva, mogu se sukobiti oko onoga što je poželjno, normativno, čime se usložnjava kontekst porodičnog funkcionisanja. Ukoliko su izbori dece koja napuštaju roditeljski dom kompatibilni sa vrednostima, očekivanjima i voljom roditelja, napuštanje „gnezda“ može biti relativno lako i prijatno (McGoldrick et al., 2016; Tomanović i sar., 2012). Blizina življenja dece i roditelja kao i održavanje čestih kontakata, održava postojeće ili pospešuje životno zadovoljstvo roditelja (Tosi, 2016; White & Edwards, 1990).

Proces odlaska dece iz roditeljskog doma, sa druge strane, može biti stresan, emocionalno i psihološki izazovan za sve članove porodice (Mitchell, 2016). Roditelji sa jakim emocionalnim vezama sa svojom decom, velikom bliskošću ali i visokim nivoom identifikacije sa svojom roditeljskom ulogom, mogu imati poteškoća prilikom prilagođavanja na ovu tranziciju, što može dodatno otežavati i deci odlazak (Mitchell & Lovegreen, 2009). Neprihvatanje odlaska dece od kuće može uticati na lošije porodične odnose i manje kontakata među porodičnim članovima (Mitchell, 2016). Tranzicija dece u odraslost moguća je i uspešna ukoliko deca pokažu znanja i kapacitete da se snađu prilikom fizičkog i finansijskog osamostaljivanja, jer dodatne brige kod roditelja izaziva i to da li će u tome uspeti (Mitchell, 2016).

Bez obzira da li svet posmatramo iz današnje perspektive, ili se vratimo nekoliko vekova unazad, kroz celokupnu ljudsku istoriju su se isticale razlike između istoka i zapada. Ne procenjujući razlike kao pozitivne ili negativne, dublje razumevanje kulture će nam dati referentni okvir za razumevanje porodičnog funkcionisanja. Fundamentalnu razliku istoka i zapada, vidimo u poimanju ljudskog razvoja. Istočne kulture ljude doživljavaju kao socijalna bića čiji se razvoj ogleda kroz kapacitet za empatiju prema drugima i povezivanje sa drugim ljudima, dok zapadne kulture vide čoveka kao psihološku individuu, čiji se razvoj ogleda kroz ličnu diferencijaciju (Plath, 1981, prema: McGoldrick, 1992). Ove bazične razlike integrisane su u porodicu, po svakom elementu sistemskog pristupa. Porodični odnosi, granice, dogovorena pravila i komunikacija među članovima su ogledalo vrednosti, kulture i važećih normi nekog podneblja. Sa druge strane, „porodica predstavlja osnovnu ćeliju društva kroz koju se prenose sadržaji kulture i društva“ (Vukov Goldner, 1988: 34). Različito posmatranje svrhe čoveka, nadograđeno uverenjima i vrednostima, dovode do različitog reagovanja roditelja na fazu „praznog gnezda“, u zemljama zapadne (SAD, Kanada, Australija i Zapadna Evropa) i zemljama nezapadne kulture (Azija, Bliski istok i zemlje Mediteranskog tipa) (Hartanto et al., 2024).

Kultura zapadnjačkih porodica je više individualistička, slabija je unutar-porodična povezanost, neguju se samostalnost i nezavisnost kod svih članova porodice (Chen, 2015, prema: Mitchell et al., 2019). Odlazak dece od kuće u kasnom adolescentskom dobu je očekivano, visoko vrednovano i indikator je uspešnog roditeljstva (Hartanto et al., 2024; McGoldrick, 1992; Mitchell & Lovegreen, 2009; Mitchell & Wister, 2015; Mitchell et al., 2019). Da bi istakli važnost odlaska dece od kuće u zapadnim kulturama, neki autori navode da porodice srednje više klase Britanije i SAD-a svoju decu šalju u internate već sa 7, a najkasnije 14 godina, čime započinju proces napuštanja

porodičnog doma. Kasno ostajanje deteta u porodičnoj kući se tretira kao disfunkcionalnost, što porodici može izazivati različite probleme (McGoldrick, 1992).

Na drugoj strani „spektra“, ukoliko možemo tako posmatrati kulture istoka i zapada, živi nezapadna kultura, sa kolektivističkim vrednostima i porodične orijentacije (Chen, 2015, prema: Mitchell et al., 2019). Porodično funkcionisanje se bazira na normama lojalnosti, reciprociteta i solidarnosti. Vrednovanjem intenzivnih porodičnih odnosa, odlazak dece će se neretko doživeti kao prekidanje porodičnih veza (Mazzuco, 2006). Za razliku od prethodno navedenog, odlazak dece iz porodice istočne kulture će se doživljavati kao roditeljski neuspeh usled nedovoljne naučenosti dece porodičnim i tradicionalnim vrednostima (Hartanto et al., 2024; Mazzuco, 2006; Mitchell & Lovegreen, 2009; Mitchell & Wister, 2015; Mitchell et al., 2019). U nekim kulturama (kao što su zemlje Južne Azije) neretko se očekuje da porodično „гнездо“ nikada ne bude prazno, te u domu ostaje barem jedno dete, tradicionalno najstariji sin sa svojom suprugom (Hartanto et al., 2024; Mitchell, 2016). Na ovaj način, formiraju se multigeneracijske, proširene porodice, u kojima se kultura i tradicija lakše reprodukuju (Mitchell, 2016). Slične primere smo imali i na našem podneblju, s tim što je tradicionalno ostajala kćerka u kući. Vodila je računa o domaćinstvu, o svojim roditeljima kada ostare i usled pretežno posvećivanju porodici, lišavana je školovanja. Iako se ovakve prakse danas ređe sreću, barem kada je u pitanju Srbija, njihovo višedecenijsko postojanje u kulturi može uticati na očekivanja roditelja koji ovde žive.

U okviru istog kontinenta, ali češće unutar iste zemlje (uglavnom kod većih zemalja), možemo uočiti različite obrasce življenja. Bilo je reči o verovatno najuopštenijoj podeli čitavog sveta, istoku i zapadu, a sada će biti nešto više reči o Evropi, kojoj Srbija fizički i pripada. I u okviru Evrope postoje razlike između zemalja i po tim razlikama, ili pre sličnostima, grupisane zemlje. Najčešće pominjanu tipologiju zemalja u literaturi definisao je Galan (Galland, 2003, prema: Tomanović i sar., 2012). Prema Galanu, mogu se identifikovati tri tipa evropskih zemalja: severni, južni (mediteranski) i prelazni tip. Svaki od tri tipa, u većoj ili manjoj meri, u odnosu na različite kriterijume, bliži je istočnoj ili zapadnoj kulturi. Srbija pripada južnom tipu zemalja. Unutar ovog tipa su kolektivističke zemlje Evrope, sa izraženom porodičnom orijentacijom. Vrednuje se bliskost, kolektivne vrednosti i privrženost porodici. U ovim zemljama, obrazac tranzicije u odraslost karakteriše kasni odlazak dece od kuće, prolongirana finansijska zavisnost od roditelja i jaka emocionalna povezanost (Tomanović i sar., 2012). Italija je tipičan predstavnik južnoevropske zemlje i karakteriše je južni (mediteranski) obrazac tranzicije (Mitchell & Lovegreen, 2009; Tomanović i sar., 2012). Objašnjavajući južni tip zemlje, neretko se ističe da će italijanska porodice radije očekivati primanje novih članova kroz brak svoje dece ili rođenjem unučića, nego što će očekivati odlazak dece od kuće (McGoldrick, 1993). Tomanovićeva i Stanojević u svojoj studiji iz 2024. godine ističu da roditelji u Srbiji sve svoje resurse usmeravaju ka detetu, odriču se zarad dobrobiti deteta i osećaju krivicu ukoliko ne mogu da ispune deci ono što se od njih očekuje (Tomanović, 2017, prema: Tomanović i Stanojević, 2024). Ovakav odnos roditelja prema deci navedeni autori nazivaju „žrtvujući model“ koji je dominantni ideal i praksa roditeljstva u našoj zemlji (Tomanović i Stanojević, 2024).

Iako je stvaranje multigeneracijske, proširene porodice kroz istoriju uslovljeno i ekonomskim faktorima (lakšim preživljavanjem i opstajanjem), odlazak dece od kuće može se tumačiti kao napuštanje roditeljske lojalnosti, koliko god deca bila zrela i uspešna. Porodični odnosi su bazirani na međuzavisnosti, i roditelji će brinuti o svojoj deci bez obzira na sve i koliko bude bilo potrebno (McGoldrick, 1993). Moglo bi se pretpostaviti da će opisano važiti i za Srbiju koja pripada istom tipu zemlje kao i Italija, no globalizacija sveta i ukrštanje kultura nam takvu pretpostavku ne dozvoljavaju. Velike migracije stanovništva, koje se dešavaju dobrovoljno ili prisilno, uz ubrzan rast tehnologije, omogućava sve brže „migracije kulture“ i njihovo međusobno mešanje. Promene koje se dešavaju na porodičnom planu treba posmatrati kao jedno od najvažnijih pitanja današnjice, jer one uključuju promene unutar porodičnih funkcija, međusobnih odnosa, formi brakova, partnerskih relacija (Bernhardt et al., 2005; Moosavi, 2012).

„Porodica u svetskim i domaćim razmerama doživljava epohalne promene koje su gotovo do pre jednu deceniju bile nezamislive“ (Milić, 2007: 13), i čini se da je toliko brze promene sve teže uhvatiti, iako je njihov uticaj na porodicu vidljiv. Kao što bi slika današnje Italije, 30 godina kasnije

u odnosu na prethodni opis, verovatno bila drugačija, želimo da ispitamo kako aktuelne kulturne norme i obrasci utiču na roditelje „praznog gnezda“ i njihovu reakciju na odlazak dece od kuće u Srbiji u drugoj deceniji XXI veka. Ispitujući uticaj tradicije i kulturološkog konteksta na reakciju roditelja na ovu kompleksnu životnu fazu, istraživači u najvećoj meri ispituju reakciju roditelja na odlazak dece u odnosu na: godine kada se dete osamostaljuje i razloge zbog kojih se dete osamostaljuje. Dodatno se spominju i razlike u reagovanju roditelja na odlazak dece različitog pola. U literaturi se najčešće napominje da su roditelji osetljiviji i zabrinutiji kada im kćerke odlaze od kuće. Takođe, statistički podaci ukazuju na to da kćerke ranije napuštaju porodični dom gotovo u celom svetu (svuda u Evropi, pa i u Srbiji) (Eurostat, 2023), jer je njihova tranzicija u samostalnost i dalje u većoj meri uslovljena stupanjem u brak.

Godine starosti dece prilikom osamostaljivanja su važan kriterijum koji će uticati na reakciju roditelja na odlazak dece od kuće, a koji je obojen kulturom i tradicijom jednog društva (Billari & Liefbroer, 2007). Neka istraživanja iz anglosaksonskih zemalja upućuju da se najveći broj odraslih slaže da bi i mladići i devojke trebalo da napuste porodični dom između 18. i 25. godine života, s obzirom na to da se u tim godinama dešava psihofizički razvoj mladih koji bi trebalo da rezultira nezavisnošću (Settersten, 1998, prema: Bouchard, 2014). Ali, stvarnost je nešto drugačija za veliki deo sveta. Demografski podaci u poslednjih nekoliko decenija pokazuju da se mladi sve kasnije odlučuju na odlazak iz porodičnog doma, a poslednjih godina kasnije nego ikada pre (Buck & Scott, 1993; Eurostat, 2023b; Mann-Feder et al., 2014). Produženo školovanje, koje neretko vodi produženoj mladosti i zavisnosti od roditelja, ekonomska nestabilnost, kao i visoki troškovi života, podstakli su ovu pojavu. Sve se češće spominju i „bumerang“ deca, odnosno deca koja su se vratila kod roditelja nakon neuspešne tranzicije u samostalni odrasli period života. Iako nam ova deca nisu u fokusu istraživanja, dodatno pokazuju kompleksnost života današnje porodice.

Zanimajući se za život mladih, Tomanovićeva je 2003., a zatim i 2011. godine, sproveda istraživanja u kojima ispituje tranziciju mladih u odraslo doba na teritoriji Srbije i uporedila njihove tranzicije sa tranzicijama mladih iz drugih evropskih zemalja. Za kriterijume tranzicije uzete su četiri varijable: napuštanje roditeljskog doma, brak/kohabitacija, finansijska nezavisnost i zaposlenje; a uzorak istraživanja su činili mladi uzrasta od 16 do 35 godina (Tomanović i sar., 2012). Iako su nam svi ovi markeri odraslosti, kako ih Tomanović naziva, važni, za potrebe našeg istraživanja fokusiraćemo se samo na prvi marker – napuštanje roditeljskog doma. Nakon realizacije prvog istraživanja, rezultati su pokazali da se mladi u Italiji i Srbiji, uzrasta do 25 godina, ponašaju veoma slično u ovoj tranziciji, čime se još jednom potvrđuje da Srbija i Italija pripadaju istom tipu zemlje. U Italiji 60% mladih ovog uzrasta, i dalje živi u roditeljskom domu, gotovo isto koliko i u Srbiji, ali se tranzicija u odraslo doba nakon 25. godine života mladih u Italiji značajno ubrzava. Kada uporedimo Srbiju sa jednom od zemalja „severnog“ tipa, Danskom, u kojoj 10% mladih uzrasta od 16 do 25 godina i dalje živi sa roditeljima, mladi u Srbiji tranziciju u odraslost ostvaruju 10 godina kasnije. U ponovljenom istraživanju iz 2011. godine, Tomanović je dobila gotovo iste podatke, s obzirom na to da 57% ispitanika od 16 do 35 godina i dalje živi sa roditeljima (Tomanović i sar., 2012).

I poslednji podaci Eurostata potvrđuju produžen ostanak mladih u roditeljskom domu u Srbiji. U 2019. godini je čak 71,9 % mladih između 18. i 34. godine živelo sa svojim roditeljima (Eurostat, 2021). Socijalni i ekonomski razlozi poput lošije socijalne zaštite, niske stope zaposlenosti, ali i niske plate i nestabilnih poslova (Bernhardt et al., 2005; Seiffge-Krenke, 2013), takođe utiču na prolongiran odlazak od kuće i moraju se uzeti u obzir kada se ispituje odlazak dece iz porodičnog doma u svim zemljama, a posebno u Srbiji i drugim zemljama mediteranskog tipa u kojima su ovi problemi izraženiji. Sa druge strane, kulturološki posmatrano, ovakvi nalazi se interpretiraju kroz važeće socijalne norme u određenoj kulturi o optimalnom vremenu za osamostaljivanje deteta (Mitchell & Lovegreen, 2009).

Produženo ostajanje dece u porodičnom domu se odražava i direktno utiču na vreme kada će se roditelji naći u fazi „praznog gnezda“ i sa kojom tranzicijom će se ova porodična tranzicija poklopiti. Neuvremenjeni (rani ili kasni) odlazak dece od kuće od očekivanog u određenom društvu, može podstaći pojavu negativnih psiholoških posledica kod roditelja i voditi pomenutom „sindromu

praznog gnezda“ (Mitchell & Lovegreen, 2009; Tosi, 2016). Sa druge strane, ukoliko se očekivanja roditelja o vremenu i razlozima za napuštanje porodičnog doma, poklapaju sa definisanim normama i uverenjima njihove kulture, roditelji će doživljavati pozitivnije reakcije u odnosu na odlazak dece od kuće (Buck & Scott, 1993; Mitchell & Wister, 2015; Rago, 2016). Konkretnije, ukoliko roditelji pozitivno reaguju na vreme i razloge odlaska dece od kuće oni će svojom reakcijom taj proces ubrzati i olakšati, i suprotno, ukoliko ovu tranziciju smatraju negativnom, otežaće i obeshrabriti ovaj proces (Mazzuco, 2006).

Odlazak dece od kuće predstavlja očekivani životni događaj i zajednički je mnogim zapadnjačkim porodicama (Hobdy et al., 2007), dok, sa druge strane, kod mnogih porodica iz nezapadnih kultura ovaj događaj nije uvek očekivan, jer tradicionalno jedno dete ostaje sa roditeljima (Carter & McGoldrick, 2005, prema: Šaćiri, 2020). Napuštanje porodičnog doma je tranzicija koja ne dolazi odjednom, preko noći. Kao i mnogi drugi porodični procesi i ovaj se dešava sukcesivno i praćen je različitim životnim događajima, iako se nama nekada može činiti suprotno. I pored toga, kulture različito prihvataju one događaje koji su okidači za odlazak dece iz porodičnog doma, doživljavajući ih više ili manje pozitivno (Billari & Liefbroer, 2007). Dok je za jednu kulturu prihvatljivo da se porodični dom napusti usled stupanja u brak i stvaranja sopstvene porodice, u drugim kulturama je očekivano da se porodični dom napusti čim dete stekne uslov za odlazak na fakultet ili dalje školovanje. U tradicionalnijim zemljama, u koje spadaju i zemlje mediteranskog tipa, veliki broj mladih i dalje napušta porodični dom tek usled stupanja u brak (Seiffge-Krenke, 2013; Tomanović i sar., 2012), a nekad i nakon stupanja u brak (Mazzuco, 2006). Istraživanje koje su sprovedli Bonifaci i saradnici (Bonifazi et. Al, 1999, prema: Mazzuco, 2006) je pokazalo da veliki broj mladih brine zbog patnje koje će naneti svojim roditeljima kada odu od kuće. Takođe, u pomenutim istraživanjima koje je sprovedla Tomanović, ističe se da Srbija nedvosmisleno pripada mediteranskom tipu zemlje, s obzirom na to da mladi mahom porodični dom napuštaju zbog zasnivanja porodice (Tomanović i sar., 2012). Roditelji iz kolektivističkih kultura, vide odlazak dece od kuće usled braka, pa i obrazovanja (radije nego „pukog“ osamostaljivanja) kao značajan pokazatelj uspešnog roditeljstva (Mitchell, 2016). Intenzivna povezanost članova porodice dovodi do toga da se neretko deca useljavaju blizu porodičnog doma (Mazzuco, 2006).

Sa druge strane, u zapadnim, individualističkim zemljama, mladi najčešće napuštaju dom usled obrazovanja ili želje (i mogućnosti) da se osamostale. Prema nekim podacima, više od polovine starijih adolescenata u SAD-u dom napušta zbog odlaska na fakultet ili drugu instituciju za profesionalno usavršavanje (McGoldrick et al., 2014). Drugačiji oblici partnerskog života, poput neformalne veze i kohabitacije, mogu biti pokretač odlaska od kuće ređe nego stupanje u brak (Wawrzyniak, 2015). Markeri odrastanja, kroz koje se može posmatrati prelazak iz jedne životne faze u drugu, imaju promenljiv redosled, te je „u nekim istorijskim periodima i sistemima, porodična tranzicija glavni indikator odrastanja, dok u nekom drugom slučaju može biti stambena ili profesionalna tranzicija“ (Ignjatović, 2009: 119).

Generalizovano posmatranje porodica i porodičnog funkcionisanja, kao što je predstavljeno u ovom radu, nosi rizik od stereotipizacije jednog društva i stvaranja novih predrasuda. Ipak, takva namera ne postoji, već je cilj, naprotiv, da se što dublje razume makrosistem u kojem porodice funkcionišu, odnosno širi kontekst, društveni i kulturni kontekst u kojem žive roditelji „praznog gnezda“ i koji može oblikovati izazove sa kojima se suočavaju. Stoga, u nastavku rada biće predstavljene dodatne promene u porodičnom životu koje proizilaze iz uticaja kulture i savremenog društva, kao i iz karakteristika same faze „praznog gnezda“ u životnom ciklusu porodice.

2.3. Promena strukture (post)moderne porodice i noviji obrasci porodičnog funkcionisanja

Napuštanje roditeljskog doma je postalo sve kompleksnije tokom prethodnog veka usled burnih demografskih, ekonomskih i društvenih promena (Ward & Spitze, 2007). „Proučavanje procesa i trendova promjena u porodici u kontekstu značajnih i dubokih društvenih promjena jeste jedna od složenih tema za proučavanje – ovdje se mora imati u vidu složena dinamika globalnog društva, promjene koje su rezultat te dinamike, kao i preplitanje u porodici istorijske promjene,

unutargrupne promjene i svih onih promjena koje nastaju u životnom toku članova porodice“ (Tomanović, 2009, prema: Вилић, 2011: 22). Industrijalizacijom društva i razvojem gradskih sredina, sve su bile manje potrebe za mnogočlanim porodicama koje žive sa članovima svojih proširenih porodica. Od 60-ih godina prošlog veka, porodice su se brojčano smanjivale i zadržale su se na biološkom minimumu – roditelji i jedno ili više dece (Вилић, 2011). Nuklearna porodica je predstavljala normu porodičnog života, a redukovanje broja članova je dovelo do promena u strukturi i funkcijama porodice. Porodica je nosila glavnu ulogu vaspitanja i socijalizacije dece, prenosila važeće norme i zauzimala važno mesto u društvima širom sveta. Intenzivirani su odnosi dece i roditelja, povećano je distanciranje porodice od drugih društvenih sistema i zajednice i povećan je spektar mogućih životnih puteva i dece i odraslih. Emancipacija žena i njihova masovna participacija u svet rada, unapređenje kontrole rađanja, povećanje ravnopravnosti muškaraca i žena, doveli su do potpuno drugačije slike o ženi koja se više ne posmatra samo kroz prizmu majke. Postmoderno, savremeno društvo, karakterišu brze promene, nestandardizovane individualne životne putanje, povećanje sloboda, liberalizacija odnosa i slabljenje uvreženih društvenih okvira koji determinišu porodično funkcionisanje (Вилић, 2011).

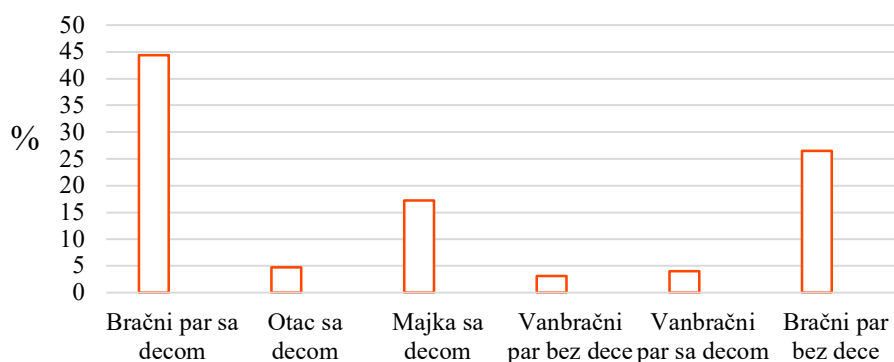
Vremenom, nuklearna porodica je, prilagođavajući se na burna dešavanja u širem društvenom kontekstu, poprimala drugačije oblike i gubila je na značaju u svom primarnom smislu. U tom prilagođavanju, (post)moderna porodica postaje sve dinamičnija i podložnija promenama, otvara se prema spoljašnjem svetu, dobijajući potpuno fluidnu formu (Вилић, 2011). Ukoliko probamo da sumiramo promene koje se dešavaju u porodičnom životu i funkcionisanju, videćemo da globalni svet karakterišu: ređe i kasnije stupanje u brak, povećana stopa razvoda, povećan broj jednoroditeljskih porodica, povećan broj samačkih domaćinstava, kasnije rađanje prvog deteta. Sve ovo prate novi oblici porodičnog života kao što su istopolne zajednice i brakovi, LAT forma življenja (engl. *living apart together*) u kojem partneri pristaju da žive odvojeno iako su u partnerskoj relaciji, ponovno stupanje u brak i stvaranje nove porodice, povećana kohabitacija i uživanje u partnerskom odnosu baziranom na ljubavi, izboru, slobodi i emocijama, a manje na društvenim normama i očekivanjima (Bobić, 2003; Вилић, 2011). Dok bi jedni autori ovakvu globalnu sliku porodice tumačili kroz mogući propast porodice, mi podržavamo stav da, kao i svaki drugi sistem, i porodica pronalazi svoje adaptibilne mehanizme kako bi se prilagodila svetu u kojem živi i opstaje.

Tokom 2022. godine, realizovan je poslednji *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova Republike Srbije* (bez Kosova i Metohije) (u daljem tekstu Popis 2022). Dok se tematske publikacije i dalje objavljuju, dostupni su nam podaci o opštoj demografskoj slici Srbije. Na žalost, aktuelni podaci nam neće puno reći o karakteristikama porodice koja se nalazi u fazi „praznog gnezda“, ali će nam sa sigurnošću omogućiti dublje i preciznije razumevanje porodičnog konteksta u našoj zemlji, koje će nas dalje voditi kroz ispitivanje faze koja je predmet ovog rada.

Broj stanovnika Republike Srbije se značajno smanjuje od 1991. godine. Pored smanjenja broja stanovnika, vidno je primetno starenje stanovništva. Prosečne godine starosti stanovništva Srbije su 43.8 (za žene 45,19, a za muškarce 42,43), čime Srbija pripada samom vrhu najstarijih svetskih populacija (Bobić, 2003; Republički zavod za statistiku, 2023). Kontinuirani porast starog stanovništva, ovu kategoriju stavlja u fokus pažnje kako istraživača i praktičara, tako i kreatora različitih politika, a nama otvara pitanje o mogućem poređenju roditelja praznog gnezda sa „sendvič roditeljima“. U starosnoj strukturi stanovništva, najveći procenat obuhvata stanovništvo starosti od 30-49 godina (27%) i starosti od 50-64 godine (20,6%) (Republički zavod za statistiku, 2024). Godine nisu dovoljan kriterijum za diferencijaciju roditelja „praznog gnezda“, ali ukoliko se povodimo dosadašnjim teorijskim razmatranjima, možemo pretpostaviti da veliki procenat ove dve kategorije stanovništva više ne živi sa svojom decom. Stoga nam je razumevanje ove faze, ali i podrška roditeljima koji kroz nju prolaze još neophodnija.

Prema Popisu 2022, u Srbiji ima 1 757 507 porodičnih domaćinstava, što predstavlja 67,9% od ukupnog broja domaćinstava. Porodični sastav domaćinstava predstavljen je u Grafikonu 2.

Grafikon 2. *Domaćinstva Srbije prema tipu porodice* (Republički zavod za statistiku, 2024)

U Grafikonu 2 predstavljena je struktura porodica u Republici Srbiji. Najuočljiviji podatak predstavlja dominantno prisustvo nuklearnih porodica, sa čak 44%. U odnosu na nuklearne porodice, vanbračne zajednice sa decom su zastupljene u značajno manjoj meri. Ovi podaci nam potvrđuju da su globalne tendencije alternativnih oblika porodičnog života u manjoj meri zastupljene u našoj zemlji. O drugim alternativnim oblicima porodičnog i partnerskog života, kao što su istopolne zajednice, LAT forme življenja, ponovno stupanje u brak i stvaranja nove porodice, nemamo nikakvih podataka s obzirom na to da neke od navedenih porodičnih formi nisu zakonski ni prepoznate. Ukoliko uporedimo jednoroditeljske porodice u odnosu na pol roditelja koji brine o deci, vidimo da žene i dalje u većoj meri od muškaraca preuzimaju brigu o deci. Sa jedne strane, Srbija prati globalne demografske trendove: manji broj dece se rađa, manji broj brakova se sklapa na godišnjem nivou, povećava se stopa razvoda i žene se sve kasnije ostvaruju u ulozi majke. Sa druge strane, srpsko društvo i dalje zadržava svoje tradicionalne obrasce: nuklearna porodica je dominantan oblik porodičnog života, majke prevashodno organizuju porodični život i brigu o deci, a poslednji Popis 2022 je pokazao da je i dalje prisutan broj proširenih porodica – oko 8% porodičnih domaćinstava (Republički zavod za statistiku, 2024), što je gotovo iščezlo u zapadnim zemljama.

U odnosu na aktuelne demografske trendove, Srbija se od početka 2000-ih godina približava zemljama Centralne i Istočne Evrope. Uprkos tome, usled usporene postsocijalističke transformacije, slika srpskog društva je nešto drugačija u odnosu na ostatak Evrope i SAD-a. Srbiju i dalje karakterišu nuklearne porodice, primetna je prisutnost proširenih porodica, dok se procenat alternativnih formi partnerstava (vanbračna unija) polako povećava, ali i dalje je to dosta mali procenat. S obzirom na ovakve demografske karakteristika srpskog društva i njegovu porodičnu orijentaciju, u ovom istraživanju se bavimo samo „tipičnim“, nuklearnim porodicama i njihovim snalaženjem u fazi „praznog gnezda“.

2.4. Bliskost na daljinu

Atomizacija nuklearne porodice u odnosu na širu familiju i šire društvo, pojačala je intenzitet odnosa članova porodice i povećalo njihovu važnost kroz sve faze porodičnog ciklusa. Razvoj mobilnog telefona, imejla i drugih tehnologija i njihova rasprostranjenost unutar porodica širom sveta, omogućio je održavanje bliskosti lakšim nego ikad pre (Tomanović i Stanojević, 2024). Sve veća umreženost članova porodice stavlja odnose u istraživački fokus. Zbog teorijskog okvira koji nam daje sistemski pristup porodici, odnosi između roditelja i dece, i roditelja kao partnera, svakako bi predstavljali jednu od ispitivanih stavki u ovom radu. Ali, čini se da porodični odnosi u zreloom dobu prevazilaze granice bilo kog teorijskog pristupa. Promene u porodičnom funkcionisanju u kasnijim fazama životnog ciklusa, sve češći kontakti, ali i sve bliža mesta stanovanja roditelja i dece, iziskuju ispitivanje iz perspektive različitih društvenih nauka, pa i nauka o vaspitanju i obrazovanju.

Odnosi između dece i roditelja se grade, menjaju i preoblikuju kako porodica prelazi svoj put rasta. Faza „praznog gnezda“ predstavlja presek „stanja“ porodičnih odnosa i u izmenjenim društvenim okolnostima ti odnosi u velikoj meri boje kvalitet života i roditelja i dece, odnosno njihovo blagostanje. U naučnim istraživanjima, sve više pažnje se posvećuje odnosu roditelj-odraslo dete, i uticajem tog odnosa na kvalitet života i jednih i drugih (Bouchard & McNair, 2016). Iako je teško obuhvatiti šta sve taj odnos podrazumeva, istraživači ga između ostalog ispituju i preko učestalosti i vrste kontakta roditelja i dece. Ukoliko roditelji i deca dobrovoljno imaju češće kontakte i provode više zajedničkog vremena (najpre uživo), pretpostavlja se da su odnosi roditelja i dece bolji, obojeni pozitivnim emocijama i da žive ispunjenijim životima (Bouchard & McNair, 2016; White & Edwards, 1990).

Učestaliji kontakti između roditelja i dece povezani su sa kvalitetnijim životom obe generacije. Mada istraživanja pokazuju da su kontakti između roditelja i dece sve učestaliji u poslednjih 25 godina, važno je ne samo koliko često deca i roditelji ostvaruju kontakt, već i na koji način to čine – bilo da je uživo, telefonom, putem imejla ili poruka (Fingerman et al., 2016). Rezultati istraživanja sprovedenih 2012. i 2013. godine u SAD-u pokazali su da je više od polovine ispitanih roditelja u svakodnevnom kontaktu sa svojom odraslom decom, dok između 75% i 90% roditelja ostvaruje kontakt najmanje jednom nedeljom (Fingerman et al., 2016).

Kroz učestale kontakte, roditelji nastoje da održe emotivnu bliskost sa svojom decom, iako fizički žive odvojeno (Dragišić-Labaš, 2016). Ovaj oblik odnosa naziva se *bliskost na daljinu*. Bliskost na daljinu podstiče osećaj pripadnosti, zajedništva i solidarnosti, omogućavajući roditeljima i deci da budu podrška jedni drugima kada je to potrebno, što pozitivno utiče na život obe strane (Dragišić-Labaš, 2016). Iz perspektive sistemskog koncepta granica, bliskost na daljinu predstavlja jasne, fleksibilne i polupropustljive granice između različitih porodičnih subsistema, ali i između porodice i šire zajednice (Dalos & Drajer, 2016). Porodični odnosi koji se uspešno prilagođavaju različitim uzrastima dece, koji nisu ni previše umreženi, ni previše distancirani, uz jasnu komunikaciju i konstruktivno rešavanje sukoba tokom svih faza porodičnog života, omogućavaju lakše ostvarenje i održavanje bliskosti na daljinu u fazi „praznog gnezda“ (Dragišić-Labaš, 2016.).

U društvima koja stare, odnos između roditelja i odrasle dece trebalo bi da predstavlja značajno pitanje. U kulturama sa porodičnom orijentacijom, kakvoj pripada Srbija, deca duže borave u porodičnom domu i stvaraju jače porodične veze. Ovakve porodice utiču na veće promovisanje međusobne interakcije i intenzivnijih odnosa dece i roditelja kroz čitav životni ciklus (Tosi & Gähler, 2016). S obzirom na to da duži ostanak dece u porodičnom domu i karakteristike zemalja porodične orijentacije pozitivno utiču na razvoj odnosa bliskosti na daljinu, društva sa ovakvim indikatorima mogu imati prednost u ostvarenju tog odnosa u poređenju sa zemljama individualističke orijentacije.

Srbija predstavlja i društvo koje stari i ima mlade koji nastoje odloženom napuštanju roditeljskog doma. Na osnovu iznetih rezultata istraživanja, može se očekivati da bi u Srbiji praktikovanje bliskosti na daljinu bilo lakše ostvarivo, što bi dalje značilo i lakše prihvatanje faze „praznog gnezda“ kako za roditelje, tako i za decu. Međutim, naravno da ni ovom obrascu porodičnog funkcionisanja ne možemo prići ne uzimajući u obzir ekonomske i društvene resurse jedne zemlje, kao i lične resurse stanovnika koji u toj zemlji žive. Sa ciljem ispitivanja aktivnog starenja i postojanja odnosa bliskosti na daljinu kao njegovog važnog segmenta, urađena je studija u Srbiji, na teritoriji grada Beograda (Dragišić-Labaš, 2016). Podaci su prikupljeni u periodu od 2013. do 2015. godine, a uzorak je predstavljao 52 ispitanika starosti od 65 do 90 godina (Dragišić-Labaš, 2016). Ovaj opseg godina ispitanika obuhvata deo roditelja „praznog gnezda“, zbog čega su nam važni podaci koji slede u nastavku. Najveći broj ispitanika se izjasnio da želi uspostavljanje odnosa bliskosti na daljinu, ali ga je ostvarila samo jedna petina obuhvaćenih uzorkom. Odnos bliskosti na daljinu su sklonije žene, s obzirom na to da je njihova uključenost u živote i dece i unuka (a nekad i treće generacije kod mlađih ispitanika) znatno veća (Dragišić-Labaš, 2016). Usled „nepovoljne ekonomske situacije i siromaštva i zbog nedostatka važnih socijalnih resursa (stanovanje, zaposlenost, kvalitetna zdravstvena nega, dostupnost privatne nege, dominantnih modela provođenja slobodnog vremena), takav odnos je za sada veoma teško ili nemoguće realizovati“ (Dragišić-Labaš, 2016: 302), zbog čega

je odnos bliskosti na daljinu mnogo učestaliji u zapadnim zemljama i pored drugačijih kulturnih normi.

U postmodernom društvu se istovremeno dešavaju promene na polju porodičnih formi i obrazaca porodičnog funkcionisanja. Neki autori time objašnjavaju opadanje značaja porodice ili, radikalnije, postepeno nestajanje porodice kao institucije, sistema. Istovremeno, intenzivnijim odnosima roditelja i odrasle dece i njihovim učestalijim kontaktima čini se kao da se vraćamo na nekadašnje oblike porodičnog života u kojima porodični odnosi trajno ostaju bliski i povezani. Pojava odnosa bliskosti na daljinu donosi potpuno novu paradigmu u fazu „praznog gnezda“ otvarajući brojna pitanja. Najpre, postavlja se pitanje da li mladi, kada fizički napuste porodični dom, zaista odlaze od kuće i finansijski i emotivno? Zatim, da li održavanje bliskosti na daljinu olakšava ili otežava reakciju roditelja na odlazak dece od kuće? Sa druge strane, nameće nam se pitanje da li je, zapravo, bliskost na daljinu upravo život roditelja „emeritusa“ i njihove odrasle dece? U izučavanju jedne porodice puno pažnje se posvećuje odnosu roditelj-dete od samog početka životnog ciklusa, jer taj odnos utiče na raspoloženje i dobrobit članova porodice, te se može postaviti i pitanje na koji način odnos bliskosti na daljinu utiče na kvalitet života i sveukupno blagostanje roditelja kada njihova deca fizički napuste dom?

2.5. Promene na ličnom planu roditelja u fazi „praznog gnezda“

U prethodnom delu rada predstavljeni su razvojni zadaci porodice „praznog gnezda“, uticaj kulture i društvenih uverenja na ovu fazu, kao i neke promene prepoznate na nivou porodičnog sistema. Kako nam je razumevanje konteksta u kojem žive roditelji „praznog gnezda“ neophodno da bismo mogli uopšte da se bavimo obrazovnom podrškom, u nastavku ćemo predstaviti još neke promene, izazove i mogućnosti koje se dešavaju na individualnom planu roditelja „praznog gnezda“.

2.5.1. Sendvič generacija

Iako se sendvič generacijom smatraju roditelji pritegnuti između brige o deci i o trećoj generaciji (Fingerman et al., 2020), ova metafora može poslužiti kao mnogo širi prikaz onoga što se zapravo dešava roditeljima u fazi „praznog gnezda“. Kako fazu „praznog gnezda“ ne možemo tek tako povezati sa starosnim kriterijumima roditelja, definišemo je i karakterišemo kroz mnoštvo široko definisanih uloga koje roditelji preuzimaju u ovom stadijumu života ili za koje se smatraju odgovornim (Infurna et al., 2020). Ove uloge, iako nisu ograničene, najčešće uključuju ulogu supružnika ili partnera, roditelja, babe ili dede, odraslog deteta, brata ili sestre, prijatelja, kolege, negovatelja ili člana (verske) zajednice, što ukazuje na mnoštvo uloga koje roditelji u ovoj fazi životnog ciklusa preuzimaju (Lachman, 2004; Infurna et al., 2020).

Smanjenje intenziteta uloge roditelja kada roditeljski dom napuste deca, predstavlja jednu od glavnih karakteristika ove faze, a doživljaj koji roditelji imaju u fazi „praznog gnezda“ u jednom istorijskom trenutku mogu se u potpunosti razlikovati od doživljaja roditelja u nekom drugom trenutku, jer svaka generacija ima svoju ideologiju šta predstavlja odgovarajuće uloge, i to je sve oblikovano socijalnim promenama uključujući promenu prirode odnosa između porodice, škole, poslovnog okruženja, zajednice, ideja, vrednosti i verovanja (Barber, 1989, prema: Dennerstein et al., 2002). Može nam se činiti iz današnje perspektive da je nekada, sa mnogo jasnijom i transparentnijom podelom sveta na muški i ženski, bilo lakše prolaziti kroz faze životnog ciklusa ili da je barem njihovo razumevanje bilo jednostavnije. Danas, kada imamo privid ravnopravnosti polova i fiktivni doživljaj da nekada kreirane podele ne postoje (iako mnoga istraživanja, ali i životna iskustva svedoče suprotno), prolazak kroz životne tranzicije, posebno kada se dešava više njih u isto vreme, mogu biti jako kompleksne.

Patrijarhalnim društvima, kakvim pripada Republika Srbija, smatraju se sistemi zasnovani na dominaciji muškaraca (Tomanović i Stanojević, 2024), a tradicionalne vrednosti koje iz takvog sistema proizilaze u velikoj meri određuju položaj žene i muškarca, odnosno majke i oca, u određenom društvu. Žene su već duži vremenski period gotovo podjednako prisutne na tržištu rada i

u društveno-političkom životu, ali se i pored svih drugih svojih uloga (radnica, prijateljica, kćerka, supruga, komšinica...) one dominantno posmatraju kroz prizmu majčinstva. Rezultati nekih istraživanja ukazuju na teško prilagođavanje majki na odlazak dece iz kuće, koji izaziva veliku tugu, brigu, patnju, disforiju i depresiju, osećaj usamljenosti i brojne druge mentalne poteškoće (Cao & Lu, 2018; Kahana & Kahana, 1982, prema: Raup & Myers, 1989; Men & Liu, 2015). Osnovu ovakvog reagovanja čini doživljaj „gubitka“ uloge majke, koja predstavlja najveći deo identiteta žena (DeVries et al., 2008; Raup & Myers, 1989). „Gubitak“ tako važne uloge (majke) može dovesti do brojnih psiholoških problema, što je potkrepilo pojavu već opisanog termina sindrom praznog gnezda. Sindrom je moguća reakcija roditelja na napuštanje gnezda od strane dece, a pojavu sindroma, pored smanjenja intenziteta uloge roditelja, dodatno podstiče redukovanje socijalnih aktivnosti, kao i odlazak u penziju (Abedi et al., 2020; Bouchard, 2014; Raup & Myers, 1989). Ukoliko dodamo i uvrežene društvene norme i očekivanja koja se nameću majkama, posebno u tradicionalnijim društvima, postaje razumljivije zašto se roditelji ove faze života i dalje nazivaju roditeljima „praznog gnezda“, a ne roditeljima „emeritusima“.

Uloga majke je ekspresivna, što znači da se žene i dalje pretežno bave brigom o deci i drugim zavisnim članovima porodičnog sistema, organizacijom i kreiranjem porodičnog života i emocionalnim upravljanjem u porodičnoj sferi (McGoldrick et al., 2016; Tomanović i Stanojević, 2024). To svakako ne negira činjenicu da od 60-ih godina XX veka zapadno društvo sve više omogućava ženama ulazak u visoko obrazovanje i u svet rada kao i identifikaciju sa svojim drugima životnim ulogama, što malim koracima vodi ka menjanju paradigme kroz koju se žene posmatraju (a samim tim i ponašaju), te možemo očekivati promene o doživljaju gubitka uloge majke nakon odlaska dece iz porodičnog doma u budućnosti (Sandberg, 2013, prema: McGoldric et al., 2016).

Promenjena uloga žena uticala je na promenu uloge muškaraca, ali istraživanja savremenih praksi očinstva i dalje pokazuju visoko stereotipizovan svet očeva i majki (Sani, 2014). I pored primetnih transformacija na polju roditeljskih uloga, muškarci se izazvanim promenama prilagođavaju nešto sporijim tempom (Rosin, 2012, prema: McGoldric et al., 2016), a njihova instrumentalna uloga hranioca koji donosi zaradu je i dalje važeći narativ (Tomanović i Stanojević, 2024). Poteškoće u prilagođavanju novim, očekivanim ulogama posebno pogađaju muškarce čiji su identiteti kreirani na osnovu posla i čiji se životni uspesi mere na osnovu njihovih mogućnosti da zarade novac za porodicu (Giraud et al., 2024; McGoldric et al., 2016). Takođe, istraživanja upućuju na poteškoće očeva da se prilagode ovoj životnoj tranziciji ukoliko imaju manji broj dece, ukoliko su stariji i nezadovoljni sopstvenim brakom (Lewis et al., 1979). Sa druge strane, istraživanja pokazuju da se ipak povećava učešće očeva u brizi i vaspitanju dece što podiže značaj koji ova uloga ima za muškarce (Giraud et al., 2024). Kada su uključeni u živote svoje odrasle dece, u fazi „praznog gnezda“, najviše se bave „muškim“ aktivnostima poput popravki u kući dece, pri čemu neguju prijateljske odnose i preuzimaju ulogu „drugara“ i savetnika svojoj deci (Giraud et al., 2024). Vajt i Edvards (White & Edwards, 1990) su u svom istraživanju, polazeći iz perspektive teorije identiteta uloge, zaključili da je uloga roditelja veoma stresna, te roditelji odlazak dece mogu doživljavati kao oslobađanje jednog dela „tereta“. I ove pozitivne ili rasterećujuće aspekte odlaska dece od kuće ne treba zanemariti. Učestalost kontakta između dece i roditelja (fizički ili putem telefona/mejla) smanjuje negativne uticaje koje napuštanje „gnezda“ može imati na bračno i životno zadovoljstvo (White & Edwards, 1990).

Produženje životnog veka, dovelo je do sve veće transgeneracijske umreženosti i, kao posledica toga, sendvič generacija se neretko u ovom periodu suočava sa potrebom za brigom o trećoj generaciji. Izveštaji iz SAD-a, Italije i Nemačke pokazuju da većina odraslih oseća obavezu da treba da pomogne svojim roditeljima, čak i onda kada to prevazilazi njihove kapacitete (Gordon et al., 2013, prema: Infurna et al., 2020). Balansiranje između privatnog života, posla i brige o još dve generacije, može uticati na zdravlje roditelja „praznog gnezda“, njihove odnose u radnom okruženju, doživljaj stresa, lošijeg kvaliteta partnerskih odnosa i generalno zadovoljstva porodičnim životom (Infurna et al., 2020, Lachman et al., 2015). Tipično, žene imaju tendenciju (ili im je ta tendencija nametnuta) da svakodnevno brinu o svojim starijim roditeljima, a ponekad i o tazbini (McGoldrick et al., 2014; McGoldrick et al., 2016). Učeci od najranijih godina, kćerke usvajaju okrenutost i

dostupnost ka drugima kao društveni ideal, zbog čega one u najvećoj meri pomažu majkama „praznog gnezda“ u brizi o trećoj generaciji (Johnson & Wiener, 2006, prema: Infurna et al., 2020; McGoldrick et al., 2016; Tomanović i Stanojević, 2024). Takođe, napominjemo da su i očevi i sinovi uključeni u ovaj aspekt porodičnog života, ali se njihova briga o drugima ogleda najpre u finansijskoj podršci i vođenju računa o imovini (McGoldrick et al., 2016). Usled šireg procesa demokratizacije globalnog društva, dešavaju se postepene promene u kojima obaveze oko porodice i domaćinstva treba i mogu da obavljaju kako muškarci, tako i žene (Tomanović i Stanojević, 2024). Ova ravnopravnost se ogleda u komplementarnosti uloga roditelja, supružnika i zaposlenih, što omogućava pojedincima da ih usklađuju bez potrebe da se opredele samo za jednu ulogu i da pri tom, zbog svojih izbora, ne budu osuđeni od strane okoline (Tomanović i Stanojević, 2024).

U ovoj fazi životnog ciklusa porodice nužno dolazi i do redefinisivanja odnosa između roditelja i njihove odrasle dece. Promenom društvenih i ekonomskih uslova života, ovaj porodični zadatak postaje sve kompleksniji i zahteva sve veću pažnju. Sasvim je jedna stvar posmatrati dete kako napušta porodični dom, a druga prihvatiti da je dete odraslo i ponašati se u skladu sa tim (McGoldrick et al., 2014). Povećanje kontakta između roditelja i dece, veća podrška koju roditelji kontinuirano pružaju deci, kao i prolongiran ostanak dece u porodičnom „gnezdu“, unose pometnju u proces redefinisivanja granica odnosa roditelj-dete (Infurna et al., 2020). Ukoliko u ovom procesu roditelji prihvate odraslost svoje dece, dolazi do razvoja međusobno podržavajućeg odnosa, što omogućava roditeljima da se lakše „odreknu“ dela svoje roditeljske odgovornosti, ali i da budu zadovoljni svojim roditeljskim „poslom“ (Медић, 2007; McGoldrick et al., 2014).

2.5.2. Rad i penzionisanje

Nesigurne okolnosti na tržištu rada, neretko neophodnost za obavljanjem više poslova, rad nakon predviđene granice penzionisanja, odraz takvog radnog sveta na porodične aspekte, motivisali su istraživače da kroz životni ciklus porodice (kroz njegove faze i razvojne zadatke) procenjuju posledice radnog angažmana na porodični život i vice versa (Bennett et al., 2017; Emslie & Hunt, 2009; Erickson et al., 2010). Faza „praznog gnezda“ zbog svoje dužine trajanja obuhvata kako profesionalno aktivne godine života, tako i jedan od najznačajnijih tranzitnih zadataka u profesionalnom domenu – penzionisanje (Lachman, 2004).

Profesionalni razvoj i vremenski period proveden u određenoj oblasti predstavljaju važan deo identiteta pojedinaca, dok privređivanje i materijalni faktori značajno utiču na kvalitet života i mogućnosti ostvarenja tokom individualnog i porodičnog ciklusa. Autori ističu da su razvoj karijere, zaposlenje i finansijska stabilnost ključni faktori za srednju i kasniju životnu dob, a neki pojedinci upravo u ovoj fazi dostižu vrhunac svoje karijere (Infurna et al., 2020; Sterns & Huyck, 2001, prema: Lachman, 2004; Lachman et al., 2015). Takođe, poslovi sa specifičnim zahtevima mogu imati značajan uticaj na mentalno i fizičko zdravlje, kognitivne sposobnosti i vitalnost u srednjim i kasnijim godinama života (Fisher et al., 2014, Super, 1990, prema: Infurna et al., 2020). Kvalitet radnog angažmana, a posebno kvalitativni aspekti posla (nivo poslovne aktivnosti, mogućnost za napredovanjem, nivo moći, nivo predanosti poslu...) direktno utiču na pozitivna ili negativna iskustva u ovoj fazi (Barnett & Baruch, 1978, prema: Raup & Myers, 1989).

Roditelji u fazi „praznog gnezda“, koji nisu primarno uključeni u vaspitanje i odgajanje dece, iskazuju manje konflikata i niži nivo stresa na poslu u poređenju sa roditeljima u drugim fazama životnog ciklusa porodice (Bennett et al., 2017; Erickson et al., 2010; McGoldrick et al., 2016). Manja usmerenost na roditeljske obaveze omogućava sredovečnim radnicima da sa većim rasterećenjem učestvuju u poslovnom životu (Ericson et al., 2010). Radnici srednjih godina se često percipiraju kao efikasniji i uspešniji, jer su tokom svog životnog iskustva razvili strategije za rešavanje problema, usmereniji su na problem i celovitije posmatraju radne procese (Ericson et al., 2010). Ipak, noviji trendovi ukazuju da velike promene u porodičnom sistemu, poput odlaska dece iz porodičnog doma, razvoda, bolesti supružnika ili roditelja, ili obaveza prema unucima, zahtevaju dodatni angažman i trud u porodičnim ulogama, što može povećati napor i stres kod starijih radnika (Ericson et al., 2010).

Ovakve okolnosti nameću potrebu za većom fleksibilnošću i balansiranjem između profesionalnih i porodičnih obaveza roditelja u fazi „praznog gnezda“.

Zaposleni srednjih godina predstavljaju najranjiviju kategoriju u odnosu na ekonomske neusphe i nestabilnost tržišta rada (Infurna et al., 2020). Sve složeniji uslovi na tržištu otežavaju zapošljavanje starijih radnika, smanjuju broj poslova koje mogu obavljati, dok tehnološki napredak i rastuća kompleksnost radnih zadataka dodatno komplikuju radne uslove (Pejatović i Orlović Lovren, 2014). Posebno ugroženu a teško zapošljivu kategoriju čine nezaposlene majke. Zbog ovako teškog položaja, nezaposlene majke su u većem riziku od doživljavanja sindroma praznog gnezda u odnosu na zaposlene majke, bilo da rade puno ili skraćeno radno vreme (Powell, 1977, prema: Raup & Myers, 1989). Podaci iz 2013. godine pokazuju da je u Srbiji među 656.120 nezaposlenih osoba, čak 21,96% starije od 50 godina i da žene u toj starosnoj grupi češće bivaju isključene sa tržišta rada nego muškarac (Pejatović i Orlović Lovren, 2014; Pantović i sar., 2017). Bupri i saradnici (Beaupré et al., 2006, prema: Bouchard, 2014) su otkrili da poslovna neaktivnost majki smanjuje mogućnost dece da napuste roditeljski dom, dok nisu dobijeni isti rezultati kada je reč o očevima. Finansijska ranjivost kod sredovečnih radnika, koja uključuje ekonomske neuspeshe, (ne)stabilnosti zaposlenja i smanjenje mreže zdravstvene i socijalne sigurnosti, prevazilazi rodne razlike, te su i muškarci i žene srednjih i kasnijih godina sve više izloženi diskriminaciji na poslu zasnovanoj na godinama što povećava njihovu ugroženost (Infurna et al., 2020; Lachman, 2004).

Iako se faza „prazno gnezdo“ uglavnom poistovećuje sa životnom fazom roditelja srednjih godina, pojačani radni zahtevi i produženi ostanak dece u roditeljskom domu neretko dovode do preklapanja ove roditeljske tranzicije sa tranzicijom prelaska iz sveta rada u fazu penzionisanja. Penzionisanje se uglavnom posmatra kao individualna muška statusna promena, iako se njeni efekti šire na sve članove porodice (Moen et al., 2001). Izvor ovakvog doživljavanja pronalazimo u tome što su do nedavno žene pretežno bile angažovane u brizi oko porodice i dece, a muškarci su bili usmereni na privređivanje. Intenzivnim uključivanjem žena u svet rada, rod postaje ključni izvor heterogenosti u prirodi i efektima procesa penzionisanja, što dovodi do sasvim drugačijih karijernih puteva do i kroz penzionisanje muškaraca i žena (Emslie & Hunt, 2009; Moen et al., 2001). Radna uloga, status i produktivnost se procenjuju kroz (muške) kulturološke kriterijume i odražavaju se na identitet, uspeh i samopoštovanje penzionisane osobe (McGoldric et al., 2016). U tradicionalnim porodicama, gde su muškarci glavni hranitelji, redefinisane poslovne i roditeljske uloge može predstavljati značajan izazov (Moen et al., 2001). Za muškarce, redefinisane poslovne i uloge oca može izazivati poteškoće u prilagođavanju ovoj životnoj fazi (Moen et al., 2001). U ovakvom, i dalje „muškom“ svetu, žene retko imaju priliku da rade u kontinuitetu, svoj odlazak u penziju prilagođavaju muževljevom penzionisanju, a dva penzionisanja unutar jedne porodice (za razliku od nekadašnjeg jednog) stvara dodatni pritisak na porodicu „praznog gnezda“ (Emslie & Hunt, 2009).

Posao ljudima pruža strukturu, osećaj svrhe i identifikaciju sa određenom društvenom ulogom, te je kraj radnog angažmana često stresan (Kleiber & Linde, 2014). Za mnoge, penzionisanje donosi više slobodnog vremena i nove interese, dok za druge može biti izvor stresa i čak ekonomske nesigurnosti (Kleiber & Linde, 2014). Pojedinci koji su zdravi i finansijski situirani, češće pozitivno doživljavaju penzionisanje, usmeravajući se na obrazovanje, hobije i nove aktivnosti (McGoldric et al., 2016). Penzija je od krucijalnog značaja za materijalno blagostanje (ali je bitan preduslov i drugih) i važan je činilac dostojanstvenog života, ali sama tranzicija iz sveta rada u „penzionerske“ dane zahteva učenje novih navika, redefinisane uloga i prilagođavanje društvenim odnosima (Babović i sar., 2018).

2.5.3. Seksualnost i intima u fazi „praznog gnezda“ u životnom ciklusu porodice

Dok živimo u neoliberalnom kapitalističkom društvu u 21. veku i sve što je blisko čoveku čini se dostupno, seksualnost i dalje predstavlja tabu temu u mnogim društvima i društvenim krugovima. Seksualnost je oblast u kojoj se prožimaju biološke, psihološke i socijalne promene i u neraskidivoj je veza sa kulturom i istorijskim vremenom. Posebno je važno razumeti da se kulturne ideje o rodu (koje se oslikavaju na sve elemente porodičnog sistema) oslanjaju na seksualnost, ali se i razumevanje

seksualnosti oslanja na rodna značenja utemeljena u rodnoj hijerarhiji podržanoj institucionalnim aranžmanima (npr. podela rada u domaćinstvu i braku) i ideologijama koje podržavaju ove aranžmane (Lodge & Umberson, 2012). Postojeći rodni narativi integrisani su u razumevanje seksualnosti koja se dodatno razumeva kroz paradigmu mladosti i lepote (Jen, 2017), što može izazivati poteškoće kod parova srednje i starije životne dobi. I starost i pol se određuju kao odgovor na kulturno konstruisana shvatanja o prikladnosti određenih aktivnosti za različite starosne grupe i utiču na to kako će parovi srednjih i kasnijih godina da doživljavaju seksualnost (Lodge & Umberson, 2012). Stoga nam razumevanje seksualnosti u ovom životnom dobu može pomoći kako za razumevanje porodice u fazi „praznog gnezda“, tako i za samo razumevanje seksualnosti u srednjem i kasnijem životnim godinama, jer je ona značajan aspekt kvaliteta života.

Malo je radova koji se bave značajem seksualnosti za kvalitet partnerske relacije kroz životni ciklus porodice, a posebno su vidljivi nedostaci saznanja kada su u pitanju sredovečni i stariji parovi, što može voditi ka iskrivljenoj slici o seksualnosti u srednjim i kasnijim životnim godinama (Jen, 2017; Heiman et al., 2011; Kirkman et al., 2013; Long, 2011). Seksualnost je važan aspekt fizičkog i mentalnog zdravlja u svim životnim fazama, ali je i dalje aktuelno istraživanje ove teme kod starijih ljudi kroz medicinsku prizmu uz naglašavanje patoloških aspekata seksualnosti, isključujući psihološke, kulturne i socijalne procese koji, zapravo, u najvećoj meri oblikuju seksualni život svih pa tako i sredovečnih i starijih parova (DeLamater & Moorman, 2007; Jen, 2018; Kirkman et al., 2013; Lodge & Umberson, 2012). Nasuprot medicinskom modelu, socijal-konstruktivistička perspektiva naglašava da su načini izražavanja seksualnosti, kao i seksualne želje, prakse i stavovi, društveno determinisani (DeLamater & Moorman, 2007). Kako je seksualnost u velikoj meri istorijski i vremenski uslovljena, pogled na nju se menja i ranije su se sredovečni i stariji ljudi videli kao aseksualni, dok danas seksualnost predstavlja važan aspekt koncepta aktivnog starenja, pri čemu se seksualna aktivnost doživljava kao znak uspeha u procesu starenja (Gott, 2005; Katz & Marshall, 2003, prema: Lodge & Umberson, 2012). Ovakvo aktuelno viđenje seksualnosti u srednjim i kasnijim životnim godinama može ostati samo ideal u teoriji ukoliko ne dođe do promene paradigme posmatranja seksualnosti koja treba da skrene fokus sa disfunkcionalnosti i nezadovoljstva, na suprotnu stranu, seksualnu aktivnost i zadovoljstvo (Kirkman et al., 2013).

U opštoj populaciji o muškarcima i ženama pričamo kao o suprotnim polovima i to stanovište se jasno vidi kroz ovaj segment ljudskog života. Bez obzira što se narativi o seksualnosti kreiraju dvostrukim standardima i kroz prizmu mladosti i mladih, i taj „teret“ dele sredovečni i muškarci i žene (Jen, 2017; Lodge & Umberson, 2012), ipak su sasvim drugačija društvena očekivanja, ali i prakse seksualnosti u zreлом i starijem dobu kod „suprotnih“ polova. Ideali muškosti variraju kroz vreme i prostor. Savremena zapadna shvatanja definišu muške ideale kroz osobine poput dominacije, kompetentnosti, snage, muževnosti i nedostatka emocija, a muškost se vidi kao superiornija od ženstvenosti (Vud, 2000, prema: Lodge & Umberson, 2012). Takođe, zdraviji muškarci u većoj meri izražavaju zadovoljstvo seksualnom relacijom (Heiman et al., 2011). Mnogi muškarci tokom života mogu shvatiti da se ne poklapaju sa opisanim muškim idealima, a dostizanje ove slike postaje sve teže sa godinama (Lodge & Umberson, 2012). Stoga, pogrešno bi bilo zanemarivati i prirodne biološke procese koji utiču na seksualnost kod muškaraca u srednjem i starijem dobu, što može predstavljati dodatni izazov. Sa druge strane, ženska seksualnost u srednjim i kasnijim životnim godinama je dugo bila zanemarena, a postala je tema istraživanja onda kada su i same istraživačice (posebno feministički orijentisane) ušle u srednje ili kasnije životno doba (Jen, 2017). Kreirani kroz prizmu kulture i pozicije žene u (globalnom) društvu, ideali ženske seksualnosti naglašavaju žensku pasivnost, ali se od žena istovremeno očekuje da budu poželjne i prijemčive za muške želje i potrebe (Lodge & Umberson, 2012). Ovaj naglasak na poželjnosti zasnovan je na kulturnim normama mladalačke lepote i privlačnosti, zbog čega se tela starijih žena neretko doživljavaju kao neprivlačna (Carpenter et al., 2006, prema: Lodge & Umberson, 2012). Žene se suočavaju sa dodatnim pritiskom da održavaju svoj fizički izgled kako bi sačuvalе svoje (seksualno) samopoštovanje, pri čemu doživljavaju međusobne uticaje seksizma i ejdžizma (Hurd Clarke, 2006, prema: Jen, 2017). U Slevinovom istraživanju dobijeno je da se i muškarci i žene plaše starenja, pri čemu je ovaj strah izraženiji kod žena usled verovanja da su starije žene manje privlačne (Slevin, 2010, prema: Lodge

& Umberson, 2012). Metaforički, ženu u kasnijim životnim godinama možemo posmatrati kao hobotnicu koja svojim pipcima „treba“ da se izbori sa društvenim očekivanjima, biološkim i psihološkim promenama, zbog čega ova tema postaje značajno polje obrazovne intervencije.

Neki autori seksualnost vide kao fluidnu i promenljivu tokom životnog ciklusa (Jen, 2017). Ukoliko se srednje i kasnije godine posmatraju kao samo jedan segment životnog ciklusa, onda ljudi tokom čitavog života akumuliraju iskustva koja su uključena u njihov doživljaj seksualnosti (Connidis, 2006, prema: Jen, 2017). Razvoj seksualnog identiteta ne treba posmatrati kao jednosmeran, linearan proces, već kao dinamičan i fluidan. Seksualnost se preispituje i razvija tokom celoživotnog procesa starenja kao rezultat stalnih razmena pojedinca sa njegovim okruženjem (Jen, 2017). Prema nekim ranijim istraživanjima, zadovoljstvo seksualnom relacijom između partnera srednjih godina, i kod muškaraca i kod žena, u velikoj meri vodi većem zadovoljstvu i kvalitetu braka, a manjoj bračnoj nestabilnosti (Heiman et al., 2011). Kako bismo otvorili prostor za diskusiju na ovu temu i potencijalno omogućili obrazovne intervencije u polju seksualnosti u srednjem i kasnijem životnom dobu, ističemo sledeće: seksualnost je društveno determinisana i, kao takva, povezana je sa svim drugim aspektima društva i porodice. Posmatrajući kroz prizmu sistemske teorije, ona utiče na sve elemente porodice – uloge, komunikaciju, hijerarhiju, granice, pravila; posmatrajući kroz prizmu razvojne porodične teorije, prožima se kroz sve razvojne zadatke ove životne faze. Takođe, društveni ideali seksualnosti, koliko god definisani u odnosu na muskilinitet, jasno je da mogu donositi teret i muškarcima i ženama. Zato je važno da se ova tema istražuje i da se o njoj razgovara bez obzira na pol, rod, uzrast, a s obzirom na to da se ideje o starosti i polu menjaju, jer su društveno konstruisane i nisu statične. Ko se smatra starim i koje aktivnosti su prikladne za tog „starog“ se menja, te obrazovanje može igrati važnu ulogu u učenju o seksualnosti u svim životnim dobima.

Još značajniji segment partnerske relacije u poređenju sa seksualnošću vidimo u *intimnosti*, odnosno intimnoj razmeni, bliskom i toplom odnosu koji je izgrađen između partnera. „Intimnost se odnosi na kvalitet bliskih veza između ljudi i na proces izgradnje tog kvaliteta... Kvalitet bliskosti na koji se odnosi pojam intimnosti može biti emocionalni i kognitivni, a uključuje povezivanje koje odlikuje otvorenost, razmena misli i izražavanja osećanja“ (Tomanović i Stanojević, 2024: 53). Tokom životnog ciklusa se bračni odnos menja i razvija, a kako bi postojalo razumevanje i kompatibilnost između parova, potrebno je uspostavljanje zajedničke ideologije (Mousavi, 2012). Ovakva vrsta razumevanja kao da podrazumeva permanentno uspostavljanje stabilizacije i potvrđivanje zajedničkog kodeksa, odnosa i uloga koje su relevantne za supružnike, što im otvara prostor da izraze svoja osećanja, sarađuju u planiranju i donošenju odluka, nastoje da reše postojeće probleme (Mousavi, 2012).

Intimu supružnici ispoljavaju kroz svakodnevno funkcionisanje i ona je, svakako, širi pojam od seksualnosti, ali takođe, ona se ogleda i u konkretnim fizičkim iskustvima poput grljenja, maženja, držanja za ruke, što neretko ostaje zanemareno kada se ispituje seksualnost kod sredovečnih i starijih partnera (Lodge & Umberson, 2012). U različitim fazama bračnog ciklusa, parovi razmatraju i pregovaraju oko nivoa potreba za intimnošću i ispoljavanje, odnosno manifestacija tog nivoa može biti različita (Mousavi, 2012). Usled brojnih tranzicija i promena koje se dešavaju na biološkom i psihološkom planu partnera u fazi „praznog gnezda“, potrebno je uvažiti i druge fizičke, intimne manifestacije, koje ne moraju nužno da se iskazuju kroz seksualni odnos. Sa jedne strane, istraživanja pokazuju da supružnici u fazi „praznog gnezda“ iskazuju viši nivo spontanosti i intime, sa više zajedničkog vremena usled manje brige o deci nakon njihovog odlaska (Nagy & Theiss, 2013). Takođe, mnogi sredovečni parovi više uvažavaju i uživaju u romantičnoj nego u seksualnoj intimi (Lodge & Umberson, 2012). Sa druge strane, u fazi „praznog gnezda“ se najjasnije prepoznaje ukoliko su partneri zanemarili intimni aspekt njihovog odnosa. Stoga smo smatrali da je značajno priču o seksualnosti u ovoj fazi života proširiti na intimni aspekt bračne relacije.

2.5.4. Nove mogućnosti u fazi „praznog gnezda“ životnog ciklusa porodice

Promene porodičnog funkcionisanja, promena dinamike, hijerarhije i porodičnih uloga usled odlaska dece iz porodičnog doma, mogu izazivati razne porodične potrebe, ali i otvoriti nove

moгуćnosti za roditelje „praznog gnezda“. Ovaj period života roditeljima može omogućiti više slobodnog vremena, uključivanje u nove aktivnosti i hobije i podstaći druženja sa prijateljima, članovima šire porodice i sa članovima zajednice.

Oprečna su mišljenja o tome da li savremeni čovek danas raspolaže sa više slobodnog vremena nego ranije ili, pak, intenzivan tempo svakodnevnog života dovodi polako do iščezavanja ovog pojma ka kojem većina nas tokom čitavog životnog ciklusa teži. Ova oprečnost se može preneti i na fazu „praznog gnezda“ budući da količina i kvalitet slobodnog vremena u ovoj životnoj fazi značajno variraju u odnosu na brojne faktore kao što su: radni status, zdravstveno stanje, porodične relacije i kulturni i društveni kontekst. Dok jedni autori smatraju da klasna pripadnost utiče na količinu i kvalitet slobodnog vremena, a njene konzumente vidi kao pripadnike srednje i više klase, drugi ove razlike vide u habitusu, a treći u rodno determinisanim aspektima socijalnog života (Thompson et al., 2002). Deo sredovečnih roditelja u ovoj životnoj fazi slobodno vreme može staviti u drugi plan usled velikog broja obaveza i uloga, dok deo njih tek sada dobija priliku da ima više slobodnog vremena (Lachman, 2004). U nastavku ćemo se fokusirati na mogućnosti koje slobodno vreme može da pruži onima koji su u prilici da ga imaju.

U fazi „praznog gnezda“, smanjenom upućenošću na decu i većom usmerenošću na lične i potrebe partnerske dijade, otvara se prostor za one aktivnosti i sadržaje za koje do tada nije bilo vremena ili kapaciteta (McGoldric et al., 2016; Mitchell, 2009). Roditeljima se pruža prilika da se posvete aktivnostima koje su do tada možda bile zanemarene. Bez obzira kako definisali slobodno vreme – kao aktivnost lišenu posla, kao aktivnost u kojoj se uživa ili kao stanje uma (Thompson et al., 2002), ono može imati veliki značaj za roditelje „praznog gnezda“, i za kvalitet njihovog života i kao podrška u prevazilaženju krize koja može nastupiti usled odlaska dece od kuće. Odlaskom dece od kuće i izmeštanjem iz epicentra roditeljske uloge, pojedinci u ovoj fazi mogu da se posvete novim ili starim hobijima, da se uključe u rekreativne aktivnosti, da se posvete čitanju knjiga ili da provode vreme u zajednici (Tutar & Turhan, 2023). Više slobodnog vremena pruža supružnicima priliku da izgrade nove navike i zajedničke aktivnosti uz pomoć kojih će moći da razvijaju svoju partnersku relaciju, koja je ponovo vraćena u fokus sada kada deca nisu kod kuće. Sada kada imaju više vremena da se fokusiraju na sebe, partnera i lične aktivnosti (Harkins, 1978, prema: Nagy & Theisse, 2013), slobodno vreme postaje značajan činilac kvaliteta života (Newmanc et al., 2014, prema: Tutar & Turhan, 2023).

Upotreba tehnologija, konzumiranjem sadržaja na Internetu i komuniciranjem sa drugima na društvenim mrežama predstavlja svakodnevicu za veliki deo populacije, bez obzira kojoj starosnoj kategoriji pripadali. Kako je globalno društvo sve starije, a samim tim je sve više ljudi srednjih i starijih godina, usled neadekvatne sistemske brige o njima, pojava usamljenosti i društvene izolacije među ovom starijom starosnom kategorijom je sve češća pojava (Hamid et al., 2023). Čak i onda kada stariji uživaju u svom slobodnom vremenu (ukoliko ga imaju), može se desiti da veliki deo vremena provode sami. Razvoj digitalnih tehnologija je postavio zahtev za većom dostupnošću, ali je i ponudio nove mogućnosti roditeljima „praznog gnezda“ i one obuhvataju različite sfere života – omogućio im je da održavaju kontakt sa udaljenim članovima porodice, da dobiju informacije iz oblasti zdravlja i ishrane, da se uključe u socijalne aktivnosti na mreži, a zatim i van nje (Kim et al., 2023; Merkel & Hess, 2020; Stojanović i sar., 2020; Tomanović i Stanojević, 2024). Iako su moderne tehnologije izazov za veliki broj generacija, koji zahteva nova znanja i veštine, mogućnosti koje one pružaju roditeljima „praznog gnezda“ prevazilaze te izazove. Zahvaljujući telefonu i kompjuteru roditelji imaju priliku da održavaju svakodnevne kontakte, a samim tim i emotivne odnose (Dragišić-Labaš, 2016), sa decom koja više ne žive u porodičnom domu, a posebno sa onom decom koja žive u drugom gradu ili državi. Takođe, oni su omogućili da se mnoge porodične funkcije i porodične prakse (poput učestvovanja u odlučivanju, odgajanju dece, „prisustvovanju“ proslavama) obavljaju čak i kada članovi porodice ne žive zajedno, što je posebno značajno u slučaju transnacionalnih porodica (Tomanović i Stanojević, 2024). Upotreba tehnologija i Interneta svakako da menja način komunikacije među ljudima, ali osnovne karakteristike i očekivanja od relacija ostaju ista (McGoldrick et al., 2016).

Veliki broj roditelja „praznog gnezda“ je u glavni pružalac podrške drugima, ali istovremeno i dobija puno podrške od svojih prijatelja, kolega i značajnih drugih (Infurna et al., 2020; Lachman, 2004; Lachman et al., 2015). Odlaskom dece od kuće, prijatelji i bliski ljudi dobijaju na novom značaju, a kako starimo prijatelji postaju sve značajniji. Prijatelji jedni drugima pomažu, osnažuju se međusobno u prevazilaženju strahova, podsećaju jedni druge zašto su vredni i sposobni, i deo su većine životnih događaja i rituala (McGoldrick et al., 2016), pa tako prijatelji i bliske kolege predstavljaju značajan izvor podrške, ali i zadovoljstva roditeljima „praznog gnezda“. Dok žene najčešće preuzimaju ulogu onih koje održavaju porodične i prijateljske odnose, muškarcima može biti teže u ovoj ulozi – oni pretežno sklapaju prijateljstva sa drugim muškarcima sa kojima dele zajednička interesovanja i aktivnosti. Kako se sa starošću smanjuje mogućnost učestvovanja u nekim aktivnostima, muškarci mogu gubiti svoj krug prijatelja (McGoldrick et al., 2016).

Među značajnim drugim u današnjim porodicama sve se češće mogu naći kućni ljubimci. Odlaskom dece iz porodičnog doma dolazi do promene unutar brojnih uloga roditelja, a kućni ljubimci mogu dopunjavati praznine nastale „praznim gnezdrom“. Kako bismo ilustrovali značaj koji kućni ljubimci imaju za današnje porodice, predstavimo primer iz Španije – prema aktuelnim podacima, u Španiji ima preko 15 miliona registrovanih pasa i mačaka koji su kućni ljubimci, dok je dece i mladih ispod 18 godina manje od 8 miliona (Veterindustria & ANFAAC, 2021; prema: López-Cepero et al., 2025). Istraživanja pokazuju da se ljudi vezuju za kućne ljubimce kao što se vezuju za članove svoje porodice i da kućni ljubimci mogu zauzimati (ili dopunjavati) ulogu supružnika ili nekog drugog člana porodice (Bouma et al., 2022). Smanjivanje intenziteta uloge roditelja može navesti roditelje „praznog gnezda“ da kroz odnos i interakciju sa kućnim ljubimcem nadomeste odlazak dece iz doma. U ovakvim situacijama, ljubimac se opisuje kao „surogat detetu“, povezujući takav narativ sa željom roditelja da ožive svoje roditeljsko iskustvo kroz odnos sa ljubimcem (López-Cepero et al., 2025). Takođe, istraživanja pokazuju da posebno žene pokazuju sklonost prema kućnim ljubimcima, više se vezuju za njih i više o njima brinu (Bouma et al., 2022).

Detaljnijim prikazom faze „praznog gnezda“, uticajima kulture i društva na samu fazu, prikazom promena koje se dešavaju roditeljima koji ovu fazu žive, nastojali smo da razumemo kontekst i približimo se potrebama koje roditelji „praznog gnezda“ mogu imati kada je u pitanju obrazovna podrška. Pretpostavljamo da neće imati iste potrebe roditelji koji žive u Americi, Indiji, Nemačkoj ili Srbiji, niti roditelji koji u ovu fazu životnog ciklusa porodice ulaze sa 50 ili 60 godina. U narednom poglavlju ćemo se približiti razumevanju obrazovne podrške roditeljima „praznog gnezda“.

3. OBRAZOVNOM PODRŠKOM OD RODITELJA „PRAZNOG GNEZDA“ KA RODITELJU „EMERITUSU“

3.1. Ka obrazovnoj podršci roditeljstvu

Iako je svim ljudima zajedničko da su se rodili u svojoj porodici, a većina je u njoj odrastala i razvijala se, ljudi nemaju urođeno znanje o ljudskom razvoju i porodičnom funkcionisanju (Arcus et al., 1993). Društva su kroz istoriju razvijala različite načine prenošenja znanja, iskustva i mudrosti sa generacije na generaciju, ali usložnjavanje savremenog društvenog konteksta prevazišlo je takav vid prenosa saznanja o porodičnom i individualnom funkcionisanju (Arcus et al., 1993). Stoga, još sredinom XIX veka, prepoznata je važnost pružanja obrazovne podrške ljudima za život u porodici, posredno – i obrazovne podrške roditeljstvu, kako bi ojačali postojeće snage i kapacitete, dalje razvijali svoje potencijale i obavljali svoju roditeljsku i partnersku ulogu na najadekvatniji način (Bredehoft, 2001; Myers-Walls et al., 2011).

Obrazovanje za život u porodici ima važno mesto u spektru mogućih intervencija u porodični sistem. Za razliku od zapadnih zemalja, a posebno Sjedinjenih Američkih Država, u Srbiji ovaj koncept i dalje nije mnogo zaživeo, mada je odavno poznat u domaćim andragoškim i pedagoškim naučnim krugovima. Obrazovnom intervencijom u porodični sistem unapređujemo sveukupni kvalitet života porodice i njenih članova, u svakoj fazi životnog ciklusa porodice, te je tako vidimo značajnom i u fazi koju nazivamo „prazno gnezdo“. Nekada je bilo dovoljno da učeći od svojih predaka učimo o porodičnom funkcionisanju, ali je usložnjavanje društvenih okolnosti i konteksta u kojem porodica živi dovelo do potrebe za podrškom porodicama i putem obrazovne intervencije.

Usvajanje porodičnih uloga, obrazaca interakcije, komunikacije među članovima porodice i uopšte govoreći usvajanje načina funkcionisanja unutar porodice i van nje, deo je ljudskog iskustva od kad postoji život. U zavisnosti od kulture i tradicije društva, porodična iskustva su se prenosila sa koleno na koleno, pripremajući nove generacije za porodične uloge koje im predstoje (Darling & Cassidy, 2014). Razvojem civilizacije i usložnjavanjem naučne misli, slobodnom prenosu „sa kolena na koleno“ se polako pridruživalo strukturisano znanje, koje, u najširem smislu, nazivamo obrazovanjem za život u porodici (Arcus et al., 1993). Koncept obrazovanja za život u porodici, sa svojom najranije razvijenom oblašću – obrazovanje za roditeljstvo, menjao je i dalje menja svoje ciljeve, sadržaje, osnovne principe, ali se naučnici oko jednog slažu – u 21.veku, porodice, sa svim svojim različitim oblicima, formama i životnim okolnostima, zahtevaju podršku i obrazovanje koje će (pri)pomoći porodičnom funkcionisanju (Darling & Cassidy, 2014).

Ideja o obrazovnoj pripremi roditelja da što bolje obavljaju svoju roditeljsku ulogu ima daleke korene. U 4. veku pre nove ere, grčki filozof Aristotel je među glavne obrazovne sadržaje naveo i „obrazovanje roditelja za podizanje svoje dece“ (Dickinson, 1950, prema: Darling & Cassidy, 2014). Još tada je prepoznato da se niko ne rađa kao dobar ili loš roditelj, i da je moguće unaprediti znanja i veštine, putem pripreme i učenja koje će podržati roditelje u toj životnoj ulozi. Kasniji istorijski događaji stavili su ideje o obrazovanju za roditeljstvo po strani, dok se društveni uslovi nisu stabilizovali i otvorili prostor za dalji razvoj ovog koncepta. Krajem 18. i početkom 19. veka čuveni američki prosvetitelj i reformator obrazovanja Horace Man (*Horace Mann*) zalagao se za obrazovanje koje će pomoći ljudima da bolje ispunjavaju roditeljsku ulogu (Darling & Cassidy, 2014). Teški uslovi života ljudi u 19. i 20. veku, visoka smrtnost dece i borba za preživljavanjem, otežavali su razvoj koncepta obrazovanja za život u porodici i prolongirali su njegovo širenje različitim krajevima sveta. Uprkos ovakvim društvenim okolnostima i uslovima života, filozof Herbert Spenser (*Herbert Spencer*) se zalagao za obrazovanje roditelja (Darling & Cassidy, 2014). U pet glavnih aktivnosti koje oblikuju i doprinose ljudskom životu uvrstio je i obrazovanje roditelja za podizanje dece. Iako nije odmah postigao širenje ovog koncepta, napor Spensera i njegovih prethodnika omogućili su dalji razvoj i prepoznavanje značaja obrazovanja za život u porodici (Darling & Cassidy, 2014) posredno – i obrazovne podrške roditeljstvu. Kasnije godine predstavljaju najznačajnije godine za razvoj koncepta, koji možemo pratiti kroz dve paralele – sa jedne strane, od kraja 19. veka nailazimo na prve

masovnije primere obrazovanja za roditeljstvo, pre svega majki za brigu o svojoj deci, a sa druge strane, obrazovanje za život u porodici dobija svoje institucionalne okvire usled univerzitetskog prepoznavanja važnosti izučavanja ove oblasti.

Među svim pomenutim muškarcima, izdvojila se i jedna žena koja zauzima značajno mesto u razvoju obrazovanja za roditeljstvo – Džejn Adams (Jane Addams, 1860-1935). Bila je filozofkinja, osnivačica profesije socijalnog rada u SAD-u i začetnica moderne ideje o obrazovnoj podršci roditeljima (Darling & Cassidy, 2014). Osnovala je Hal kuću (*Hull House*, sklonište/sigurnu kuću) u Čikagu, za majke koje su bile udovice ili odbačene od strane svojih muževa. S obzirom na to da su ih ovakve životne okolnosti dovele u stanje siromaštva i potrebe za prekomernim radom, vaspitanje i briga o deci su u značajnoj meri trpela. Primitivši veliki broj žena koje ne mogu da se adekvatno brinu o svojoj deci, Adamsova je osnovala prihvatilište koje je pružalo različite vidove obrazovne i praktične podrške majkama. Sadržaj ovih aktivnosti bio je usmeren na razvoj higijenskih navika, zdravstvenu brigu o deci, adekvatnu ishranu i aktivnosti sa decom (organizovane su zajedničke aktivnosti pravljenja kvalitetne hrane za decu i potrebne garderobe). Model podrške je obuhvatao kućne posete majkama, obrazovni rad u individualizovanim grupama za učenje, vođenje dnevnika i popunjavanje nedeljenih izveštaja od strane majki, a efekti ovog rada su se ogledali kroz napredak i zdravlje dece. Ideja vodilja ovog modela bila je da ne treba da pitamo roditelje kako možemo da im pomognemo, već šta zajedno možemo da uradimo. Svojim predanim radom na unapređenju kvaliteta života žena i njihove dece, unapređenjem socijalne pravde kroz razvoj socijalne zaštite, Džejn Adams je zadužila čovečanstvo, a svet se njoj odužio dodelivši joj Nobelovu nagradu za mirovni aktivizam 1931. godine, čime postaje prva žena Amerikanka dobitnica Nobelove nagrade (Arcus et al., 1993; Darling & Cassidy, 2014).

Razvoj prakse obrazovanja za roditeljstvo uticao je i na institucije u Sjedinjenim Američkim Državama, te je 1872. godine zakonodavna vlast države Masačusets podržala ideju o uvođenju nekog oblika obrazovanja za roditeljstvo u državne škole. Ova ideja se ubrzo proširila SAD-om, tako da 1884. godine Univerzitet Kolumbija osniva prvi studijski program koji se bavi istraživanjem obrazovanja za život u porodici i obrazovanjem studenata za obavljanje profesije edukator za život u porodici (Darling & Cassidy, 2014). Ubrzo zatim, organizovan je veliki broj naučnih konferencija sa istom temom, a njihov rad prati i otvaranje velikog broja instituta koji dalje razvijaju ovu oblast. Početkom 20. veka, 1938. godine, osnovan je Nacionalni savet za porodične odnose (*National Council on Family Relations*, u daljem tekstu NCFR), koji predstavlja najstariju nevladinu profesionalnu asocijaciju koja okuplja profesionalce iz različitih naučnih oblasti sa ciljem istraživanja i razvoja prakse obrazovanja za život u porodici. Danas NCFR predstavlja vodeću instituciju u ovoj oblasti, diktirajući naučne i praktične trendove (NCFR).

Darling i saradnici (Darling et al., 2017) su definisali četiri osnovna principa obrazovanja za život u porodici, koji su ujedno i kriterijumi odvajanja ove od srodnih oblasti:

1. Obrazovanje u širem smislu, odnosno znanja i relevantna teorijska uporišta, predstavljaju temelj obrazovanja za život u porodici, koje je bazirano na pretpostavci da obrazovne intervencije mogu da osnaže pojedince i porodice da funkcionišu na optimalnom nivou, da usvajaju znanja i grade veštine značajne za porodično funkcionisanje (Darling et al., 2017). Važan segment obrazovnih programa namenjenih porodici jeste evaluacija, na osnovu koje je moguće unaprediti obrazovnu praksu, a samim tim i podržati pojedince i porodice u razvijanju potrebnih znanja i veština koji jačaju porodične odnose kroz obrazovnu praksu baziranu na porodičnim snagama i preventivnom pristupu. Zahvaljujući razvoju tehnologija, obrazovanje za život u porodici može da se realizuje u različitim kontekstima, van tradicionalnog, što omogućava prilagođavanje obrazovnog procesa polaznicima različitih potreba, a posebno onima koji se nalaze na većoj fizičkoj udaljenosti (Darling et al., 2017; Darling et al., 2019).
2. Obrazovna intervencija u porodični sistem ima značajnu preventivnu ulogu, i to najpre primarnu, a zatim sekundarnu. Jedna od pretpostavki obrazovanja za život u porodici je da su mnoge disfunkcionalnosti porodičnog sistema posledica nedostatka relevantnih znanja i veština o različitim porodičnim temama. Sticanje znanja o zdravom funkcionisanju porodice i njenih članova može sprečiti pojavu mnogih disfunkcionalnih obrazaca, poput zloupotrebe

supstanci, porodičnog nasilja, zanemarivanje deteta (Darling et al., 2017). Primarnom intervencijom, teoretičari i praktičari nastoje da obrazovnim programima spreče pojavu disfunkcionalnog ponašanja unutar porodice. Sekundarna intervencija podrazumeva intervenciju nakon pojave problema/disfunkcionalnosti, kako bi se zaustavio ili usporio razvoj problema. U nekim slučajevima je moguće upotrebiti obrazovanje za život u porodici i kao vid tercijarne prevencije, jer i kada su problemi ozbiljnije prirode i zahtevaju neku drugu vrstu podrške, obrazovanje može pomoći u sprečavanju ponavljanja sličnih problema u budućnosti (Benson & Donehower, 2020; Darling & Cassidy, 2014; Darling et al., 2017).

3. U osnovi obrazovanja za život u porodici je pretpostavka da obrazovna intervencija može da osnaži, ali i nauči pojedinca i čitavu porodicu da koriste svoje postojeće snage i potencijale radi unapređenja individualnog i porodičnog funkcionisanja. Za razliku od terapije, obrazovanje za život u porodici se bazira na postojećim snagama porodice i njenim kapacitetima za rast i razvoj. Ovakav vid obrazovanja podrazumeva obrazovanje bazirano na iskustvu polaznika i njihovoj aktivnoj ulozi. Obrazovnom intervencijom se uključuju polaznici u obrazovno iskustvo i ne postoji namera profesionalaca da indoktriniraju polaznike (Darling et al., 2017).
4. Obrazovni programi namenjeni porodicama moraju biti zasnovani na relevantnim teorijskim znanjima i adekvatnim istraživanjima. U obilju informacija dostupnih na Internetu u vezi sa roditeljstvom, partnerstvom i porodičnim funkcionisanjem, dolazak do sadržaja u vezi sa ovim temama deluje nikad lakši. Međutim, kako su ti sadržaji često rezultat individualnih iskustava pojedinaca koji nisu stručnjaci iz oblasti obrazovanja za život u porodici, njihovo iskustvo ne mora biti od pomoći i drugima, već može biti kontraproduktivno. Teorijska polazišta obrazovnih programa mogu biti razna, a značajno mesto među njima imaju sistemski pristup porodici i razvojna porodična teorija (Ballard et al., 2016; Bredehoft, 2001), zbog čega su ove teorije polazišta i našeg istraživanja.

U nastojanjima da se što više operacionalizuje i razume priroda obrazovanja za život u porodici, određene su četiri bazične komponente ovog koncepta (Ballard et al., 2016; Darling et al., 2017):

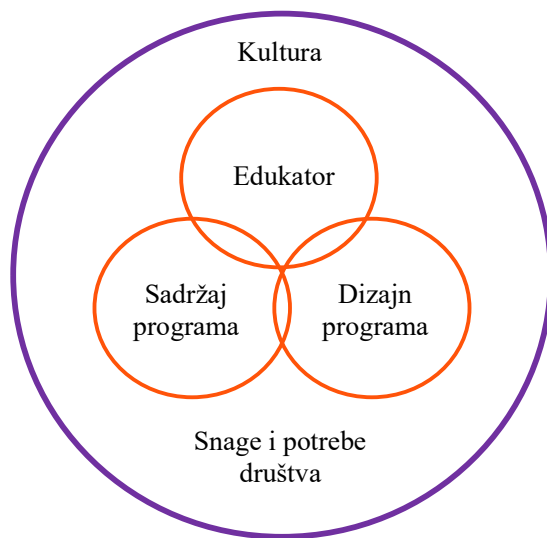
- Prvu komponentu predstavlja *kultura*, kako bi se bolje razumeli uslovi života, uverenja, komunikacijski obrasci, problemi, kako polaznika, tako i predavača. Kultura predstavlja celokupan način života jednog društva, istovremeno mu dajući osećaj kolektivnog identiteta (Darling & Cassidy, 2014). Prema istraživanjima, programi obrazovanja za život u porodici su procenjeni kao uspešniji onda kada uvažavaju i vrednuju sve kulture, bez obzira na dominantnu (Darling & Cassidy, 2014). Zbog velikog značaja koji kultura ima na porodično funkcionisanje (ali i porodično funkcionisanje na šire okruženje), u našem radu smo nastojali da što bliže predstavimo kulturu i njene odlike u Republici Srbiji, kako bismo još bliže razumeli kulturne obrasce roditelja „praznog gnezda“.
- Drugu komponentu predstavlja *kontekst* koji pruža uvid u uslove okruženja i relevantne teme iz svakodnevnog života, što vodi implementaciji adekvatnijih obrazovnih intervencija. Kako se polaznici obrazovanja za život u porodici mogu razlikovati po različitim kriterijumima (socioekonomski status, pol, etnička pripadnost, porodična situacija), neophodno je da profesionalci budu dovoljno senzitivni i uvažavajući na postojeće razlike. Takođe, pri kreiranju obrazovne intervencije, neophodno je razumeti društvenu, političku i ekonomsku situaciju u kojoj će se realizovati obrazovni proces – uvažavanje konteksta će omogućiti profesionalcima da kreiraju relevantan obrazovni program, kojim će podržati rast i razvoj porodica (Darling et al., 2017).
- Treću komponentu obrazovanja za život u porodici predstavlja *sadržaj* samog obrazovanja. Kod komponenti kulture i konteksta može biti otežavajuće obuhvatanje svih onih elemenata koji utiču na ili su proizvod porodičnog funkcionisanja. Za razliku od njih, komponenta sadržaja obrazovanja za život u porodici može izazivati polemike među profesionalcima. Ukoliko analiziramo postojeće programe obrazovanja za život u porodici, možemo uočiti da njihov sadržaj pretežno zavisi od izbora pojedinca ili institucije koja ih kreira i pruža (Arcus

et al., 1993). Kako bi kreirali okvir obrazovne intervencije u porodični sistem, NCFR je pružio model sa 10 vrlo široko postavljenih oblasti koji upućuju kako na sadržaje koje obrazovna intervencija u porodični sistem treba da obuhvati, tako i na oblasti profesionalizacije edukatora u ovom polju. Kreiranje adekvatnog sadržaja podrazumeva njegovu zasnovanost na obrazovnim potrebama polaznika, ali i na relevantnim istraživanjima (Darling et al., 2017). U nastavku rada, neke od 10 tematskih oblasti NCFR modela će biti detaljnije predstavljene.

- Poslednju, četvrtu komponentu obrazovanja za život u porodici predstavlja sama *praksa*. Osim poznavanja primera dobre prakse, profesionalci iz oblasti obrazovanja za život u porodici treba da poznaju i relevantne pravne i strateške dokumente koji definišu okvire za kreiranje i implementaciju ovih programa (Darling & Cassidy, 2014). I pored prepoznatosti značaja obrazovanja koje se pruža porodicama kao podrška njihovom razvoju i uspešnom funkcionisanju, praksa u značajnoj meri zaostaje za teorijom. Ukoliko se izuzme područje SAD-a, koncept obrazovanja za život u porodici nema široku primenu u drugim krajevima sveta, zbog čega je odgovornost teoretičara i praktičara ove oblasti da je, u vremenima koja dolaze, intenzivnije razviju i podrže.

Neka od nastojanja stručnjaka da kreiraju modele obrazovanja za život u porodici koji bi omogućili što adekvatnije rezultate ovakvih obrazovnih programa, rezultirala su tzv. Okvirom za najbolje prakse obrazovanja za život u porodici (*Framework for Best Practices in Family life Education*, Ballard & Taylor, 2012, prema: Ballard et al., 2016), predstavljenim u Šemi 2.

Šema 2. Okvir za najbolje prakse obrazovanja za život u porodici (prema: Ballard et al., 2016)

Okvir predlaže kombinaciju saznanja dobijenih iz istraživanja – dizajna programa, sa znanjima i iskustvima predavača obrazovanja za život u porodici, sve to zajedno posmatrano u kulturnom kontekstu, a bazirano na snagama i potrebama društva (Ballard et al., 2016). Predstavlja jednu od mogućih smernica praktičarima u oblasti obrazovanja za život u porodici kao podsetnik o tome šta je sve potrebno obuhvatiti prilikom kreiranja obrazovnog programa za unapređenje porodičnog funkcionisanja, ali i kao dobar način provere koliko znanja i veština sami predavači imaju (Ballard et al., 2016).

Od Aristotela do današnjih dana trebalo je puno pojedinaca, porodica, naučnika i zajednica da bismo konstituisali koncept obrazovanja za život u porodici. Ratovi, nemaština, industrijalizacija, pojava novih porodičnih oblika, odnosno celokupna istorija čovečanstva, determinisala je oblike i sadržaje obrazovanja za život u porodici, utiskujući u njih svoje elemente. I pored jasnog prepoznavanja značaja ovog koncepta i procesa profesionalizacije onih koji deluju u ovoj oblasti na prostoru SAD-a, srpsko društvo nije ispratilo ovaj razvoj, iako je potreba za obrazovnom podrškom roditeljima vidljiva i bez daljih istraživanja. Ovim, ali i budućim radovima, treba unaprediti vidljivost

i prepoznavanje obrazovanja za život u porodici kao značajnog instrumenta za unapređenje kvaliteta života pojedinaca, porodica, a samim tim i čitavog društva.

U poslednjih 70 godina, brojni autori su težili definisanju koncepta obrazovanja za život u porodici stavljajući akcenat na različite aspekte koje je potrebno obuhvatiti prilikom kreiranja obrazovnih aktivnosti za podršku porodici (Darling & Cassidy, 2014). Zajedničko za veliki broj definicija je usmeravanje obrazovne podrške na: jačanje ličnih i porodičnih potencijala, konstruktivno rešavanje problema, određene tematske celine (partnersko zabavljanje, brak, roditeljstvo), unapređenje obrazaca porodičnog ponašanja. Međutim, pojedini elementi definicija predstavljaju još veći presek zajedničkog skupa – porodični odnosi i njihovo unapređenje su još u početnim godinama razvoja koncepta prepoznati kao osnova obrazovne intervencije u porodični sistem. Tu je i prepoznavanje preventivne uloge kakvu ovo obrazovanje može i treba da ima.

U svom teorijskom konceptu, Medić navodi da obrazovanje za život u porodici „istražuje mogućnosti vaspitno-obrazovnih intervencija u porodični sistem kako bi mehanizmi porodičnog života bili uspostavljeni, unapređeni, promenjeni ili vodili rast i razvoj porodice i njenih članova u određenom smeru“ (Медић, 2007: 227). Vođenje porodice put rasta i razvoja u određenom smeru može upućivati kako na vrednosno određenje autora/realizatora obrazovnog programa koji se nudi porodicama, tako i na mogućnost da porodica sama bira smer sopstvenog razvoja, a realizatori programa ih vode ka tom smeru, upotrebljavajući adekvatna didaktička sredstva i relevantna znanja. Saglasni smo sa onim razumevanjima obrazovanja za roditeljstvo u kojima se cilj obrazovnih intervencija vidi u postavljanju zahteva pred roditelje da sačine sopstveni model funkcionisanja svoje porodice i sebe u njoj, a ne u nuđenju modela porodice, braka, deteta, roditeljstva kome treba težiti (Medić i sar., 1994). Sadržaji takvih intervencija osnažuju roditelje u dostizanju njihovih sopstvenih modela, „tako što se individualna iskustva razumevaju u opštem kontekstu, a opšti kontekst dobija svoju životnost u individualnom kontekstu“ (Medić i sar., 1994: 51).

Savremeni međunarodni dokumenti sve češće nastoje da konceptualizuju roditeljstvo i porodični život, i neretko upućuju na to šta roditelji treba da znaju i da umeju da rade kako bi svojim umećima postigli definisane vaspitne ishode kod svoje dece. U ovim nastojanjima, međunarodna dokumenta poželjno roditeljstvo definišu kroz roditeljske kompetencije: šta roditelji treba da znaju, kako treba da se ponašaju, a zatim navode kakvo će dete „oblikovati“ tim ponašanjem (Бодрошки Спарису и Сенић Ружић, 2020). Koncept kompetencija proizilazi iz tržišta rada ili, konkretnije, iz teorije o ljudskom kapitalu (Pejatović i Orlović Lovren, 2015) i kada se koristi u kontekstu porodice neretko izaziva negodovanja u naučnom svetu. Mišljenje je da se kompetencijama unapred definišu znanja i umeća roditelja, željeni ishodi tog umeća, kao i okvir za merenje znanja i veština i međusobno poređenje roditelja. Instrumentalizovanjem procesa vaspitanja nestaju etika, vrednosti i socijalni kontekst koji se nalaze u osnovi vaspitnog procesa (Бодрошки Спарису и Сенић Ружић, 2020). Takvom odnosu prema roditeljstvu, i porodičnom funkcionisanju uopšte, se suprotstavljamo, ali to ne znači da ne možemo koristiti termin kompetencija i u ovom naučnom polju.

Brojne su definicije pojma kompetencije, a najveći broj njih upućuje na viđenje kompetencija kao holističkog koncepta koji predstavlja „dinamičku kombinaciju znanja i razumevanja, sposobnosti, interpersonalnih, intelektualnih i praktičnih veština, stavova, etičkih vrednosti i ličnih svojstava“ (González & Wagenaar, 2005, prema: Hebib i Ovesni, 2019). U Pedagoškom leksikonu je on određen kao „postojanje dispozicije za uspešno obavljanje neke delatnosti“. U pozitivnoj konotaciji označava i „izraženu natprosečnu sposobnost za neku delatnost“ (Jakšić, 1996, prema: Senić Ružić, 2021: 16). Iako pojam kompetencija proizilazi iz neoliberalne ideologije i tržišta rada, smatramo da termin kompetencija može biti značajan za obrazovanje za život u porodici onda kada je adekvatno operacionalizovan.

Mi roditeljske kompetencije vidimo kao odgovorno, autonomno i slobodno donošenje odluka i delovanja/ponašanja u konkretnom kontekstu, a u čijoj srži se nalazi razvoj odnosa roditelj-dete. Porodični odnosi predstavljaju isprepletanu mrežu za čiji kvalitet razvoja ne postoji unapred definisano uputstvo. Stoga i ne verujemo u kreiranje obrazovnih programa koji će obrazovati roditelje da se ponašaju na određeni način i tako steknu poželjne roditeljske kompetencije. Obrazovnom intervencijom u koju verujemo, želimo da pružimo roditeljima saznanja do kojeg je savremen, naučni

svet došao, a njima (roditeljima) ostavljamo prostor da od tih znanja biraju ona koja će im pomoći u razvoju svojih potencijala i snaga, ili kompetencija, na način na koji oni to žele.

3.2. Ka obrazovnoj podršci roditeljima „praznog gnezda“

Kada bi svaki čovek dobio zadatak da zamisli najboljeg roditelja, kakav bi taj roditelj bio? Veovatno bi neko zamislio nasmejanog i dostupnog oca koji svoju decu podstiče nagradama; neko bi zamislio disciplinovanu majku koja izrazito vodi računa o tome šta deca jedu; neko bi zamislio roditelja koji je otvoren za uključivanje drugih ljudi u svoju porodicu i ne voli da postavlja pravila svojoj deci. Niz možemo nastaviti u bezbroj pravaca i te predstave o idealnom roditelju bi se tek ponegde preklapile, negde samo dodirnule, a negde bi predstavljale dijametralno suprotnu sliku ideala ka kojem se teži. Nemogućnost davanja uputstva kako se obavlja uloga roditelja na što bolji način, postavlja brojne izazove i otežava, ali ne osporava, mogućnost definisanja oblasti koje su važne za unapređenje roditeljskih kompetencija. Sadržaj programa obrazovanja za život u porodici određuje koja znanja, veštine, uverenja jesu adekvatna podrška jačanju kapaciteta što većeg broja roditelja i stoga ga nije tako jednostavno odrediti, ali su smernice ka njegovoj konceptualizaciji već date.

Veliku zaslugu za prepoznavanja koncepta obrazovanja za život u porodici možemo pripisati već pomenutom američkom *Nacionalnom savetu za porodične odnose* (NCFR), koji je nakon nekoliko revidiranja (1987, 1997, 2009, 2014, 2017), 2020. godine definisao nov Okvir obrazovanja za život u porodici (*Framework for Life Span Family Life Education*), obuhvatajući njime 10 oblasti koje su kako okvir za razvoj, realizaciju i procenu obrazovnih programa, tako i za pripremu trenera u ovoj oblasti (Bredehoft & Walcheski, 2011; Myers-Walls et al., 2011; Darling et al., 2017). Svaka oblast obuhvata relevantne teorije, istraživačku praksu i sadržaje specifične za četiri starosne grupe – decu, mlade, odrasle i starije, pokrivajući tako čitav životni ciklus porodice (Darling et al., 2017). Oblasti se sastoje iz dva dela – prvi deo podrazumeva teorijske osnove, materijale i sadržaje koji se pružaju polaznicima, a drugi deo podrazumeva praksu, odnosno zadatke koji se ispostavljaju pred polaznike (Darling & Cassidy, 2014). U nastavku ćemo predstaviti sadržaj 7 oblasti (izostavićemo predstavljanje 3 oblasti koje su direktno usmerene ka profesionalcima u ovoj oblasti):

1. Porodice i pojedinci u društvenom kontekstu – Sadržaji ove oblasti su usmereni na razumevanje: funkcionisanja porodice (porodičnih uloga, odnosa, očekivanja, obrazaca ponašanja), interakcije porodičnog i drugih sistema (škola, profesionalne i verske institucije), interakcije porodice i kulturno-društvenog konteksta (porodično nasleđe, društvena klasa, etnička pripadnost), interakcije porodice i lokalnog konteksta (način života u određenoj sredini). Praktični deo oblasti se odnosi na prepoznavanje i identifikovanje kvaliteta interakcije porodice i bližeg i daljeg okruženja, uticaja kulture, klase i verske pripadnosti na porodično funkcionisanje (Arcus et al., 1993; Darling & Cassidy, 2014; NCFR, 2020).
2. Unutrašnja dinamika porodice – Sadržaji ove oblasti su u funkciji dubljeg razumevanja porodičnih slabosti, porodičnih snaga i značaja porodičnih odnosa. U okviru ove oblasti izdvajaju se teme vezane za pojedinačne elemente porodičnog sistema: komunikacijski obrasci, donošenje odluka, porodični stresovi i krize, upravljanje sukobima. Praktični deo se odnosi na prepoznavanje, identifikovanje snaga i potencijala porodičnog sistema i unapređivanje porodičnog funkcionisanja prema elementima sistemskog pristupa porodici (Arcus et al., 1993; Darling & Cassidy, 2014; NCFR, 2020).
3. Rast i razvoj ljudi tokom životnog ciklusa – Ova oblast podrazumeva znanja o tipičnim i atipičnim razvojnim promenama pojedinaca i porodica tokom životnog ciklusa, a koje je zasnovano na poznavanju fizičkih, emocionalnih, kognitivnih, socijalnih i moralnih aspekata razvoja ličnosti. Praktičan deo ove oblasti podrazumeva prepoznavanje razvojnih faza životnog ciklusa porodice, razvojnih zadataka i izazova koji se dešavaju pojedincima, ali i celokupnoj porodici (Arcus et al., 1993; Darling & Cassidy, 2014; NCFR, 2020).
4. Seksualnost – U okviru ove oblasti polaznici se upoznaju sa fiziološkim, psihološkim i socijalnim aspektima razvoja seksualnosti tokom celog životnog ciklusa. Ova oblast je jedna od dve koja je procenjena najnižom prosečnom ocenom važnosti od strane polaznika (Darling

et al., 2017). Iako se profesionalci obrazovanja za život u porodici slažu da je seksualnost neophodna tema u obrazovnim programima, razumeju da različiti društveni narativi i uverenja različitih kultura mogu voditi ovako niskoj proceni važnosti ove oblasti. Takođe, u okviru ove oblasti se obrađuju i teme reproduktivnog zdravlja i zasnivanja porodice. Praktičan deo oblasti se odnosi na prepoznavanje bioloških i psiholoških faktora seksualnosti, kao i društvenih narativa i očekivanja koja su inkorporirana u seksualnost ljudi bez obzira na pol, rod i uzrast (Arcus et al., 1993; Darling & Cassidy, 2014; NCFR, 2020).

5. Međuljudski odnosi – S ozbirom na to da je jedan od najdominantnijih teorijskih polazišta obrazovanja za život u porodici sistemski pristup porodici, ne treba da čudi što su međuljudski odnosi zasebna oblast unutar predloženog okvira. Sadržaji koje ona obuhvata usmereni su na razumevanje razvoja i održavanja relacija, kako između članova porodice, tako i između članova porodice i značajnih drugih. Teme koje su u vezi sa komunikacijom, empatijom, rešavanjem problema i sukoba, pokrivene su i ovom kao i svi drugim oblastima. Praktični aspekti se odnose na prepoznavanje, razvijanje i implementaciju različitih stilova komunikacije, strategija za unapređenje i obogaćivanje odnosa, kao i razumevanje razvoja komunikacijskih obrazaca kroz različite faze životnog ciklusa (Arcus et al., 1993; Darling & Cassidy, 2014; NCFR, 2020).
6. Upravljanje porodičnim resursima – Upravljanje porodičnim resursima podstiče razumevanje odluka koje porodica i njeni članovi donose o razvoju i raspodeli porodičnih resursa, uključujući vreme, novac, materijalnu imovinu, ali i nematerijalne resurse poput utrošenog vremena na prijatelje, komšije, lokalnu zajednicu, a sve to u cilju postizanja individualnih i porodičnih ciljeva. U okviru praktičnog dela ove oblasti, pored informisanja o pravima i obavezama, polaznici se uče ovladavanjem strategijama za postavljanje ciljeva, upravljanje vremenom, i alatima za upravljanje finansijama (Arcus et al., 1993; Darling & Cassidy, 2014; NCFR, 2020).
7. Obrazovanje za roditeljstvo – Oblast je posvećena roditeljstvu i usmerena je na razumevanje promenljive prirode i dinamike odnosa roditelj-dete tokom životnog ciklusa porodice. Praktični segment oblasti usmeren je na promovisanje, identifikovanje i primenu različitih strategija i stilova roditeljstva. Poseban akcenat je stavljen na roditeljstvo iz sistemske i razvojne perspektive, kao i na uticaj društvenih trendova, kulturnih i rodni razlika na roditeljske prakse (Arcus et al., 1993; Darling & Cassidy, 2014; NCFR, 2020).

Naredne tri tematske celine koje su identifikovane Okvirom obrazovanja za život u porodici (NCFR) su usmerene više na predavače, nego na same polaznike, iako su u funkciji podrške porodici i njenim članovima: 8. Porodični zakoni i javne politike, 9. Profesionalna etika i praksa, 10. Metodologija obrazovanja za život u porodici. Okvir obrazovanja za život u porodici daje referentne tačke u okviru kojih se kreatori i predavači mogu kretati prilikom osmišljavanja programa obrazovanja za život u porodici. Predstavljene teme, iako daju smernice za kreiranje obrazovne intervencije u porodični sistem, dovoljno su široko definisane da ostavljaju prostor profesionalcima da prilagode obrazovanje društveno-političkom kontekstu za koji se obrazovna aktivnost i kreira.

Gotovo je nemoguće pronaći radove koji su se bavili obrazovnom podrškom roditeljima u srednjim i kasnijim godinama života. Ovakvo ignorisanje kako roditelja faze „praznog gnezda“, tako i obrazovnih programa za porodice u ovoj fazi njenog životnog ciklusa nam nameće već više puta postavljeno pitanje: „Zašto čekamo da deca i porodice pretrpe velike emocionalne patnje kada znamo da obrazovanje može sprečiti mnoge tragedije? Zašto ulažemo toliko vremena i energije u „popravljanje“ ljudi, porodica i situacija, umesto da ulažemo u prevenciju i pružanje obrazovanja koje vodi unapređenju individualnog i porodičnog života?“ (Darling & Cassidy, 2014: 24). Nemoguće je obuhvatiti koji su razlozi za ovakvu nevidljivost najduže faze u životnom ciklusu porodice, ali čvrsto verujemo da upravo obrazovanje može biti značajan izvor podrške roditeljima koji su u ovoj životnoj fazi.

Stoga su nam retki nalazi Arkusa i saradnika (Arcus et al., 1993, prema: Ballard & Morris, 2003) od velikog značaja. Najpre su u svom radu predstavili ideju o razvojnim i društvenim obrazovnim potrebama sredovečnih i starijih ljudi, pri čemu su razvojne potrebe zajedničke najvećem

broju pojedinaca i porodica u određenoj fazi životnog ciklusa, a društvene potrebe su one potrebe izazvane političkim i ekonomskim faktorima ili istorijskim vremenom. Na osnovu ovako definisanih i kategorisanih obrazovnih potreba, Arkus i saradnici su sredovečnim i starijim roditeljima (podeljenim u 4 starosne kategorije: 50-64, 65-74, 75-84, 85+) ponudili 29 obrazovnih sadržaja radi ispitivanja njihovih preferencija ka određenim obrazovnim sadržajima, koje predstavljamo u Tabeli 2.

Tabela 2. *Preferencije obrazovnih sadržaja sredovečnih i starijih roditelja* (Arcus et al., 1993, prema: Ballard & Morris, 2003)

Ponudene teme		Rang	
1.	Fizičke promene usled starenja	1.	Ishrana i zdravlje
2.	Pozitivni aspekti starenja	2.	Fizičke vežbe i fitnes
3.	Ishrana i zdravlje	3.	Pozitivni aspekti starenja
4.	Mitovi i istine o starenju	4.	Fizičke promene usled starenja
5.	Fizičke vežbe i fitnes	5.	Želja za životom
6.	Mogućnosti slobodnog vremena	6.	Mogućnosti slobodnog vremena
7.	Depresija	7.	Alchajmerova bolest
8.	Prilagođavanje invaliditetu	8.	Dugotrajna nega
9.	Briga o članu porodice	9.	Prilagođavanje invaliditetu
10.	Doziranje lekova (<i>medication management</i>)	10.	Depresija
11.	Dnevni dom za odrasle	11.	Odnosi sa odraslim detetom
12.	Tugovanje i gubitci	12.	Mitovi i istine o starenju
13.	Želja za životom	13.	Komunikacija u porodici
14.	Alchajmerova bolest	14.	Briga o članu porodice
15.	Upravljanje brigama (<i>managing worries</i>)	15.	Planiranje imovine
16.	Oснаživanje i obogaćivanje braka	16.	Tugovanje i gubitci
17.	Uloga babe i dede	17.	Upravljanje brigama (<i>managing worries</i>)
18.	Seksualnost	18.	Uloga babe i dede
19.	Odnosi sa odraslim detetom	19.	Doziranje lekova (<i>medication management</i>)
20.	Udovištvo /Smrt partnera	20.	Planiranje penzionisanja
21.	Planiranje imovine	21.	Oснаživanje i obogaćivanje braka
22.	Planiranje penzionisanja	22.	Starosna diskriminacija
23.	Dugotrajna nega	23.	Udovištvo / Smrt partnera
24.	Komunikacija u porodici	24.	Zlostavljanje starijih osoba
25.	Alkoholizam	25.	Seksualnost
26.	HIV/AIDS	26.	Dnevni dom za odrasle
27.	Zlostavljanje starijih osoba	27.	Menopauza i hormoni
28.	Starosna diskriminacija	28.	HIV/AIDS
29.	Menopauza i hormoni	29.	Alkoholizam

U okviru ponuđenih 29 tema, našla se i tema menopauze, ali je isključena iz dalje analize, jer je jedina povezana sa isključivo jednim polom (ženskim) i nije relevantna za sve starosne kategorije ispitanika, te ih je na kraju ostalo 28 (Ballard & Morris, 2003). Rezultati istraživanja ukazuju da su teme koje su povezane sa porodicom i porodičnim odnosima, poput dobijanja uloge babe i dede, osnaživanje i bogaćenje bračne relacije, u najvećoj meri birali ispitanici srednjih godina (50-64), a zatim slede mlađi stari (65-74 godine). Muškarci su takođe više bili zainteresovani za porodične teme nego žene, dok su žene najpre birale teme čiji je fokus na praktičnim aspektima starenja, poput brige o članu porodice i Alchajmerova bolest (Ballard & Morris, 2003). Rezultati ovog istraživanja ukazuju i na moguću povezanost između porodičnih uloga i biranih tema, ali ona nije nužna. Ispitanici koji su u privatnom životu imali ulogu „negovatelja/ice“, više su birali teme koje su bile povezane sa brigom o drugima, od onih koji nemaju tu ulogu, dok sa druge strane, udovice i udovci nisu u većoj meri birali teme povezane sa smrću partnera. Ovakve razlike su objašnjene postojanjem veoma definisanih

identiteta pojedinih uloga i vrednosti i očekivanja koje idu uz te uloge. Uloga babe i dede je takva da se dobro „znaju“ očekivanja koja idu uz te uloge, zbog čega su aktuelne bake i deke češće birali teme u vezi sa unucima i novim ulogama (Ballard & Morris, 2003).

Srbiju karakterišu demografske karakteristike zapadnog sveta – smanjenje broja brakova, niži natalitet, kasnije stupanje u brak, kasnije dobijanje prvog deteta, povećan broj vanbračne dece, ali, sa druge strane, ovi trendovi ne prate različite porodične forme (kohabitacija i stopa razvoda je znatno manje zastupljena nego u zapadnim zemljama), kao ni promene u rodnim ulogama i promene u vrednostima (Tomanović i Ignjatović, 2009). Ukrštanje ovakve društvene slike Republike Srbije sa ekonomskim faktorima, iziskuje potrebu za intenzivnim istraživanjem faze „praznog gnezda“ i mogućih obrazovnih programa koji bi podržali roditelje u ovoj kompleksnoj tranziciji. Potrebna su dodatna istraživanja svih faza životnog ciklusa porodice (Duvall & Kerckhoff, 1958), a posebno faze o kojoj je ovde reč, jer bez adekvatnog razumevanja karakteristika same faze, nisu moguće dalje intervencije iz različitih aspekata, pa i obrazovnog. Sredovečni roditelji, predstavnici „boom generacije“ su pokazali interesovanje za porodične teme, zauzimaju važne i odgovorne uloge unutar porodičnog sistema i ka njima, ključno, treba da bude usmerena obrazovna podrška za život u porodici (Ballard & Morris, 2003). Takođe, Arkus i saradnici (1993) ističu da su roditelji srednjih i starijih godina ključne kategorije kojima treba da bude namenjeno obrazovanje za život u porodici, jer oni ne samo da treba da zadovolje sopstvene potrebe, već nekada snose odgovornost za zadovoljavanje potreba čitave porodice, svojih roditelja, dece, a neretko i unuka (Arcus et al., 1993, prema: Ballard & Morris, 2003).

U potrazi za obrazovnim programima namenjenim roditeljima u fazi „praznog gnezda“, uočena je njihova izrazita oskudica, što potvrđuje i činjenica da je dostupan samo jedan obrazovni program za roditelje čija deca više ne žive sa njima, a koji ćemo ukratko predstaviti. Državni univerzitet Arizone (*Arizona State University*) kreirao je prvi obrazovni program za roditelje „praznog gnezda“ u Sjedinjenim državama (a verovatno i u svetu) pod nazivom „Kako uspešno započeti novo poglavlje nakon odlaska dece iz doma“ (*Thriving in Your Empty Nest Chapter*) (Arizona State University, 2024). Kako postoje brojni programi podrške studentima koji su na ovom Univerzitetu, prepoznata je potreba za podrškom i njihovim roditeljima u savladavanju ove važne životne tranzicije (Arizona State University, 2024). Stoga je sredinom 2024. godine Državni univerzitet Arizone u saradnji sa Modernom akademijom za starije (*Modern Elder Academy*), kreirao prvi obrazovni program za roditelje „praznog gnezda“. Ovaj obrazovni program traje 4 nedelje i obuhvata online susrete, video materijale i prostor za diskusiju. Tematske celine koje su obuhvaćene programom su:

1. Razumevanje faze „praznog gnezda“ – emocionalne i psihološke dimenzije faze, uobičajeni izazovi povezani sa sopstvenim identitetom;
2. Strategije za razvoj emocionalne otpornosti – prihvatanje osećanja tuge ili praznine, briga o sebi (dnevne rutine, meditacija, ishrana), tehnike za razvoj motivacije i postizanja životnog balansa;
3. Ponovno otkrivanje ličnih interesovanja – istraživanje hobija, obrazovanja i novih aktivnosti kojima je moguće obogatiti život;
4. Izgradnja zajednice: interakcija sa drugim roditeljima „praznog gnezda“ u malim grupama, deljenje priča i međusobna podrška kroz diskusije i razmenu iskustva (Arizona State University, 2024).

Učestvovanje u obrazovnom programu se plaća i do sada je organizovan samo jedan ciklus, dok se naredni očekuje ove godine na jesen (Arizona State University, 2024). S obzirom na aktuelnost ovog obrazovnog programa za roditelje „praznog gnezda“, teško je govoriti o efektima i postignutim ciljevima, ali u samom opisu programa, Državni univerzitet Arizone ističe sledeće njegove planirane ishode:

- Polaznici će steći dublje razumevanje emocionalnih i psiholoških aspekata „praznog gnezda“;
- Polaznici će ovladati alatima za razvoj emocionalne otpornosti i brige o sebi;
- Polaznici će ponovo otkriti i redefinisati lične strasti, interesovanja i životne ciljeve;

- Polaznici će postati deo zajednice podrške za dublje povezivanje i međusobno osnaživanje (Arizona State University, 2024).

Nepostojanje većeg broja programa obrazovanja za život u porodici koji su namenjeni roditeljima „praznog gnezda“ nas sa jedne strane obeshrabruju i vodi ka pitanju da li je kreiranje jednog takvog obrazovnog programa uopšte moguće? Sa druge strane, ovakvo aktuelno stanje nas upravo motiviše da ne odustanemo u našem pokušaju i putem obrazovne intervencije podržimo kako roditelje „praznog gnezda“, tako i sve članove porodičnog sistema.

Kompleksnost porodičnog funkcionisanja ukazuje na neophodnost holističkog istraživačkog pristupa, kao pokušaja približavanja svim onim suptilnostima i specifičnostima karakterističnih samo porodičnom kontekstu. Sistemski i razvojni pristup porodici moramo posmatrati kao dve strane „iste medalje“. Bazirani na različitim, ali komplementarnim pristupima porodici, omogućavaju sveobuhvatnije razumevanje porodičnog konteksta, ali i pružaju osnovu teoretičarima i praktičarima u oblasti obrazovanja za kreiranje obrazovne intervencije usmerene na osnaživanje i razvoj onih porodičnih elemenata koje ti različiti pristupi izdvajaju.

Ukoliko se vaspitanje u porodici posmatra kao *porodično postignuće*, kao vaspitni efekat porodičnog funkcionisanja, tada se odrasla deca mogu smatrati merom ostvarenosti roditeljstva (Медић, 2007). Roditelji porodice „praznog gnezda“ jesu „završili, realizovali zadatak“ u tom smislu da su osposobili dete za samostalan život, na neki način „odlaze u penziju“. Ali, obrazovnom podrškom mogu biti vođeni ka statusu roditelja „emeritusa“, onog roditelja koji živi „prazno gnezdo“ u uslovima XXI veka.

III METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

1. PROBLEM I PREDMET ISTRAŽIVANJA

Demografske, ekonomske i socijalne promene koje se intenzivno događaju u poslednjih nekoliko decenija dovele su do izmenjenih karakteristika i funkcionisanja unutar porodičnog konteksta u celom svetu. Produžen životni vek, kasnije stupanje u brak, niži natalitet, manji broj dece, produženo ostajanje dece kod roditelja, ekonomska i socijalna nestabilnost, viši životni troškovi, uticali su na uviđanje važnosti faze u životnom ciklusu porodice kada roditeljski dom napuste deca. Iako važna, ova faza nije dovoljno istražena, posebno kada su u pitanju zemlje Balkana. Stoga, **problem** ovog **istraživanja** se odnosi na pitanje uloge obrazovanja kao sredstva podrške roditeljima faze „praznog gnezda“ u unapređenju porodičnog života u izmenjenim društvenim uslovima.

Iako je od prvobitnih modela životnog ciklusa porodice prepoznata faza porodice „praznog gnezda“, njena kompleksnost, dužina trajanja kao i složenost tranzicija koje je karakterišu otežavale su istraživačima njeno empirijsko proučavanje. Različite subdiscipline društveno-humanističkih nauka nastoje da istraže pojedine elemente porodičnog funkcionisanja u ovoj fazi životnog ciklusa, ali ta nastojanja nisu dovoljna, te životna iskustva roditelja koji žive „prazno gnezdo“ prevazilaze saznanja koja o tim iskustvima imamo.

Bilo da odlazak dece iz porodičnog doma posmatramo kao normativni ili neočekivani razvojni zadatak porodice, izazovi savremenog života iznedrili su potrebu za obrazovnom podrškom porodici da jača svoje snage i potencijale tokom čitavog životnog ciklusa. Nekada je bilo dovoljno da o porodičnim ulogama, obrascima komunikacije i ponašanja, porodičnim odnosima, učimo spontano, kroz iskustvo svojih predaka, ali je danas, sve češće, za snalaženje u dinamičnom i nepredvidivom svetu potreban dodatni vid podrške. „Obrazovanje za život u porodici smatra se najjačim sredstvom pomoći i podrške porodici kako za razumevanje, tako i za menjanje i unapređivanje porodičnog funkcionisanja“ (Милошевић, 20096). I pored duge tradicije koju kao koncept ima, obrazovanje za život u porodici je i dalje više usmereno na kreiranje programa obrazovne podrške za sve ranije faze životnog ciklusa porodice nego na fazu porodice „praznog gnezda“.

Nastojanje koje je dalje usmerilo definisanje predmeta našeg istraživanja odnosi se na mogućnost kreiranja programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“, kao rezultata analize elemenata sistemskog i razvojnog pristupa porodici. Sistemski pristup porodici i razvojna porodična teorija, kao teorijsko-konceptualna osnova našeg istraživanja, otvorili su prostor da u ovom istraživanju kreiramo mogući teorijski konstrukt za potencijalni program obrazovne podrške roditeljima „praznog gnezda“. Kreirani program predstavlja okvir za izbor mogućih i potrebnih sadržaja obrazovne podrške i sastoji se iz četiri oblasti:

- Oblast porodičnog funkcionisanja
- Oblast roditeljskog funkcionisanja
- Oblast partnerskog funkcionisanja
- Oblast individualnog razvoja roditelja.

Sistemski i razvojni pristup porodici i razvojna porodična teorija stavljaju u relacione odnose razvojnost elemenata porodičnog funkcionisanja i razvojne zadatke porodice u fazi „praznog gnezda“. Otuda, indikatori karakteristika porodičnog funkcionisanja i razvojnih zadataka porodice u fazi „praznog gnezda“ u ovom istraživanju predstavljaju sadržaje navedenih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške. Sticanje znanja o ovim fenomenima može značajno unaprediti kako direktno porodične odnose, tako i ostale elemente porodičnog funkcionisanja koji vaspitni kontekst čine pogodnijim (Милошевић, 2013).

Na ovaj način kreiran program obrazovne podrške predstavlja fokus empirijskog dela našeg istraživanja, čiji je **predmet** sagledavanje i procena korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“ s obzirom na procenu karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ u kojoj se ispitanici nalaze. Tragali smo za mogućnošću kreiranja *modela* obrazovne podrške koji bi preusmerio narativ o roditeljima koncepta „praznog gnezda“ ka konceptu roditelja „emeritusa“.

Faza „praznog gnezda“ dobija dodatnu pažnju sticanjem statusa najduže faze u životnom ciklusu porodice. Samim tim što traje jako dugo, neretko i više od 30 godina, mogućnosti za

usložnjavanje porodičnog konteksta u toj fazi životnog ciklusa postaju veće. Da bismo razumeli položaj današnjih roditelja u Srbiji, roditelja različitog pola, godina starosti, nivoa obrazovanja, radnog statusa, mesta stanovanja, a koji više ne žive sa svojom decom, moramo najpre istražiti karakteristike te faze danas.

Ključni pojmovi koje izdvajamo su: porodično funkcionisanje u fazi „praznog gnezda“ i obrazovna podrška roditeljima porodice „praznog gnezda“.

Za razumevanje porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ koristili smo procenu sledećih elemenata porodičnog funkcionisanja:

- a) uloge – kao očekivani oblici ponašanja, dužnosti i odgovornosti svakog člana porodice (šta, ko i kada treba da radi)
- b) raspored moći – hijerarhijska raspodela autoriteta, donošenje odluka i pravila
- c) planiranje porodičnih aktivnosti (kontrola)
- d) komunikacijski odnosi (Medić i sar., 1997).

Za potrebe ovog istraživanja, navedeni elementi su, u teorijskom smislu, operacionalizovani na sledeći način:

- uloge – osećanja povodom odlaska deteta, prisustvo i angažovanost oko unučića, prisustvo i angažovanost oko ostarelih roditelja, zadovoljstvo partnerskom relacijom, zadovoljstvo porodičnom situacijom, „izvori“ zadovoljstva porodičnom situacijom
- raspodela moći – razlozi dečjeg „napuštanja porodičnog gnezda“, način donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda“
- planiranje porodičnih aktivnosti (kontrola) – zadovoljstvo odnosom sa detetom
- komunikacijski odnosi – načini i učestalost kontakata sa detetom.

Procena promena koje su se desile u ulogama, raspodeli moći, kontroli i komunikacijskim odnosima u ovoj fazi životnog ciklusa porodice, ukazala je na karakteristike porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ roditelja u Srbiji.

Obrazovna podrška roditeljima porodice „praznog gnezda“ posmatra se kao sadržaj obrazovne intervencije u porodični sistem. Izvori potencijalnih sadržaja obrazovnog programa izviru kako iz razvojnih zadataka porodice u ovoj fazi svog razvoja, tako i iz elemenata sistemskog pristupa porodici. Razvojni pristup porodici ukazuje da su razvojni zadaci porodice – posredno i roditelja, u ovoj fazi:

- a) preispitivanje partnerskih relacija posle odlaska dece;
- b) ponovno regulisanje bliskosti i distance u braku nakon odlaska dece;
- c) prihvatanje novih porodičnih uloga (babe i dede);
- d) uspostavljanje odnosa sa novoformiranim porodicama dece, i prihvatanje novih članova porodice;
- e) završno definisanje granica prema porodicama svoje dece i relacija prema unučadi;
- f) suočavanje sa procesom starenja i starošću (McGoldric et al., 2016; Medić i sar., 1997).

Sistemske pristup porodici otvara prostor da funkcionisanje porodičnog sistema u ovoj fazi životnog ciklusa možemo posmatrati na 4 plana razvoja:

1. Plan ukupnog porodičnog funkcionisanja
2. Plan roditeljskog funkcionisanja
3. Plan partnerskog funkcionisanja
4. Individualni plan razvoja roditelja (prilagođeno prema: Милошевић, 2013).

Oba pristupa, sa svojim ključnim konceptima i elementima, analiziranim u teorijskom delu istraživanja, otvaraju prostor da potencijalni model obrazovne podrške za „roditelje emerituse“ organizujemo u naredne 4 oblasti sa pripadajućim sadržajima (Tabela 3):

Tabela 3. *Potencijalni sadržaji programa obrazovne podrške roditeljima „praznog gnezda“ grupisani u 4 oblasti*

Porodično funkcionisanje	Roditeljsko funkcionisanje	Partnersko funkcionisanje	Individualno funkcionisanje
• Nove porodične uloge (babe i dede) • Preraspodela obaveza i poslova u porodici • Porodične krize nastale usled odlaska dece • Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti • Komunikacija u novom porodičnom kontekstu • Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja • Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima • Priprema porodice za narednu fazu razvoja – porodica koja stari • Upravljanje porodičnim finansijama • Planiranje nasledstva	• Roditeljstvo kao deo ličnog identiteta • Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva • Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom • Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom • Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija • Roditelj je uvek roditelj – roditeljski autoritet i mogući otpori odraslog deteta • Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima • Međugeneracijski sukobi i važnost njihovog prevazilaženja • Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece • „Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj	• Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“ • „Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije • Važnost ispoljavanja emocija u partnerskoj relaciji • Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom • Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci • Intimnost i ispoljavanje intimnosti u novom porodičnom kontekstu • Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali • Partnerska relacija kao deo ličnog identiteta • Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja • Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“	• Mitovi i istine o zrelosti i starijem dobu • Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje... • Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji... • Otvaranje ka novim kulturnim obrascima podstaknuto odlaskom dece iz porodice • Razvoj sopstvene digitalne pismenosti • Karijernim vođenjem i savetovanjem ka zadovoljstvu u penzionom dobu • Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih... • Prevencija razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice • Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca... • Pogled unazad i očekivanja od budućnosti

2. CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA

U skladu sa postavljenim predmetom istraživanja, cilj istraživanja je ispitati odnos između roditeljske procene porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške, kao i mogućnosti kreiranja *modela* obrazovne podrške za roditelje „emerituse“.

Ovako definisan cilj, konkretizovan je kroz sledeće zadatke istraživanja:

1. Ispitati roditeljsku procenu karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“
 - 1.1. Ispitati razlike u proceni karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika
2. Ispitati roditeljsku procenu korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje faze „praznog gnezda“
 - 2.1. Ispitati razlike u proceni korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika
3. Ispitati da li postoji povezanost između roditeljskih procena porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procena korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške
4. Ispitati mogućnost kreiranja *modela* obrazovne podrške za roditelje „emerituse“.

3. HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Na osnovu teorijskog okvira, definisanog cilja i zadataka istraživanja, postavili smo **opštu hipotezu istraživanja** koja glasi: postoji povezanost između roditeljske procene porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške, koja može voditi kreiranju *modela* obrazovne podrške koji bi preusmerio narativ o roditeljima „praznog gnezda“ ka konceptu roditelja „emeritusa“.

Opšta hipoteza istraživanja je operacionalizovana kroz sledeće **posebne hipoteze**:

1. Postoje razlike u proceni karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika
2. Postoje razlike u proceni korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika
3. Postoji povezanost između roditeljske procene karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške
4. Moguće je kreiranje *modela* obrazovne podrške za „roditelje emerituse“.

4. POSTUPAK (DIZAJN) ISTRAŽIVANJA

4.1. Metode i tehnike istraživanja

Ovo istraživanje je teorijsko-empirijske prirode. U skladu sa predmetom, definisanim ciljem i zadacima, u istraživanju je korišćena deskriptivno-analiitička metoda, a imajući u vidu mogućnosti koje pruža našem istraživanju (Savićević, 1996; Bakovljević, 1997; Бањћуп & Поткоњак, 1999; Savićević, 2011). U okviru istraživanja su korišćene tehnika anketiranja i tehnika skaliranja, kojima je ispitivana subjektivna procena i doživljaj istraživane pojave od strane ispitanika.

4.2. Nacrt varijabli istraživanja

Polazeći od definisanog predmeta, *zavisna (kriterijumska) varijabla* istraživanja je procena kreiranog programa obrazovne podrške roditeljima faze „praznog gnezda“.

Nezavisne (prediktorske) varijable istraživanja su razvrstane u dve kategorije. Prva kategorija obuhvata lične i porodične karakteristike roditelja: pol, godine starosti, „staž“ roditelja u fazi „praznog gnezda“, mesto stanovanja, nivo obrazovanja, radni status, procena materijalnog stanja porodice, struktura porodice. Druga kategorija je izvedena iz sistemskog i razvojnog pristupa porodici, i odnosi se na karakteristike porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“. Ova kategorija obuhvata: osećanja povodom odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma, angažovanost

u brizi oko unuka i osećanja u vezi sa tim, angažovanost u brizi oko ostarelih roditelja i osećanja u vezi sa tim, zadovoljstvo partnerskom relacijom – sada i u odnosu na ranije, zadovoljstvo porodičnom situacijom, „izvori“ zadovoljstva porodičnom situacijom, razloge „napuštanja porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo, način donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo, zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“, način i učestalost kontakta sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“.

4.3. Opis instrumenta istraživanja

Za potrebe ovog istraživanja je konstruisan upitnik sa skalom procene.

Upitnik sadrži pitanja za utvrđivanje ličnih i porodičnih karakteristika roditelja kojima se prikupljaju podaci o (broj u zagradi odnosi se na broj pitanja u upitniku): polnoj pripadnosti ispitanika (1), godinama starosti (2), mestu stanovanja (3), nivou obrazovanja (4), radnom statusu (5), materijalnom stanju porodice (6), strukturi porodice (7, 8, 9), „stažu“ roditelja u fazi „praznog gnezda“ (12).

Slede pitanja upotrebljena u cilju dobijanja podataka o porodičnom funkcionisanju u fazi „praznog gnezda“ (broj u zagradi odnosi se na broj pitanja u upitniku): *uloge* – osećanja povodom odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma (16), angažovanost u brizi oko unuka i osećanja u vezi sa tim (18), angažovanost u brizi oko ostarelih roditelja i osećanja u vezi sa tim (19), zadovoljstvo partnerskom relacijom – sada i u odnosu na ranije faze životnog ciklusa (20, 21), zadovoljstvo porodičnom situacijom (22), „izvori“ zadovoljstva porodičnom situacijom (23); *raspodela moći* – razlozi dečjeg „napuštanja porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo (10), način donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo (11), *planiranje porodičnih aktivnosti (kontrola)* – zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“ (15); *komunikacijski odnosi* – način i učestalost kontakta sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“ (14).

Strukturu upitnika čine pitanja zatvorenog tipa, u kojima ispitanici zaokružuju jedan od ponuđenih odgovora, i pitanja otvorenog tipa, u kojima ispitanici imaju priliku da daju slobodne odgovore, bez zaokruživanja ponuđenih.

Skala za prikupljanje podataka o proceni korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje faze „praznog gnezda“ sastoji se od 40 stavki kojima su obuhvaćeni posebni sadržaji vezani za četiri oblasti kreiranog programa obrazovne podrške: *oblast porodičnog funkcionisanja*, *oblast roditeljskog funkcionisanja*, *oblast partnerskog funkcionisanja* i *oblast individualnog razvoja roditelja*.

Sadržaji koji pripadaju *Oblasti porodičnog funkcionisanja* odnose se na promene koje se dešavaju na celokupnom porodičnom planu roditelja faze „praznog gnezda“, su sledeći (broj tvrdnje u skali 1-10):

- Nove porodične uloge (babe i dede)
- Preraspodela obaveza i poslova u porodici
- Porodične krize nastale usled odlaska dece
- Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti
- Komunikacija u novom porodičnom kontekstu
- Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja
- Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima
- Priprema porodice za narednu fazu razvoja – porodica koja stari
- Upravljanje porodičnim finansijama
- Planiranje nasleđstva.

Oblast roditeljskog funkcionisanja obuhvata sadržaje koji se odnose na roditeljski plan razvoja i funkcionisanje roditelja u fazi „praznog gnezda“, i to su (broj tvrdnje u skali 11-20):

- Roditeljstvo kao deo ličnog identiteta

- Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva
- Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom
- Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom
- Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija
- Roditelj je uvek roditelj – roditeljski autoritet i mogući otpori odraslog deteta
- Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima
- Međugeneracijski sukobi i važnost njihovog prevazilaženja
- Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece
- „Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj.

Sadržaji koji pripadaju *Oblasti partnerskog funkcionisanja* u vezi su sa bračnim planom funkcionisanja roditelja „praznog gnezda“, i to su (broj tvrdnje u skali 21-30):

- Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“
- „Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije
- Važnost ispoljavanja emocija u partnerskoj relaciji
- Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom
- Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci
- Intimnost i ispoljavanje intimnosti u novom porodičnom kontekstu
- Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali
- Partnerska relacija kao deo ličnog identiteta
- Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja
- Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“.

Sadržaji koji pripadaju *Oblast individualnog razvoja roditelja* odnose se na lični plan funkcionisanja roditelja „praznog gnezda“, i oni su (broj tvrdnje u skali 31-40):

- Mitovi i istine o zrelosti i starijem dobu
- Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...
- Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji...
- Otvaranje ka novim kulturnim obrascima podstaknuto odlaskom dece iz porodice
- Razvoj sopstvene digitalne pismenosti
- Karijernim vođenjem i savetovanjem ka zadovoljstvu u penzionom dobu
- Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...
- Prevencija razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice
- Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca...
- Pogled unazad i očekivanja od budućnosti.

Uz svaku stavku je ponuđena petostepena skala Likertovog tipa (1 – uopšte mi ne bi koristilo, 2 – nema većeg značaja, 3 – ne mogu da procenim, 4 – može biti korisno, 5 – veoma bi mi koristilo). Kako je upitnik distribuiran onlajn, na prvoj strani su predstavljeni cilj i svrha istraživanja, predviđeno vreme za popunjavanje, kao i potvrda anonimnosti. Primenjeni instrument istraživanja dat je u Prilogu 1.

Pouzdanost skale procene ispitana je korišćenjem Kronsbaheovog alfa koeficijenta. Koeficijent pouzdanosti za celu skalu iznosi $\alpha = .971$, što ukazuje na veoma visoku pouzdanost mera. Takođe, Kronsbaheov alfa koeficijent pokazao je izuzetno visok nivo interne konzistencije i za svaku pojedinačnu oblast kreiranog obrazovnog programa (subskale). Za Oblast porodičnog funkcionisanja koeficijent iznosi $\alpha = .888$, za Oblast roditeljskog funkcionisanja $\alpha = .923$, za Oblast partnerskog funkcionisanja $\alpha = .952$, dok je za Oblast individualnog razvoja roditelja $\alpha = .919$. Dobijene vrednosti ukazuju da skala procene, kao i njene subskale, postižu visok nivo pouzdanosti (Prilog 2). Vrednosti *Coefficient α if item dropped* za sve pojedinačne stavke ukazuju da

izostavljanje bilo kog pojedinačnog sadržaja ne bi dovelo do smanjenja pouzdanosti celokupne skale procene (Prilog 2). Za procenu diskriminativnosti pojedinačnih stavki korišćene su item-rest korelacije (*corrected item-total correlations*), koje predstavljaju korelacije odgovora na svaku stavku sa zbirnim rezultatom na preostalim stavkama iste skale procene. Raspon vrednosti item-rest korelacija za stavke skale kreće se od .479 do .783, što ukazuje na dosledno visoku diskriminativnost svih zadataka (Prilog 2).

Za potrebe ispitivanja procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške roditeljima „praznog gnezda“, kreirana je skala koja obuhvata četiri subskale/oblasti: porodičnog funkcionisanja, roditeljskog funkcionisanja, partnerskog funkcionisanja i individualnog razvoja roditelja. Nakon prikupljenih podataka istraživanja, a pre empirijske provere skale, ispitali smo latentnu strukturu prostora definisanog sadržajima u skali. Rezultati Bartletovog testa sfericiteta ($\chi^2(780) = 6945.58, p < .001$) i visoka vrednost Kajzer-Mejer-Olkinove mere adekvatnosti uzorkovanja sadržaja (KMO = .938) ukazao je da je skup od 40 pojedinačnih stavki/sadržaja pogodan za sprovođenje eksploratorne faktorske analize (EFA). Prema vrednostima skjunisa ($\chi^2(11480) = 646.80, p < .001$) i kurtosisa ($Z = 43.98, p < .001$) primenjen je metod minimalnih reziduala za ekstrakciju faktora, nad kojima je zatim primenjena promaks rotacija.

Rezultati faktorske analize su pokazali postojanje pet latentnih faktora koji mogu da objasne 62% zajedničke varijanse. Faktorska analiza je pokazala i šesti latentni faktor koji je bio na granici statističke značajnosti, ali njegova retencija nije dovela do interpretabilnijeg faktorskog rešenja.

Tabela 4. Karakteristične vrednosti faktora i procenti objašnjenja varijanse

Faktori latentne strukture kreiranog instrumenta	Karakteristična vrednost	% objašnjene varijanse
I Faktor	7.2	18%
II Faktor	7.2	18%
III Faktor	4.4	11%
IV Faktor	3.6	9%
V Faktor	2.8	7%

Rezultati faktorske analize ukazuju na pretežnu potvrdu kreiranog modela obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“, uz izdvojen peti faktor. Pored pojave novog faktora, došlo je i do restrukturiranja sadržaja unutar kreirane četiri oblasti. Sadržaji svih faktora su predstavljeni u nastavku.

Prvi latentni faktor objašnjava 18% zajedničke varijanse kreiranog sadržaja. Sadržaji grupisani unutar I latentnog faktora obuhvataju sadržaje iz Oblasti individualnog razvoja roditelja i pojedine sadržaje iz Oblasti partnerskog funkcionisanja. Ovi sadržaji upućuju na promene koje se dešavaju usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma, kao i na nove mogućnosti koje se pružaju usled ove porodične promene (npr. Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji...). Takođe, sadržaji iz I latentnog faktora su usmereni na pojedine segmente života u novoj porodičnoj fazi „praznog gnezda“ (npr. Mitovi i istine o zrelom i starijem dobu). Ovaj faktor smo označili kao *Osnaživanje*.

Drugi latentni faktor objašnjava takođe 18% zajedničke varijanse kreiranog sadržaja. Drugi latentni faktor je okupio sadržaje koji se tiču Oblasti roditeljskog funkcionisanja. Ovi sadržaji su usmereni kako na promene koje se dešavaju unutar porodičnog funkcionisanja usled odlaska poslednjeg deteta iz „gnezda“, tako i na promene koje se dešavaju u roditeljskoj ulozi sa odlaskom deteta. S toga smo II latentni faktor imenovali *Novo roditeljstvo*.

Treći latentni faktor objašnjava 11% zajedničke varijanse. Treći latentni faktor je novi faktor koji je pokazala faktorska analiza. U okviru njega su obuhvaćeni sadržaji iz sve četiri oblasti. Unutar

III latentnog faktora su se grupisali sadržaji koji upućuju na kompleksnost porodičnog života koji se „prelama“ u fazi „praznog gnezda“, zbog čega smo ovaj faktor imenovali kao *Porodične krize*.

Četvrti latentni faktor objašnjava 11% varijanse. U okviru IV latentnog faktora, obuhvaćeni su sadržaji iz Oblasti porodičnog funkcionisanja, koji upućuju na značajne promene ove faze životnog ciklusa – dobijanje novih uloga (babe i dede) i uspostavljenja odnosa sa porodicima svoje odrasle dece. Zbog toga smo IV latentni faktor imenovali kao *Nove porodične uloge (babe i dede)*.

Poslednji, V latentni faktor objašnjava 7% zajedničke varijanse. Peti latentni faktor obuhvata sadržaje iz Oblasti partnerskog funkcionisanja, koji ukazuju na mogućnosti i potrebe za novim kvalitetom u partnerskoj relaciji nakon odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma, zbog čega smo V latentni faktor nazvali *Partnerska intimnost*.

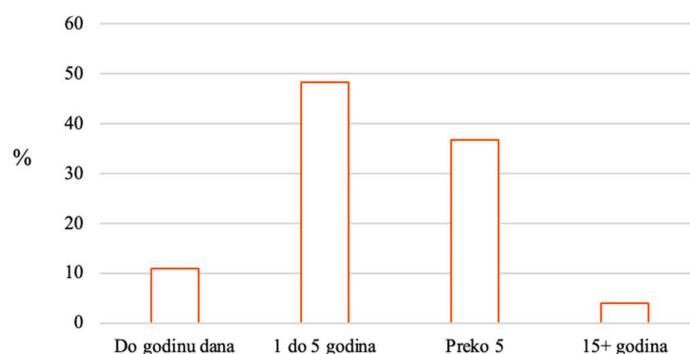
4.4. Uzorak istraživanja

Uprkos radoznalosti istraživača da se obuhvati što veći diverzitet „mogućih“ roditelja u fazi „praznog gnezda“ (samohrani roditelji, roditelji koji su u drugom/trećem braku, roditelji iz vanbračnih zajednica, multietnički brakovi...), u ovom istraživanju smo se bavili normativnim, nuklearnim porodicama, koje predstavljaju najzastupljeniji oblik porodičnog života u Republici Srbiji, čak 44% svih domaćinstava sa decom (Republički zavod za statistiku, 2024). Uzorak je prigodnog tipa i čini ga 201 roditelj faze „praznog gnezda“ koji žive u Republici Srbiji. U trenutku popunjavanja upitnika, svi ispitanici su bili u prvom i jedinom, registrovanom (zaključenom) braku i živeli su samostalno u odnosu na svoju decu. Iako smo nastajali da istraživanjem obuhvatimo podjednak broj očeva i majki, nailazili smo na veći otpor kod očeva da se uključe u istraživanje, zbog čega je uzorkom obuhvaćeno 150 majki (74.6%) i 51 otac (25.4%).

Bez obzira na to što svi ispitanici žive fazu „praznog gnezda“ u životnom ciklusu porodice, izražen je veliki dijapazon godina ispitanika. Raspon uzrasta ispitanika je od 41 godine do 78 godina. Prosečna starost ispitanika je $M = 59.56$ godina ($SD = 6.79$) i najveći broj ispitanika se nalazi u rasponu između 54 i 66 godina (65.5%). Prema poslednjem *Popisu stanovništva, domaćinstava i stanova Republike Srbije (bez Kosova i Metohije)* iz 2022. godine, drugu najbrojniju kategoriju stanovništva predstavljaju pojedinci starosti od 50 do 64 godine (20.6%) (Republički zavod za statistiku, 2023). Ukoliko uporedimo raspon godina u kojem je najveći broj naših ispitanika sa podacima Republičkog zavoda za statistiku, možemo pretpostaviti da veliki deo druge najbrojnije kategorije stanovništva Republike Srbije čine upravo roditelji „praznog gnezda“. Stoga je potreba za istraživanjem ove faze životnog ciklusa porodice još veća.

Ovako veliki raspon godina roditelja koji žive „prazno gnezdo“ vodi ka još jednoj značajnoj varijabli – „stažu“ koji roditelji imaju u ovoj fazi životnog ciklusa. „Staž“ se odnosi na vreme, odnosno – ukupan dosadašnji period koji su roditelji proveli živeći bez odrasle dece. Ova varijabla upućuje na moguće razlike u proceni korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške između roditelja koji su tek ušli u fazu „praznog gnezda“, onih koji u njoj žive do pet godina, i onih koji duže od pet godina žive bez odrasle dece u porodičnom domu. Posebnom kategorijom smo izdvojili ispitanike koji fazu „praznog gnezda“ žive duže od 15 godina (Grafikon 3).

Grafikon 3. *Struktura uzorka prema „stažu“ roditelja u fazi „praznog gnezda“*

Prosečno vreme koje su ispitanici proveli u fazi „praznog gnezda“ je $M = 5.52$ godine ($SD = 4.80$), dok je raspon „staža“ roditelja od onih koji su tek ušli u fazu „praznog gnezda“, do onih koji u njoj žive već 22 godine. Na Grafikonu 3 možemo videti da je nešto više od 10% ispitanika tek ušlo u fazu „praznog gnezda“, dok je oko 85% njih između jedne i pet, i pet i 15 godina u ovoj fazi. Najveći broj ispitanika ($f = 97$) nalazi se od 1 do 5 godina u fazi „praznog gnezda“, a nešto manji broj ($f = 74$) je duže od pet godina u istoj fazi životnog ciklusa porodice. Kako je faza „praznog gnezda“ najduža faza porodičnog ciklusa, među našim ispitanicima je i onih koji ovu fazu žive duže od 15 godina. Na Grafikonu 3 vidimo da osmoro ispitanika ima staž duži od 15 godina u ovoj fazi životnog ciklusa, a raspon njihovih godina se kreće između 61 i 78 godina.

U odnosu na mesto stanovanja, najveći procenat ispitanika živi u gradskoj sredini (77.1%), dok podjednak procenat ispitanika živi u prigradskim (11.4%) i seoskim (11.4%) sredinama.

Najveći procenat ispitanika završilo je višu školu ili fakultet (64.2%), a zatim slede ispitanici koji su završili srednju školu (35.8%). Najmanji procenat ispitanika je završilo postdiplomske studije (3.5%). Ispitanika sa završenom i nezavršenom osnovnom školom nije bilo u uzorku, a podatke prikazujemo u Tabeli 5.

Tabela 5. *Struktura ispitanika prema nivou obrazovanja*

Obrazovna struktura	<i>f</i>	%
Završena srednja škola	72	35.8
Završena viša škola ili fakultet	122	60.7
Postdiplomske studije	7	3.5
Ukupno	201	100.0

Prema Popisu iz 2022. godine, više od polovine stanovništva starijeg od 15 godina je završilo srednju školu (51.3%), a diplomu visoke ili više škole je steklo 22.4% stanovništva (Republički zavod za statistiku, 2023). Među opštom populacijom u Srbiji starosti od 60 i više godina najčešći nivo obrazovanja je završena osnovna škola, srednje obrazovanje ima umerenu zastupljenost, a završene diplomske i postdiplomske studije predstavljaju retkost. Popis iz 2022. godine je pokazao i velike promene u obrazovnoj strukturi starosne kategorije stanovništva od 40 do 60 godina – zastupljenost osnovnog obrazovanja značajno opada, a povećava se zastupljenost srednjeg i visokog obrazovanja (Republički zavod za statistiku, 2025). Među ispitanicima našeg istraživanja situacija je obrnuta u odnosu na prikazane, te je više od polovine ispitanika završilo višu školu, odnosno fakultet. Stoga, ovakva obrazovna struktura ispitanika potvrđuje nereprezentativnost uzorka.

Prema podacima iz Tabele 6, može se videti da je najveći procenat ispitanika zaposlen (62.7%), zatim slede ispitanici koji su penzionisani (28.4%), dok je najmanji procenat ispitanika nezaposlen (9%).

Tabela 6. *Struktura uzorka prema radnom statusu*

Radni status	<i>f</i>	%
Zaposlen/zaposlena	126	62.7
Nezaposlen/nezaposlena	18	9.0
Penzionisan/penzionisana	57	28.4
Ukupno	201	100.0

Struktura uzorka prema radnom statusu nam potvrđuje teorijske nalaze da roditelji u fazi „praznog gnezda“ predstavljaju one zaposlene koji su na vrhuncu svoje karijere i uskoro im sledi priprema za proces penzionisanja, kao i one pojedince koji su se već penzionisali (Lachman, 2004). Ovakvi nalazi ne samo da upućuju na aktuelno ili nadolazeće suočavanje roditelja „praznog gnezda“ sa završetkom radnog veka i tranzicijom u penzione dane, već je i značajna smernica za sadržaj obrazovne podrške porodičnom funkcionisanju u ovoj fazi životnog ciklusa.

Materijalno stanje porodice ispitanici su u najvećoj meri procenjivali kao osrednje (59.7%), a zatim kao zadovoljavajuće (40.3%) (Tabela 7). Samo jedan ispitanik je materijalno stanje svoje porodice procenio kao nezadovoljavajuće, zbog čega smo ga pridružili kategoriji ispitanika koji su materijalno stanje svoje porodice procenili kao osrednje.

Tabela 7. *Struktura uzorka prema procenjenom materijalnom stanju porodice*

Materijalno stanje porodice	<i>f</i>	%
Zadovoljavajuće (uvek možemo da priuštimo ono što želimo)	81	40.3
Osrednje (uglavnom možemo da priuštimo ono što želimo)	120	59.7
Ukupno	201	100.0

Podatke o strukturi porodice „praznog gnezda“ možemo videti u Tabeli 8. Najveći procenat ispitanika živi sa partnerom/partnerkom (91%). Manji procenat ispitanika živi sam/sama (7%). S obzirom na to da je i ova grupa ispitanika navela da je u braku i da nije neuobičajeno u Republici Srbiji da jedan od supružnika radi u drugoj zemlji, i ovu kategoriju ispitanika smo obuhvatili uzorkom. Najmanji procenat ispitanika (2%) je zaokružio opciju *nešto drugo*, čime su obuhvatali one porodične aranžmane, kada više generacija živi u istom domaćinstvu.

Tabela 8. *Struktura uzorka prema strukturi porodice „praznog gnezda“*

Struktura porodice	<i>f</i>	%
Sami/sama	14	7.0
Sa partnerom/sa partnerkom	183	91.0
Nešto drugo – proširene porodice	4	2.0
Ukupno	201	100.0

4.5. Postupak (tok) istraživanja

Rad na empirijskom delu istraživanju je započeo u junu 2024. godine. Metodološki okvir i instrument su izrađeni u septembru iste godine, kada je sa istraživanjem i započeto. Prikupljanje podataka je realizovano u jednoj fazi, od septembra 2024. do januara 2025.godine.

Upitnici su priređeni u dva različita formata (elektronski i štampani format) istovetne forme. Elektronski format je izrađen na platformi *SoSci Survey – the Solution for Professional Online Questionnaires* (Leiner, 2014) za elektronsku izradu instrumenata. Upitnici su distribuirani putem ličnih kontakata, studentskih grupa, društvenih mreža. Iako su pojedini ispitanici pružali otpor

popunjavanju upitnika u elektronskoj formi, štampanim formatom je prevaziđen ovaj izazov. Tokom prikupljanja podataka nismo nailazili na značajne probleme.

4.6. Obrada i analiza podataka istraživanja

Nakon realizovanog empirijskog dela istraživanja, usledila je faza pripreme podataka za statističku obradu. U statističkoj obradi podataka korišćen je softverski paket za obradu podataka SPSS 25 (*Statistical Program for Social Sciences*; Version 27), kao i njemu srodan otvoreni softverski program JASP 0.95 (JASP Team, 2024). Odabir matematičko-statističkih postupaka sledio je postavljen cilj i zadatke istraživanja, kao i tip podataka koji se obrađuju.

Za obradu podataka koji se tiču ličnih i porodičnih karakteristika roditelja faze „praznog gnezda“ su korišćene mere deskriptivne statistike. Za analizu kategoričkih varijabli su korišćene frekvence i procenti. Od mera centralne tendencije za obradu numeričkih varijabli korišćene su mere proseka (aritmetička sredina) i medijana (centralna vrednost). Takođe, za sveobuhvatnije opisivanje numeričkih varijabli, korišćeni su raspon i standardna devijacija kao mere varijabilnosti.

Za obradu podataka roditeljske procene karakteristika faze „praznog gnezda“ korišćene su takođe mere deskriptivne statistike. Od mera prebrojavanja su korišćene mere frekvence i procenta za kategoričke varijable. Za obradu numeričkih varijabli su korišćene mere centralne tendencije medijana i aritmetička sredina, a od mera varijabilnosti su korišćene standardna devijacija i interkvartilni raspon. Za procenjivanje parametara karakteristika faze „praznog gnezda“ korišćen je standardni postupak statistike zaključivanja za izračunavanje intervala poverenja od 95%. Za procenjivanje latentnih „izvora“ porodičnog zadovoljstva roditelja u fazi „praznog gnezda“ primenjena je eksplorativna faktorska analiza (EFA). Nad faktorskim skorovima sprovedena je jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) radi ispitivanja razlika između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika u odnosu na „izvore“ porodičnog zadovoljstva. Nakon toga, „izvori“ porodičnog zadovoljstva korišćeni su i kao zavisne varijable u višestrukoj linearnoj regresionoj analizi radi ispitivanja doprinosa pojedinačnih prediktora povezanosti između procena karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procena korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške. Za dobijanje podataka o razlici u proceni karaktersitika porodičnog funkcionisanja korišćene su jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) i Studentov t-test. Jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) korišćena je za ispitivanje razlika u procenama između više kategorija nezavisnih varijabli, dok je t-test korišćen za nezavisne uzorke primenjen u analizi razlika između dve grupe ispitanika ili dve kategorije unutar iste grupe. Za potrebe utvrđivanja između kojih parova grupa postoje statistički značajne razlike nakon što je ANOVA pokazala ukupnu značajnost razlika, korišćen je Takijev post hoc test poznat i kao Tukey HSD (*Honest Significant Difference*). Isti set analiza je primenjen i za ispitivanje razlika u proceni korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika.

Da bismo ispitali povezanost između roditeljske procene karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške korišćena je višestruka linearna regresija koju smo primenjivali za ispitivanje i predviđanje uticaja više prediktora na jednu zavisnu varijablu, kao i za procenu tog uticaja uz kontrolu drugih relevantnih varijabli.

Za ispitivanje mogućnosti kreiranja modela obrazovne podrške za roditelje „emerituse“, dobijene podatke procene korisnosti ponuđenog programa obrazovne podrške smo podvrgli eksplorativnoj faktorskoj analizi (EFA).

IV PRIKAZ, ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

U skladu sa metodološkim okvirom našeg istraživanja, prikaz, analiza i interpretacija dobijenih rezultata će pratiti logiku definisanih zadataka istraživanja.

U prvom poglavlju analiziraćemo roditeljsku procenu karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ životnog ciklusa porodice, kao i razlike u proceni tih karakteristika između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika. Istraživački zadatak koji je usmerio analizu rezultata u ovom poglavlju bio je da se ispituju razlike u proceni karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika.

U drugom poglavlju analiziraćemo roditeljsku procenu korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje faze „praznog gnezda“, kao i razlike u proceni korisnosti kreiranog obrazovnog programa između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika. Istraživački zadatak je bio da se ispituju razlike u proceni korisnosti kreiranog programa između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika.

U trećem poglavlju ćemo analizirati povezanost između procena karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procena korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške.

U četvrtom poglavlju ćemo prikazati i analizirati kreiran model obrazovne podrške. Istraživački zadatak koji je usmerio ovu analizu je ispitivanje mogućnosti kreiranja obrazovnog programa za roditelje „emerituse“.

1. RODITELJSKA PROCENA KARAKTERISTIKA PORODIČNOG FUNKCIONISANJA U FAZI „PRAZNOG GNEZDA“ ŽIVOTNOG CIKLUSA PORODICE

Kako je u metodološkom okviru istraživanja navedeno, procenu porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ roditelji su vršili preko navedenih karakteristika izvedenih iz sistemskog pristupa porodici i operacionalizovanih na sledeći način:

- **uloge**
 - osećanja povodom odlaska deteta
 - angažovanost u brizi oko unuka i osećanja u vezi sa tim
 - angažovanost u brizi oko ostarelih roditelja i osećanja u vezi sa tim
 - zadovoljstvo partnerskom relacijom – sadašnje i u odnosu na ranije
 - zadovoljstvo porodičnom situacijom
 - „izvori“ zadovoljstva porodičnom situacijom u fazi „praznog gnezda“
- **raspodela moći**
 - razlozi „napuštanja porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo
 - način donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo
- **planiranje porodičnih aktivnosti (kontrola)**
 - zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“
- **komunikacijski odnosi**
 - način i učestalost kontakata sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“.

Za potrebe ispitivanja razlika u procenama karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „savremenog praznog gnezda“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika koristili smo jednofaktorsku analizu varijanse (ANOVA) i Studentov t-test. Ukoliko je jednofaktorskom analizom varijanse ustanovljena statistički značajna razlika između ispitanika različitih ličnih i porodičnih karakteristika, za utvrđivanje između kojih konkretno grupa se razlika javlja korišćen je Takijev (*Tukey*) post hoc test. Ovaj test identifikuje koje grupe se među sobom značajno razlikuju.

Kako je u metodološkom okviru istraživanja navedeno, razlike u procenama karakteristika porodičnog funkcionisanja ispitanika smo ispitivali u odnosu na sledeće lične i porodične karakteristike roditelja: *pol, godine starosti, „staž“ roditelja u fazi „praznog gnezda“, mesto stanovanja, nivo obrazovanja, radni status, procena materijalnog stanja porodice i struktura*

porodice. Dve numeričke varijable – *godine starosti* i „*staž*“ roditelja u fazi „praznog gnezda“ smo pretvorili u kategorije. *Godine starosti ispitanika* smo kategorisali u 3 kategorije: od 41-55 godina – sredovečni roditelji, od 56-65 – priprema za penzionisanje, od 66-78 – stariji roditelji. „*Stož*“ roditelja u fazi „praznog gnezda“ smo podelili u četiri kategorije: od 0-1 – ulazak u fazu „praznog gnezda“, od 2-5 – početak faze „praznog gnezda“, od 6-15 – srednja faza „praznog gnezda“, 15+ godina – kraj faze „praznog gnezda“.

U nastavku ćemo prikazati rezultate dobijene u vezi sa roditeljskom procenom navedenih karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“, kao i rezultate dobijene ispitivanjem razlika u toj proceni između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika

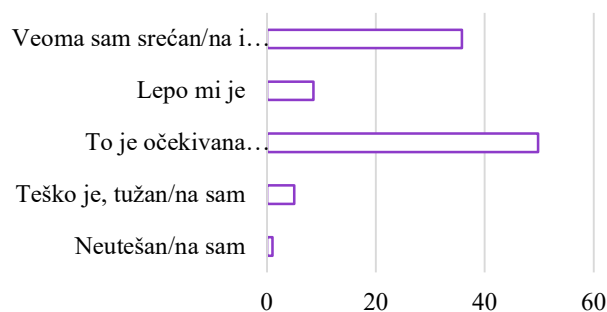
1.1. Uloge

Porodične uloge razumemo kao očekivane oblike ponašanja, dužnosti i odgovornosti svakog člana porodice (šta, ko i kada treba da radi) (Medić i sar., 1997). U nastojanjima da razumemo ulogu roditelja i kako ona može biti vođena ka konceptu roditelja „emeritusa“, razmatraćemo je kroz sledeće dimenzije: a) osećanja roditelja povodom odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma, b) angažovanost roditelja u brizi oko unuka i osećanja u vezi sa ovim angažmanom, c) angažovanost u brizi oko ostarelih roditelja i osećanja u vezi sa ovim angažmanom, d) zadovoljstvo partnerskom relacijom – sada i u odnosu na ranije faze životnog ciklusa, e) zadovoljstvo porodičnom situacijom u fazi „praznog gnezda“ i f) „izvori“ zadovoljstva porodičnom situacijom.

1.1.1. Osećanja povodom odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma

Ispitivanje osećanja roditelja usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma je jedan od najviše istraživanih elemenata funkcionisanja porodice „praznog gnezda“. Ova značajna porodična tranzicija izaziva različite emocionalne reakcije kako kod roditelja, tako i kod dece, te ova naučna zainteresovanost ne treba da iznenađuje. U Grafikonu 4 su prikazana osećanja ispitanika usled napuštanja „gnezda“ od strane poslednjeg deteta.

Grafikon 4. Osećanja povodom odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma

Ukupno gledano, prosečna vrednost odgovora dobijenih na ovo pitanje $M = 3.73$ ($SD = 1.04$) govori o tome da većina roditelja u našem istraživanju svoja osećanja povodom odlaska dece iz porodičnog doma procenjuje kao istovremeno i pozitivna i kompleksna. Najveći deo ispitanika, gotovo polovina (49.8%), iako odlazak dece doživljava kao normativan, očekivan događaj, potvrđuje da ova porodična tranzicija istovremeno izaziva kombinaciju pozitivnih i negativnih osećanja. Ovi odgovori ukazuju da „prazno gnezdo“ nije jednoznačno emocionalno iskustvo, već složen i višeslojan doživljaj, baš kao što pokazuju i novija istraživanja (Bouchard, 2014; Dennerstein et al., 2002; Hartanto et al., 2024). Na osnovu naših rezultata možemo pretpostaviti da značajan procenat roditelja u Srbiji odlazak dece iz porodičnog doma doživljava kao normativan zadatak. Međutim, činjenica da je odlazak iz „gnezda“ očekivan ne znači da je i emotivno lak za bilo kog člana porodice. Slede roditelji (35.8%) koji svoja osećanja procenjuju maksimalnom ocenom, izražavajući zadovoljstvo i

ponos zbog osamostaljivanja dece. Manji deo roditelja (8.5%) opisuje svoja osećanja kao lepa i pozitivna, dok se 5.0% ispitanika izjasnilo da se oseća tužno, a samo dvoje (1%) kao neutješno.

Ovi nalazi sugerišu da, iako Srbija pripada južnom tipu porodice u kojoj je zajednički život generacija produžen kroz vreme i prostor, roditelji „praznog gnezda“ odlazak deteta prvenstveno doživljavaju kao potvrdu roditeljskog uspeha. Posmatranje deteta kako se uspešno snalazi u dinamičnom i izazovnom okruženju doprinosi osećaju postignuća i omogućava sagledavanje ovog razvojnog zadatka u afirmativnom svetlu. Visoko pozitivne procene osećanja roditelja usled odlaska deteta iz porodičnog doma možemo pripisati i društvenoj funkciji porodice, jer se osposobljavanje mladih za svet odraslih doživljava kao porodični uspeh (Медић, 2007). Ovi rezultati deluju ohrabrujuće, ali je neophodno zadržati izvesnu opreznost u interpretaciji. Naš uzorak čine roditelji koji su većinu aspekata porodičnog funkcionisanja ocenili iznad prosečnih vrednosti, u poređenju sa dostupnim istraživanjima, što može odražavati parcijalno viđenje ove životne faze. Dodatno, činjenica da je samo 15% učesnika iskazalo neki vid težine usled ove tranzicije, otvara pitanje da li u istraživanjima intimnih tema, poput porodičnog funkcionisanja, češće učestvuju roditelji koji pozitivno vrednuju sopstveno porodično iskustvo i spremni su da to i podele. Ipak, bez obzira na ograničenja, nalazi ukazuju da je koncept roditelja „emeristusa“ ne samo moguć, već i prisutan.

Dobijeni nalazi se mogu posmatrati i u širem kontekstu oprečnih rezultata u literaturi – od istraživanja koja ističu negativne emocionalne reakcije, često označene kao „sindrom praznog gnezda“, do onih koja naglašavaju pozitivne ishode ove faze. U našem uzorku, prevladava afirmativna perspektiva, što može biti posledica nereprezentativnosti samog uzorka, ali i specifičnog kulturnog konteksta. Geografski i kulturološki položaj Srbije, na raskršću istočnih i zapadnih vrednosti, u savremenom kontekstu globalizacije, oblikuje nove, kompleksnije okvire porodičnih uloga. Tradicionalne norme porodičnog funkcionisanja poprimaju nove forme, a porodična konfiguracija i dinamika bivaju sve raznovrsniji i fleksibilniji. U toj raznovrsnosti možemo se suočiti sa mladima koji izrazito rano napuštaju porodični dom, sa onima koji žive u proširenim porodicama, sa mladima koji se nakon primarnog osamostaljivanja vraćaju u „гнездо“ – tzv. bumerang deca, te se zaista pitamo da li je moguće pronaći uniformne obrasce porodičnog funkcionisanja koje možda neće važiti za sve, ali hoće za većinu?

U nastojanju da ispitamo da li postoje razlike u osećanjima povodom odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika, sprovedli smo jednofaktorsku analizu varijanse (ANOVA). Analizom je utvrđena statistički značajna razlika u pogledu osećanja povodom odlaska deteta iz porodičnog doma između roditelja različitih godina starosti ($F(2,198) = 5.69, p < .01$) i nivoa obrazovanja ($F(2,198) = 5.91, p < .01$). Da bi se preciznije utvrdilo između kojih grupa roditelja postoji statistički značajna razlika, sproveden je Takijev post hoc test.

Rezultati pokazuju da procena ispitanika u srednjoj kategoriji prema godinama starosti, priprema za penzionisanje (od 56-65 godina), ima značajno veću aritmetičku sredinu u poređenju sa procenama grupe najmlađih ispitanika, sredovečnih roditelja (od 41-55 godina, $p < .01$). Daljim poređenjem starosnih kategorija naših ispitanika, pokazano je da grupa sredovečnih roditelja ima značajno niže rezultate u poređenju sa grupom najstarijih roditelja, stariji roditelji (od 66-78 godina, $p < .05$), dok između ispitanika iz grupe priprema za penzionisanje i grupe stariji roditelji nema statistički značajne razlike ($p > .05$) (Tabela 9).

Tabela 9. Razlika ispitanika u odnosu na starost

Poređenje	<i>t</i>	<i>p</i>
Roditelji iz kategorije priprema za penzionisanje i sredovečni roditelji	3.07	< .01
Roditelji iz grupe priprema za penzionisanje i stariji roditelji	-0.26	> .05
Sredovečni roditelji i stariji roditelji	-2.72	< .05

S ozbirom na dobijene rezultate, vidimo da mlađi roditelji, čija su deca otišla iz porodičnog doma u vreme kada su im roditelji mlađi (od 41-55 godina), ili koji se nalaze na početku faze,

izražavaju neprijatnije emocije u vezi sa odlaskom poslednjeg deteta iz porodičnog doma, dok roditelji iz grupe priprema za penzionisanje (od 56-65 godina) i najstariji roditelji (od 66-78 godina) pokazuju pozitivnija osećanja usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma.

Utvrđeno je da postoji statistički značajna razlika u iskazanim osećanjima usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma između grupa roditelja različitog nivoa obrazovanja ($F(2,198) = 5.91, p < .01$). Post hoc test pokazuje da ispitanici sa *završenom srednjom školom* pokazuju negativnija osećanja usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma u poređenju sa ispitanicima sa *završenim fakultetom ili visokom školom* ($p < .01$), dok između ostalih obrazovnih grupa nije utvrđena značajna razlika.

Poređenje ispitanika u odnosu na – *pol* ($t(199) = 0.05, p > .05$), „*staž*“ u fazi „*praznog gnezda*“ ($F(3,197) = 1.15, p > 0.5$), *mesto stanovanja* ($F(2,198) = 1.95, p > 0.5$), *radni status* ($F(2,198) = 1.07, p > 0.5$), *procena materijalnog stanja* ($t(199) = 0.88, p > 0.5$) i *struktura porodice* ($F(2,198) = 0.16, p > 0.5$) nije pokazalo statistički značajne razlike između roditelja u doživljaju osećanja koja imaju usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma. Istraživanja pokazuju da je „*sindrom praznog gnezda*“ karakteristična za majke, čija je roditeljska uloga snažno povezana sa negovanjem i odgajanjem dece, pa odlazak poslednjeg deteta može izazvati osećaj gubitka identiteta ili barem onog dela identiteta koji je bio primaran 20 i više godina. U našem istraživanju, međutim, rezultati t-testa za nezavisne uzorke pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika u doživljaju osećanja povodom odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma između majki i očeva ($t = 0.05, p > .05$).

1.1.2. Angažovanost u brizi oko unuka i osećanja u vezi sa tim

Ukoliko su roditelji u fazi „*praznog gnezda*“ uključeni i u brigu o svojim unucima, to je jedan od elemenata zbog kog se nazivaju i „*sendvič generacijom*“, što je predstavljalo polazište naše dalje analize roditeljske uloge u ovoj životnoj fazi. Od ukupnog uzorka našeg istraživanja, 42.3% ($N = 85$) ima unuke, dok ih 57.7% nema ($N = 116$). Većina roditelja koji imaju unuke su uključeni u brigu o svojim potomcima 81.2% ($N = 69$), a 18.8% ($N = 16$) roditelja nije u nju uključeno.

Dok roditelji „*praznog gnezda*“ dobijaju ovu značajnu ulogu mimo svoje volje, izborom i odlukama svoje dece, njihov angažman u brizi oko unuka može biti i stvar izbora. Dobijene rezultate moramo posmatrati iz više perspektiva. Prva od njih je svakako značaj koji uloga babe i dede ima u gotovo svim društvima sveta. Kroz ovu ulogu, može se ponovo iskusiti roditeljsko iskustvo sa mnogo manje (svakodnevnih) odgovornosti, može se aktivno učestvovati u produžetku i oblikovanju svoje porodične tradicije. Značaj koji porodični odnosi imaju u Srbiji idu u prilog ovoj hipotezi. Ali, svojim angažmanom, oni mogu pomoći i svojoj odrasloj deci u prevazilaženju svakodnevnih životnih izazova. Produžetak životnog veka, faktička mogućnost mnogih starijih pojedinaca da se uključe u angažovanje oko svojih unuka povezana sa prekomernim radom radno sposobnog stanovništva, sve teže dostupan pristup predškolskom vaspitanju i obrazovanju, uslovio je babe i dede da predstavljaju značajan izvor podrške u brizi oko unuka. Ovakve društveno-ekonomske okolnosti ne treba da umanjuju lepotu i značaj odnosa babe/dede-unuci kako za njih, tako i za čitav porodični sistem, ali visok procenat uključenosti naših ispitanika u angažman oko unuka možemo pripisati i karakteristikama savremenog društvenog konteksta.

Na osnovu podataka iz Tabele 10, vidimo da gotovo svi ispitanici koji su uključeni u brigu o unucima sa uživanjem učestvuju u ovom porodičnom angažmanu i time upućuju da je dobijanje uloge babe i dede važan životni događaj u Srbiji.

Tabela 10. Osećanja roditelja „praznog gnezda“ u vezi sa brigom o unucima

Osećanja u vezi sa brigom o unucima	<i>f</i>	%
Više osećanja zadovoljstva i radosti	67	97.2
Više osećanja opterećenosti i iscrpljenosti	2	2.8
Ukupno	69	100.0

Ovako veliki broj roditelja „praznog gnezda“ uključenih u brigu oko svojih unuka koji ovo angažovanje procenjuju visokim osećanjima zadovoljstva i radosti (97.2%), probudio je dodatnu istraživačku radoznalost, te nam se postavlja pitanje: da li angažovani babe i dede iz našeg uzorka preuzimaju ulogu „rezervoara porodične mudrosti“, „zabavljača“ ili „surogat roditelja“ u savremenoj porodičnoj dinamici?

S obzirom na veličinu ovog poduzorka i činjenicu da je među 71 ispitanikom čak 69 dalo isti odgovor (da osećaju više zadovoljstva i radosti usled angažmana oko unuka), varijansa je bila izuzetno mala, zbog čega analiza ANOVA nije mogla da identifikuje razlike između ispitanika različitih ličnih i porodičnih karakteristika po pitanju angažmana oko unuka. I pored toga što veliki broj ispitanika iz ukupnog uzorka nema unuke, ove podatke smo ipak želeli da prikazemo zbog važnosti koju unuci imaju za roditelje u fazi „praznog gnezda“, uz napomenu da će ovi podaci biti izuzeti iz daljih analiza. Značaj dobijanja unuka, kao i preuzimanja nove porodične uloge (babe i dede), iziskuje dodatna istraživanja koja bi bila usmerena isključivo na poređenje ispitanika u fazi „praznog gnezda“– onih koji imaju unuke i aktivno su uključeni u brigu o njima i onih koji (još uvek) nemaju unuke, ali se takođe nalaze u istoj životnoj fazi.

1.1.3. Angažovanost u brizi oko ostarelih roditelja i osećanja u vezi sa tim

Od ukupnog uzorka našeg istraživanja, 44.8% ($N = 90$) je angažovano u brizi oko svojih ili roditelja svog partnera, dok njih 55.2% ($N = 111$) nije. Ovakvi podaci mogu upućivati na to da, s obzirom na fazu životnog ciklusa a samim tim i na starost ispitanika, mnogi od njih nemaju žive roditelje. Sa druge strane, sve je veći broj domova za stare koji mogu da preuzmu brigu o starijima, gde stari imaju adekvatnu i zdravstvenu negu, a ostalim članovima porodice se na taj način pruža prilika da očuvaju sopstvene kapacitete.

U Grafikonu 5, prikazana je procena osećanja roditelja „praznog gnezda“ usled brige o svojim ili roditeljima svog partnera.

Grafikon 5. Osećanja roditelja „praznog gnezda“ u vezi sa brigom o svojim ili roditeljima svog partnera

Najveći procenat ispitanika koji je angažovan u brizi oko svojih ili roditelja svog partnera iskazuje više osećanja zadovoljstva i radosti usled ovog angažmana (45.6%). Zatim slede ispitanici

koji iskazuju više osećanja opterećenosti i iscrpljenosti (35.6%), dok je najmanji procenat (18.9%) onih ispitanika koji istovremeno osećaju i zadovoljstvo i radost, ali i opterećenost i iscrpljenost.

Za razliku od angažmana oko unuka, roditelji faze „praznog gnezda“ drugačije doživljavaju i anticipiraju brigu o svojim ili roditeljima svog partnera. Složenost savremenog života – prekomeran rad, produžen radni vek i ekonomska i društvena nestabilnost, dodatno otežava balansiranje između brojnih životnih uloga. U takvim okolnostima, briga o ostarelim roditeljima, koliko god surovo zvučalo, može predstavljati teret onima koji brigu treba i da pruže. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da ispitanici koji brinu o starijim članovima svoje porodice ispoljavaju različite emocionalne reakcije. Ipak, najveći broj njih navodi osećaj zadovoljstva i radosti zbog uključenosti u brigu o sopstvenim ili partnerovim roditeljima.

Dok su u tradicionalnim porodicama žene dominantno preuzimale ulogu negovateljica, demokratizacija društva je doprinela ravnopravijem uključivanju i muškaraca i žena, što je verovatno doprinelo smanjenju osećaja preopterećenosti kod majki, te je raspodela posla omogućila pozitivnija osećanja pri pružanju brige starijim članovima porodice. Međutim, usled sve slabije dostupnosti i kvaliteta zdravstvene i socijalne zaštite, članovi porodice su ti koji pomažu ili u potpunosti preuzimaju brigu o trećoj generaciji čak i onda kada nemaju adekvatne kapacitete za to. Stoga ne iznenađuje nalaz da se oko 36% ispitanika oseća opterećeno i iscrpljeno ovim angažmanom. Slične rezultate beleže i istraživanja u drugim zemljama (SAD, Italija i Nemačka), ukazujući da odrasla deca ostaju uključena u brigu o ostarelim roditeljima i onda kada to prevazilazi njihove mogućnosti (Gordon et al., 2013, prema: Infurna et al., 2020). Moguća pojava (emocionalnog) izgaranja (engl. *burnout*) kod članova porodice koji pružaju ovakav vid podrške predstavlja važan apel kako institucijama koje brinu o starima, tako i kreatorima obrazovnih programa za život u porodici, posebno u društvima koja stare, kao što je to slučaj sa Srbijom, jer će briga o starijima sa sigurnošću tek biti tema.

S obzirom na veličinu poduzorka ispitanika koji su angažovani u brizi oko ostarelih roditelja (44.8%, $N = 90$) i nepostojanja ispitanika u pojedinim kategorijama ličnih i porodičnih karakteristika, jednofaktorska analiza varijanse nije mogla biti sprovedena, jer nije bilo moguće formirati sve potrebne grupe za paralelnu analizu. Kako globalno društvo stari, pitanje brige o starijim generacijama postaje sve značajnije širom sveta. Budući da su roditelji u fazi „praznog gnezda“ upravo oni koji čine sledeću generaciju starijih, smatramo da je uključivanje teme brige o starima od izuzetnog značaja. Dok je potomstvo, odnosno dobijanje unuka, rezultat individualnih odluka (dece roditelja „praznog gnezda“), starenje je univerzalno i neminovno životno iskustvo. Iz tog razloga, pitanje brige o starijima zadržavamo kao deo fokusa i u daljoj analizi.

1.1.4. Zadovoljstvo partnerskom relacijom – sadašnje i u odnosu na ranije

Bilo da su se roditelji „praznog gnezda“ identifikovali sa svojom partnerskom relacijom u ranijim fazama životnog ciklusa ili ne, odlazak dece iz porodičnog doma unosi nov kvalitet u supružničku dijadu. U Tabeli 11 prikazani su podaci o roditeljskoj proceni zadovoljstva partnerskom relacijom nakon odlaska dece iz porodičnog doma.

Tabela 11. *Zadovoljstvo partnerskom relacijom nakon odlaska dece iz porodičnog doma*

Zadovoljstvo sadašnjom partnerskom relacijom	<i>f</i>	%
Veoma sam zadovoljan/na	60	29.9
Zadovoljan/na sam	96	47.8
Ne mogu da procenim	29	14.4
Više sam nezadovoljan/na	11	5.5
U potpunosti sam nezadovoljan/na	5	2.5
Ukupno	201	100.0

Partnerska relacija u srednjim i kasnijim životnim godinama je značajno pitanje naučne javnosti. Ipak, priča o značaju koji ova relacija ima u životu sredovečnih ljudi kao da ne izlazi iz okvira struke i u društvenim narativima neretko ostaje zapostavljena, na neki način i tabuizirana ili ignorisana. Stoga ovi nalazi iznenađuju. Ispitanici su zadovoljstvo sopstvenom partnerskom relacijom nakon odlaska dece iz porodičnog doma procenili izuzetno visoko ($M = 3.97$, $SD = 0.94$), a vrednost standardne devijacije nam govori da su procene roditelja mahom koncentrisane oko ukupne prosečne vrednosti, te da nisu u velikom obimu varirale. Oko 76% učesnika ocenilo je svoj partnerski odnos u ovoj životnoj fazi pozitivno, dok je svega 8% u većoj ili manjoj meri izrazilo nezadovoljstvo.

Istraživanja ukazuju na različite nivoe zadovoljstva bračnim odnosom u fazi „praznog gnezda“, od pozitivnih do negativnih, dok naš uzorak daje izrazito optimističnu sliku partnerstva u srednjem i kasnijem životnom dobu. Visok procenat zadovoljstva može upućivati na uspešno prevazilaženje važnih razvojnih zadataka ovog stadijuma porodičnog života – preispitivanje partnerske relacije i uspostavljanje ravnoteže između bliskosti i distance partnera. Takvi rezultati bez sumnje ohrabruju sve koji se bave proučavanjem porodice i partnerstva. Ipak, sa oprezom pristupamo ovim procenama, jer su partnerski odnosi i intimnost u kasnijim godinama života često marginalizovani u javnom diskursu u Srbiji, pa je moguće čuti partnere u ovoj životnoj fazi da se međusobno nazivaju „tatom“ i „mamom“, poistovećujući ove dve porodične uloge (Medić i sar., 1997). Iako bismo voleli da rezultati našeg istraživanja odražavaju širu realnost, verovatnije je da su dobijeni podaci posledica nereprezentativnosti uzorka ili socijalno poželjnih odgovora. Ili zaista, s obzirom na to da o ovoj fazi života jako malo znamo, slika roditelja „praznog gnezda“ u Srbiji izgleda ovako?

Promene u kvalitetu partnerskog odnosa koje se očekuju u fazi „praznog gnezda“, vodilo je daljem ispitivanju zadovoljstva partnerskom relacijom u ovoj fazi. U Tabeli 12 prikazani su odgovori ispitanika na pitanje o proceni zadovoljstva trenutnom partnerskom relacijom u odnosu na zadovoljstvo tom relacijom u ranijim fazama životnog ciklusa porodice.

Tabela 12. *Zadovoljstvo sadašnjom partnerskom relacijom u odnosu na zadovoljstvo tom relacijom nekad*

Zadovoljstvo sadašnjom partnerskom relacijom u odnosu na pre	<i>f</i>	%
Veće je zadovoljstvo	55	27.4
Isto je zadovoljstvo kao i ranije	105	52.2
Manje je zadovoljstvo	41	20.4
Ukupno	201	100.0

Rezultati drugih istraživanja ukazuju da odlazak dece iz „gnezda“ ima efekte na partnersku relaciju i da ova značajna tranzicija može voditi u dva smera – većem ili manjem zadovoljstvu partnerskim odnosom. Rezultat našeg istraživanja pokazuje da za većinu ispitanika odlazak poslednjeg deteta nije doneo značajne promene u doživljaju partnerske relacije (52.2%). Dok jedan deo roditelja ovu tranziciju doživljava kao priliku za poboljšanje odnosa sa partnerom (27.4%), drugi izražavaju osećaj smanjenog zadovoljstva u relaciji nakon odlaska deteta (20.4%). Ovakva raznolikost iskustva može biti posledica niza faktora – trenutni kvalitet partnerske relacije, individualno prilagođavanje na aktuelne promene, porodična dinamika, preklapanje brojnih tranzitnih događaja u fazi „praznog gnezda“, kao i očekivanja od ove faze života. Takođe, stava smo da je i dalje usled kulturoloških i ekonomskih uslova u Srbiji, partnerstvo u kasnijim godinama sinonim za zajednički život, ali ne i za intimu i romantične aspekte tog odnosa. Kod onih roditelja kod kojih je došlo do promene u zadovoljstvu, pretpostavljamo da su pored samog odlaska deteta iz porodičnog doma na to uticali i drugi elementi porodičnog sistema. Sa druge strane, kod roditelja koji ne osećaju promene, moguće je da su tokom životnog ciklusa razvili adekvatne adaptibilne mehanizme koji štite urušavanje partnerskog, ali i drugih porodičnih odnosa. Smanjenje zadovoljstva partnerskim odnosom može biti prouzrokovano kako odlaskom poslednjeg deteta iz porodičnog doma, tako i posledica guste matrice porodičnih tranzicija koje se dešavaju u „praznom gnezdu“.

Rezultati ispitivanja razlika u zadovoljstvu partnerskom relacijom u fazi „praznog gnezda“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika pokazuju statistički značajnu razliku u

pogledu zadovoljstva partnerskom relacijom u fazi „praznog gnezda“ između roditelja različitog pola ($t(199) = -2.35, p < .05$). i strukture porodice ($F(2,198) = 16.22, p < .001$).

Analiza dobijenih rezultata pokazuje da su majke u značajno manjoj meri zadovoljne partnerskom relacijom u odnosu na očeve ($t(199) = -2.35, p < .05$). Ovakav nalaz pokazuju i druga istraživanja, upućujući na to da su žene, usled emancipacije na različitim životnim poljima, posebno ekonomske nezavisnosti, manje spremne da ostaju u nezadovoljavajućim odnosima nakon odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma.

Analizom varijanse utvrđena je statistički značajna razlika u zadovoljstvu partnerskom relacijom nakon odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma među ispitanicima različite porodične strukture ($F(2,198) = 16.22, p < .001$). Analiza post hoc testa pokazuje da ispitanici koji žive sami iskazuju značajno niže zadovoljstvo u poređenju sa onim ispitanicima koji žive sa partnerom/partnerkom ($< .01$). S obzirom na to da su svi ispitanici u trenutku popunjavanja upitnika bili u prvom i jedinom braku, ovakav nalaz ne samo da potvrđuje značaj koji partnerska relacija ima za pojedince, već i koliko je važan suživot dvoje ljudi i zajedničko provođenje vremena.

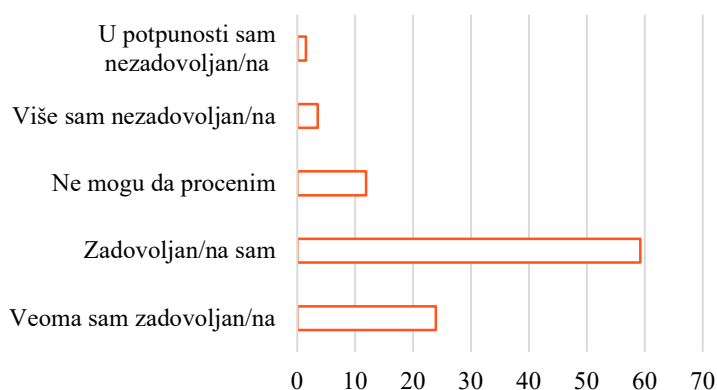
Poređenje ispitanika u odnosu na druge lične i porodične karakteristike nije pokazalo statistički značajne razlike između ispitanika po pitanju zadovoljstva partnerskom relacijom.

Drugi značajan aspekt partnerske relacije ispitivan u cilju boljeg razumevanja funkcionisanja porodice u fazi „praznog gnezda“, odnosi se na zadovoljstvo partnerskom relacijom sada u poređenju sa ranijim fazama životnog ciklusa. Analiza varijanse pokazala je, kao i u slučaju zadovoljstva partnerskom relacijom nakon odlaska poslednjeg deteta iz „gnezda“, da postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu partnerskom relacijom sada u odnosu na ranije faze životnog ciklusa između ispitanika različite porodične strukture ($F(2,198) = 3.82, p < .05$). Post hoc test pokazuje da ispitanici koji žive sa partnerom/partnerkom izražavaju značajno veće zadovoljstvo partnerskom relacijom u odnosu na ispitanike koji žive u proširenim porodicama. Ovi nalazi otvaraju pitanje o razlozima koji dovode do ovakvog rezultata – da li svakodnevna uključenost u širi porodični sistem može uticati na percepciju partnerskog odnosa? Poređenje ispitanika u odnosu na druge lične i porodične karakteristike nije pokazalo statistički značajne razlike između ispitanika u zadovoljstvu partnerskom relacijom sada u odnosu na ranije faze životnog ciklusa.

1.1.5. Zadovoljstvo porodičnom situacijom

Kada je u pitanju zadovoljstvo ispitanika celokupnom porodičnom situacijom u fazi „praznog gnezda“, njihovi odgovori su pretežno ujednačeni – prosečna vrednost njihovog zadovoljstva je takođe veoma visoka ($M = 4.00, SD = 0.78$), a vrednost standardne devijacije govori da su procene roditelja mahom koncentrisane oko ukupne prosečne vrednosti, te da nisu u velikom obimu varirale.

Grafikon 6. Zadovoljstvo roditelja porodičnom situacijom u fazi „praznog gnezda“

Podaci iz Grafikona 7 pružaju optimističan pogled na porodičan život u Srbiji – najveći broj učesnika ($f = 119$, 59.2%) je zadovoljno, a zatim slede oni koji su veoma zadovoljni ($f = 48$, 23.9%) svojom porodičnom situacijom nakon odlaska dece od kuće. Procenat ispitanika koji nije mogao da proceni zadovoljstvo svojom porodičnom situacijom u ovoj životnoj fazi je 11.9%, dok je samo 10 ispitanika (5%) procenilo sopstvenu porodičnu situaciju nezadovoljavajućom. Od ovih 10 ispitanika, sedam je nezadovoljnije svojom porodičnom situacijom sada u odnosu na faze u kojima su deca živela kod kuće, dok se samo troje ispitanika izjasnio kao potpuno nezadovoljno.

Ovi nalazi sugerišu da je tranzicija u fazu „praznog gnezda“ normativni događaj koji ne povlači značajno povećanje porodičnog stresa ili nezadovoljstva. Iako je u literaturi ova faza, usled odlaska poslednjeg deteta, faza sa izraženim kriznim potencijalom, čini se da zadovoljstvo prikazano i u okviru prethodnih odgovora boje i ovaj aspekt života pojedinca, koji i jeste „krovni“ nadpojam partnerstva, uključivanje u brigu o unucima ili ostarelim roditeljima. Negativne procene zadovoljstva porodičnom situacijom su prisutne kod malog broja ispitanika, a još manje njih izražava duboko nezadovoljstvo. Ovako optimističan trend može biti posledica uspešnog prilagođavanja roditelja na nove životne okolnosti, na podršku partnera ili značajnih drugih, ili pak, posledica kulturnog konteksta u Srbiji gde su porodične vrednosti i kohezija i dalje prisutni i vrednovani u značajnoj meri. Ukoliko se vratimo na priču o porodičnim funkcijama, ovakvi nalazi ipak mogu ukazivati da se odrasla deca smatraju merom ostvarenosti roditeljstva (Медић, 2007), te odlaskom dece iz porodičnog „gnezda“ visoko procenjuju tu ostvarenost.

Kada pitamo nekoga o zadovoljstvu porodičnom situacijom, ne možemo sa sigurnošću znati na koji aspekt ili na koje aspekte porodične situacije će osoba pomisliti. Verujemo da je teško naći kompleksnije polje istraživanja u društvenim naukama od svega što se dešava u porodičnom sistemu, i svega onoga što čini porodičnu situaciju. Proučavajući procene zadovoljstva porodičnom situacijom kod ispitanika različitih ličnih i porodičnih karakteristika, dobili smo rezultate koji ukazuju na postojanje određenih razlika u ovim procenama i to u odnosu na *porodičnu strukturu* ($F(2,198) = 7.61$, $p < .001$) i *procenu materijalnog stanja porodice* ($t(1,199) = 3.25$, $p = .001$).

Analiza varijanse je pokazala da postoji statistički značajna razlika u proceni zadovoljstva porodičnom situacijom između ispitanika različite *porodične strukture* ($F(2,198) = 7.61$, $p < .001$). Takijev post hoc test je pokazao da ispitanici koji žive sami iskazuju značajno niži nivo zadovoljstva porodičnom situacijom u poređenju sa onima koji žive sa partnerom ili partnerkom ($p < .001$), dok između ostalih grupa nije utvrđena statistički značajna razlika.

Studentov t-test je pokazao da postoji statistički značajna razlika u proceni zadovoljstva porodičnom situacijom između ispitanika sa različito procenjenim materijalnim stanjem porodice ($t(1,199) = -3.25$, $p = .001$). Rezultati pokazuju da oni ispitanici koji svoje materijalno stanje procenjuju boljim („uvek možemo da priuštimo ono što želimo“) ostvaruju značajno veće zadovoljstvo porodičnom situacijom u odnosu na ispitanike koji materijalno stanje svoje porodice procenjuju osrednjim („uglavnom možemo da priuštimo ono što želimo“).

Poređenje ispitanika u odnosu na druge lične i porodične karakteristike nije pokazalo statistički značajne razlike između ispitanika u zadovoljstvu porodičnom situacijom.

1.1.6. „Izvori“ zadovoljstva porodičnom situacijom u fazi „praznog gnezda“

Radi preciznijeg razumevanje zadovoljstva roditelja porodičnom situacijom u fazi „praznog gnezda“ ispitali smo njihove izvore zadovoljstva nakon odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma. U Tabeli 13 su rangirani odgovori učesnika istraživanja.

Tabela 13. Izvori zadovoljstva roditelja porodičnom situacijom u fazi „praznog gnezda“

Izvori zadovoljstva	<i>M</i>	95% <i>CI</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>
Roditeljski ponos	4.46	[4.33, 4.59]	0.94	5	1
Uspešna porodica	4.21	[4.05, 4.38]	1.13	5	1
Odrasla deca	3.60	[3.42, 3.77]	1.27	4	2
Slobodno vreme	3.01	[2.83, 3.20]	1.32	3	2
Lična sloboda	2.89	[2.70, 3.08]	1.34	3	2
Unuci	2.88	[2.64, 3.12]	1.73	3	4
Finansijska rasterećenost	2.68	[2.49, 2.86]	1.33	3	3
Usmerenost na sebe	2.61	[2.41, 2.80]	1.39	3	3
„Novi“ medeni mesec	2.32	[2.15, 2.50]	1.26	2	2
Posvećenost poslu	2.20	[2.02, 2.38]	1.28	2	2
Briga o ostarelim roditeljima	1.89	[1.72, 2.05]	1.16	1	2

Najviše zadovoljstva roditelji „praznog gnezda“ crpe iz „izvora“ koji su u vezi sa porodicom i porodičnim funkcionisanjem. Najviši prosek je zabeležen kod stavke *Roditeljski ponos* ($M = 4.46$, $SD = 0.94$), uz uzak interval pouzdanosti od 95% *CI* [4.33, 4.59]. Zatim sledi *Uspešna porodica* ($M = 4.21$, $SD = 1.13$, sa intervalom pouzdanosti 95% *CI* [4.05, 4.38]), a najniži prosek među tri najviše rangirana izvora je zabeležen kod stavke *Odrasla deca* ($M = 3.60$, $SD = 1.27$, uz interval pouzdanosti 95% *CI* [3.42, 3.77]). Viša standardna devijacija kod ove stavke upućuje na veće razlike u procenama roditelja. Dobijeni rezultati pokazuju nesumnjiv značaj koji porodični odnosi, i odrastanje i osamostaljivanje dece imaju na zadovoljstvo roditelja u fazi „praznog gnezda“. Koliko god društvo bilo u krizi, porodica pruža utočište savremenom čoveku i ovaj aspekt života ima primat nad svim individualnim potrebama. Prve dve stavke imaju najniži interkvartalni raspon ($IQR = 1$), dok stavka *Odrasla deca* ima nešto viši IQR (2) što pokazuje visok stepen slaganja ispitanika da su uspeh u porodičnom životu, roditeljskoj ulozi i osposobljavanju dece za samostalan život visoko vrednovani izvori zadovoljstva. Takođe, ove podatke možemo interpretirati kao potvrdu viđenja roditeljstva kroz ostvarenost dece. Ne čude nas dobijeni podaci jer, sa jedne strane, dosadašnji odgovori su mogli upućivati na njih, a sa druge strane, roditeljstvo jeste visoko vrednovano u našem društvenom kontekstu.

Najniži rang od svih izvora zadovoljstva ima stavka *Briga o ostarelim roditeljima* ($M = 1.89$, $SD = 1.16$). Ovako niska vrednost aritmetičke sredine se može tumačiti sa jedne strane kao opterećenje za roditelje ukoliko moraju da brinu o svojim ili partnerovim ostarelim roditeljima, ali nizak skor je moguć i usled toga što više od polovine ispitanika ne brine o svojim ili o roditeljima svog partnera iz bilo kog razloga. U grupi niže rangiranih izvora zadovoljstva roditelja u fazi „prazno gnezdo“ slede stavke *Posvećenost poslu* ($M = 2.20$, $SD = 1.29$) i „*Novi*“ *medeni mesec* ($M = 2.32$, $SD = 1.26$). Obe stavke imaju višu standardnu devijaciju što upućuje na veće razlike u procenama roditelja. Sve tri stavke imaju uzak interval pouzdanosti i predstavljaju najmanje izvore zadovoljstva roditelja porodičnom situacijom u fazi „praznog gnezda“.

Središnju kategoriju izvora čine preostalih pet stavki: *Slobodno vreme* ($M = 3.01$, $SD = 1.32$), *Lična sloboda* ($M = 2.89$, $SD = 1.34$), *Unuci* ($M = 2.88$, $SD = 1.73$), *Finansijska rasterećenost* ($M = 2.68$, $SD = 1.33$), *Usmerenost na sebe* ($M = 2.61$, $SD = 1.39$). Ukoliko izuzmemo stavku *Unuci*, raspoložive stavke su u vezi sa ličnim planom ispitanika. Stavka *Unuci* ima najviši interkvartalni raspon ($IQR = 4$), kao i standardnu devijaciju, što se može objasniti podatkom da gotovo 60% ispitanika nema unuke, te odgovori na ovu stavku variraju. Takođe, sve preostale stavke imaju standardnu devijaciju veću od 1.3, što takođe upućuje na veće razlike u procenama roditelja.

Ovako rangirani „izvori“ zadovoljstva daju sliku roditelja koji se nakon odlaska dece ne suočavaju sa krizom, već sa pozitivnim promenama, ličnim razvojem, stabilnim odnosima i afirmacijom kako individualnih tako i porodičnih vrednosti. Mada je partnerstvo dosta nisko pozicionirano, možda je upravo ovo prikaz jednog od mogućih modela roditelja „emeritusa“?

U nameri da istražimo da li postoje razlike u prepoznavanju „izvora“ zadovoljstva porodičnom situacijom između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika, koristili smo jednofaktorsku analizu varijanse (ANOVA), Takijev post hoc test i Studentov t-test.

Analize jednofaktorske varijanse je pokazala da postoje statistički značajne razlike između ispitanika različitih *godina starosti* ($F(2,198) = 3.13, p < .05$) i *strukture porodice* ($F(2,198) = 3.53, p < .05$) koji crpe izvor zadovoljstva u **Roditeljskom ponosu** – najstariji ispitanici našeg istraživanja (od 66-78 godina) u značajno većoj meri crpe zadovoljstvo iz ovog izvora u odnosu na najmlađe roditelje (od 41-55 godina); ispitanici koji žive u proširenim porodicama u značajnijoj meri crpe izvor zadovoljstva iz ovog izvora u odnosu na ispitanike koji žive sa partnerom/partnerkom ($F(2,198) = 3.53, p < .05$). Razlike između drugih poređenja nisu bile statistički značajne.

Struktura porodice se pokazala i kao varijabla koja pravi razliku u odnosu na prepoznavanje izvora zadovoljstva u **Uspešnoj porodici** ($F(2,198) = 4.39, p < .05$) – ispitanici koji žive sa partnerom/partnerkom u značajno većoj meri u odnosu na druge grupe roditelja crpe izvor zadovoljstva iz Uspešne porodice ($p < .05$). Razlike između drugih poređenja nisu bile statistički značajne.

Struktura porodice pokazala se značajnom varijablom razlikovanja roditelja u proceni izvora zadovoljstva **Odrasla deca** ($F(2,198) = 5.45, p < .01$). Roditelji koji žive u proširenim porodicama statistički značajno više doživljavaju odraslu decu kao izvor zadovoljstva u poređenju sa roditeljima koji žive sami ($p < .01$) i roditeljima koji žive sa partnerom/partnerkom ($p < .05$). U ostalim poređenjima nisu pronađene značajne razlike.

Analiza jednofaktorske varijanse je pokazala da postoje statistički značajne razlike između roditelja različitog *radnog statusa* ($F(2,198) = 3.56, p < .05$) i *strukture porodice* ($F = 3.15, p < .05$) u procenjivanju koliko im je **Slobodno vreme** izvor zadovoljstva porodičnim životom u ovoj fazi životnog ciklusa – nezaposleni ispitanici značajno više procenjuju slobodno vreme kao izvor zadovoljstva porodičnom situacijom u ovoj fazi u odnosu na penzionisane ispitanike ($p < .05$); ispitanici koji žive u proširenim porodicama takođe više procenjuju ovaj izvor zadovoljstva u odnosu na ispitanike koji žive sa partnerom/partnerkom ($p < .05$). Razlike između drugih poređenja nisu bile statistički značajne.

Pol roditelja se pokazao kao varijabla po kojoj se roditelji razlikuju u doživljaju **Lične slobode** kao izvora zadovoljstva porodičnim životom u ovoj fazi životnog ciklusa porodice ($t(199) = 2.12, p < .05$) – majke u statistički značajnoj meri više crpe izvor zadovoljstva iz slobode, u odnosu na očeve ($t(199) = 2.12, p < .05$). Razlike između drugih poređenja takođe nisu bile statistički značajne.

Kod izvora porodičnog zadovoljstva **Finansijska rasterećenost**, pol se pokazao kao značajna varijabla razlikovanja ($t(199) = 2.28, p < .05$). Analiza je pokazala da žene u statistički značajno većoj meri crpe zadovoljstvo iz ovog izvora u poređenju sa muškarcima. Razlike u ostalim poređenjima nisu bile statistički značajne.

Struktura porodice bila je jedina varijabla koja je pravila razliku među ispitanicima u proceni izvora porodičnog zadovoljstva **Novi medeni mesec** ($F(2,198) = 8.13, p < .001$). Ispitanici koji žive sa partnerom/partnerkom u statistički značajno većoj meri doživljavaju zadovoljstvo iz ovog izvora u odnosu na one koji žive sami ($p < .001$). Razlike između ostalih grupa nisu bile statistički značajne.

Ne postoje razlike između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika u prepoznavanju sledećih izvora zadovoljstva porodičnim životom u ovoj fazi životnog ciklusa: **Unuci, Usmerenost na sebe, Posvećenost poslu, Briga o ostarelim roditeljima**.

Kako je zadovoljstvo porodičnom situacijom značajan prediktor i zadovoljstva mnogim drugim aspektima porodičnog funkcionisanja, zarad ispitivanja procene roditelja „praznog gnezda“ korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške, sprovedena je faktorska analiza za grupisanje izvora zadovoljstva. Za ispitivanje latentne strukture prostora definisanog ovim stavkama instrumenta, podatke smo podvrgli eksplorativnoj faktorskoj analizi (EFA). Rezultati Bartletovog testa sfericiteta ($\chi^2(55) = 616.891, p < .001$) ukazuju na postojanje korelacija između varijabli pogodnih za faktorsku analizu. Eksploratornom faktorskom analizom, primenom metode ekstrakcije

i promax rotacije, izdvojena su tri faktora koji zajedno objašnjavaju 44.6% varijanse. Prvi latentni faktor obuhvata stavke: „Sloboda” u svakodnevnim aktivnostima, opuštenost u dinamici svakodnevnog života (.80), Imam više vremena za sebe, svoje potrebe, interesovanja, druženja, hobije (.70), Finansijska rasterećenost me usrećuje (.44), Najzad sam odgovoran/na samo prema sebi i zbog sebe (.46) i Najzad imam odnos sa svom decom kao odraslim bićima (.40). Kako su ove varijable usmerene na one promene u fazi „praznog gnezda” koje omogućavaju roditeljima više prostora za lične potrebe, a usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma, ovaj faktor smo označili kao **Sloboda**. Drugi latentni faktor čine stavke: Posao je konačno dobio značaj i moje vreme koje sam oduvek želeo/la (.88), Živimo „nov” medeni mesec od kad su nam deca „napustila gnezdo” (.48) i Izlazak iz „sendvič-faze” – sad najzad mogu više da se posvetim svojim roditeljima (.46). Navedene varijable obuhvataju promene karakteristične za fazu „praznog gnezda” u životnom ciklusu porodice, zbog čega smo drugi latentni faktor označili **Prazno gnezdo**. Treći faktor uključuje stavke: Osećaj da smo kao porodica uspešni (.78) i Kad pogledam našu decu/dete, zadovoljan/na sam „poslom” koji smo uradili, ponos koji osećam zbog svoje dece (.76). Navedene varijable obuhvataju zadovoljstvo roditelja efektima porodičnog funkcionisanja, zbog čega smo ovaj faktor označili kao **Uspešna porodica**. Rotirano rešenje pokazuje da prvi faktor objašnjava 17.9% varijanse, drugi 15.0%, a treći 11.7%. Korelacije između faktora su umerenog intenziteta: $r_{12} = .69$, $r_{13} = .32$ i $r_{23} = .19$, što opravdava primenu kosih (*oblique*) rotacija. Dobijene faktore smo primenili u kasnijim analizama za ispitivanje povezanosti između roditeljske procene karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda” i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške.

1.2. Raspodela moći

Raspodela moći u porodičnom sistemu podrazumeva hijerarhijsku podelu autoriteta, donošenja odluka i uspostavljanja porodičnih pravila (Medić i sar., 1997). U našem istraživanju je ovaj aspekt porodičnog funkcionisanja operacionalizovan kroz analizu: razloga „napuštanja porodičnog gnezda” deteta koje ga je poslednje napustilo i načina donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda”.

1.2.1. Razlozi „napuštanja porodičnog gnezda” deteta koje ga je poslednje napustilo

Razlozi „napuštanja porodičnog doma” mogu biti različiti i njihova prihvaćenost od strane porodice i šireg okruženja je društveno, rodno i kulturno determinisana. U Tabeli 14 su prikazani razlozi dečjeg „napuštanja porodičnog doma” učesnika istraživanja. Važno je napomenuti da Tabela 14 prikazuje podatke na uzorku od 198 ispitanika, s obzirom na to da je troje ispitanika navelo dodatne razloge koji su uticali na odlazak deteta iz kuće; ti razlozi su: sportski angažman, odlazak iz grada na selo i nasledstvo stana.

Tabela 14. Razlozi napuštanja porodičnog „gnezda” deteta koje ga je poslednje napustilo

Razlog „napuštanja porodičnog doma”	<i>M</i>	95% <i>CI</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>
Osamostaljivanje	3.39	[3.17, 3.61]	1.59	4	3
Školovanje	2.83	[2.56, 3.09]	1.91	1	4
Trajnija partnerska relacija	2.57	[2.33, 2.81]	1.72	2	3
Zaposlenje	2.33	[2.09, 2.57]	1.71	1	3
Pritisak okoline	1.41	[1.27, 1.54]	0.96	1	0
Beg iz porodice porekla	1.28	[1.17, 1.39]	0.79	1	0

Suprotno nalazima socioloških istraživanja u našoj zemlji (Tomanović i sar., 2012), kao najčešći razlog napuštanja porodičnog „gnezda” deteta koje ga je poslednje napustilo roditelji su naveli *Osamostaljivanje* ($M = 3.40$, $SD = 1.59$). Posmatrajući širi kontekst, ovakav izbor razloga bi nas iznenadio. Međutim, kako analiziramo samo odgovore ispitanika ovog istraživanja, izbor može biti očekivan. I koliko god uzorak našeg istraživanja bio neprezentativan, ukazuje na bezbroj

varijeteta porodičnog života u današnjoj Srbiji. Nakon *Osamostaljivanja*, slede više očekivani razlozi: *Školovanje* ($M = 2.83$, $SD = 1.91$), *Trajnija partnerska relacija* ($M = 2.57$, $SD = 1.72$) i *Zaposlenje* ($M = 2.33$, $SD = 1.72$). Posebnu pažnju su privukli razlozi sa najnižom aritmetičkom sredinom i najnižeg ranga: *Beg iz porodice porekla* ($M = 1.28$, $SD = 0.80$) i *Pritisak okoline* ($M = 1.41$, $SD = 0.96$). Nulta vrednost interkvartilnog raspona (IQR) može ukazivati na to da su ove dve stavke neadekvatno definisane, da među ispitanicima postoji visoka uniformnost u pogledu ova dva razloga odlaska iz porodičnog doma, kao i na mogućnost davanja socijalno poželjnih odgovora. Ukoliko uporedimo izrazito visoke procene prethodno opisanih elemenata porodičnog funkcionisanja (poput zadovoljstva partnerskom relacijom, zadovoljstva porodičnom situacijom), pretpostavljamo da su dobijeni rezultati kombinacija socijalno poželjnih odgovora i spremnosti da u istraživanju učestvuju oni ispitanici koji su zadovoljni svojim porodičnim životom. Ipak, treba imati u vidu da, osim dve najniže rangirane, gotovo sve stavke imaju visoku standardnu devijaciju, što ukazuje na razlike u odgovorima roditelja.

Rezultati jednofaktorske analize varijanse pokazuju da postoji statistički značajna razlika u tome koliko je **osamostaljivanje** razlog napuštanja doma poslednjeg deteta, u zavisnosti od *godina starosti* ispitanika ($F(2,198) = 5.33$; $p < .05$), *radnog statusa* ($F(2,198) = 4.17$; $p < .05$) i *strukture porodice* ($F(2,198) = 4.33$; $p < .05$). Post hoc test je otkrio da roditelji iz kategorije priprema za penzionisanje (od 56–65 godina) i stariji roditelji (od 66–78 godina) u značajno većoj meri navode osamostaljivanje kao razlog napuštanja porodičnog doma u poređenju sa sredovečnim roditeljima (od 41–55 godina; $p < .05$). Pensionisani ispitanici statistički značajno češće navode osamostaljivanje kao razlog napuštanja doma poslednjeg deteta, u poređenju sa zaposlenim roditeljima ($p < .05$). Ispitanici koji žive sami značajno češće navode osamostaljivanje kao razlog u poređenju sa ispitanicima iz proširene porodice ($p < .05$). Ostala poređenja kao i preostale analizirane varijable nisu pokazale statistički značajne razlike.

Rezultati ANOVA testa ukazuju da postoji statistički značajna razlika između *stariosnih* kategorija ispitanika u pogledu **školovanja** kao razloga napuštanja doma od strane poslednjeg deteta ($F(2,198) = 9.70$; $p < .001$), roditelja različitog *radnog statusa* ($F(2,198) = 5.11$; $p < .01$) i različite *procene materijalnog stanja porodice* ($t(199) = 2.59$, $p < .05$). Post hoc analize su pokazale da sredovečni roditelji (od 41-55 godina) češće navode školovanje kao povod za napuštanje doma u odnosu na ispitanike koji su u grupi priprema za penzionisanje (od 56-65 godina) i u odnosu na starije roditelje (od 66-78 godina, $p < .01$). Pensionisani roditelji značajno češće navode školovanje kao povod za napuštanje doma u poređenju sa nezaposlenim ispitanicima ($p < .01$). Analiza t-testa je pokazala da ispitanici koji svoje materijalno stanje procenjuju kao zadovoljavajuće („uvek možemo da priuštimo ono što želimo“), takođe češće navode da je školovanje bio razlog napuštanja doma od strane poslednjeg deteta ($t(199) = 2.59$, $p < .05$). Ostala poređenja kao i preostale analizirane varijable nisu pokazale statistički značajne razlike.

Kada je u pitanju **partnerstvo** kao razlog napuštanja porodičnog doma od strane poslednjeg deteta rezultati analize ukazuju na postojanje statistički značajnih razlika u odnosu na *godine starosti* ispitanika ($F(2,198) = 9.41$, $p < .001$), *radni status* ($F(2,198) = 4.55$, $p < .05$) i *procenjeno materijalno stanje porodice* ($t(199) = -2.55$, $p < .05$). Roditelji iz dve starije starosne grupe našeg istraživanja – priprema za penzionisanje (od 56-65 godina, $p < .018$) i stariji roditelji (od 66-78 godina, $p < .001$) – u poređenju sa sredovečnim roditeljima (od 41-55 godina) više izveštavaju da je partnerstvo razlog napuštanja doma. Pensionisani roditelji u većoj meri navode partnerstvo kao razlog napuštanja porodičnog doma od strane poslednjeg deteta, u odnosu na nezaposlene ispitanike ($p < .020$). Rezultati t-testa su pokazali da ispitanici koji procenjuju *materijalno stanje* svoje porodice boljim, češće navode partnerstvo kao razlog napuštanja doma od strane poslednjeg deteta. Ostala poređenja kao i preostale analizirane varijable nisu pokazale statistički značajne razlike.

Kada je u pitanju **zaposlenje** kao razlog napuštanja porodičnog doma od strane deteta koje ga je poslednje napustilo, jedina varijabla koja je pokazala statistički značajnu razliku među ispitanicima je varijabla „staž“ u fazi „praznog gnezda“ ($F(3,197) = 6.55$, $p < .01$). Ispitanici koji su u fazi „praznog gnezda“ između 6 i 15 godina, u značajno većoj meri izražavaju da je zaposlenje razlog napuštanja doma od strane deteta koje ga je poslednje napustilo u odnosu na roditelje koji su tek ušli

u ovu fazu ($p < .001$). Preostala poređenja nisu pokazala statistički značajne razlike, kao ni preostale varijable.

Iako je **pritisak okoline** kao razlog napuštanja porodičnog doma od strane deteta koje ga je poslednje napustilo procenjeno malom ocenom, analiza varijanse pokazuje da se značajno razlikuju roditelji koji navode ovaj razlog u odnosu na „staž“ roditelja u fazi „praznog gnezda“ ($F(3,197) = 3.83, < .05$). Roditelji koji su u fazi „praznog gnezda“ duže od 15 godina češće u većoj meri navode ovaj razlog od roditelja koji su tek ušli u fazu „praznog gnezda“ ($p < .01$). Preostala poređenja nisu pokazala statistički značajne razlike, kao ni preostale varijable.

Prilikom analize najslabije procenjenog razloga napuštanja porodičnog „gnezda“ – **beg iz porodice porekla**, ni jedna varijabla se nije pokazala statistički značajnom.

1.2.2. Način donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo

U fazi „praznog gnezda“ pred porodicu se ispostavlja zadatak preraspodele moći i kontrole unutar porodičnog sistema, pri čemu je neophodno da u ovoj fazi životnog ciklusa roditelji prihvate svoju decu kao odrasle i samostalne članove kako porodice, tako i šireg okruženja. Pitanje preraspodele moći jasno se vidi kroz tranziciju deteta u fazu „praznog gnezda“ i kroz odluke koje su prethodile toj tranziciji.

Prema podacima prikazanim u Tabeli 15, vidimo da je više od polovine ispitanika ($f = 126$) prepustilo donošenje ove važne odluke svom detetu. Ona je bila zajednički izbor i zajednička odluka roditelja i dece kod 75 naših ispitanika. Među ponuđenim odgovorima je bio i onaj kojim se ukazivalo na to da je odluka donešena od strane roditelja; međutim niko od ispitanika nije izabrao taj odgovor.

Tabela 15. Odlučivanje o napuštanju porodičnog „gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo

Odlučivanje	<i>f</i>	%
Izborom i odlukom deteta	126	62.7
Zajedničkim izborom i odlukom roditelja i deteta	75	37.3
Izborom i odlukom roditelja	0	0
Ukupno	201	100.0

Prikazani rezultati u vezi sa načinom donošenja odluke ukazuju na to da roditelji „praznog gnezda“ iz našeg uzorka sa poverenjem prihvataju odluku svoje dece da napuste porodični dom, odnosno – pokazuju da je u ovoj fazi moć ravnomerno distribuirana unutar porodičnog sistema i da se deca prihvataju kao odrasli, ravnopravni članovi (Medić i sar., 1997). Većina roditelja pokazuje spremnost da prepusti detetu autonomiju u procesu donošenja ovako značajne odluke, što odražava funkcionalnu porodičnu dinamiku, gde se detetu omogućava da preuzme odgovornost za sopstveni životni put, dok roditelji podržavaju razvoj njegove odraslosti bez nepotrebnih ograničavanja ili nametanja sopstvenih očekivanja. Drugim rečima, roditelji se ponašaju kao „emeritusi“ koji su tu da dete podrže, ali ne i da ga kroz život vode „držeci ga za ruku“.

Biti istovremeno dete, ravnopravno svojim roditeljima, podrazumeva ravnomernu distribuciju odnosa moći i kontrole i eventualnu detronizaciju onih koji su do tada bili „glavni“, zbog čega samo „napuštanje gnezda“ ili zasnivanje sopstvene porodice ne znači da će dete biti ravnopravno i da će roditelji i deca uspeti da uspostave ovaj novi poredak (McGoldrick et al., 2016). Prelazak sa vođenja adolescenta kroz život na dežurnog konsultanta mladim odraslim (McGoldrick et al., 2016) daje dobro poređenje promene koja se dešava o odnosu roditelj-dete, a ovaj „konsultantski“ deo ukazuje da roditelj „emeritus“ sve više postaje prepoznat. Život u patrijarhalnom društvu, kakvo je Srbija i dalje ili je do skoro bila (?), neretko stavlja roditelje (posebno očeve) u autoritarnu ulogu tokom celokupnog životnog ciklusa. U takvom porodičnom kontekstu, prihvatanje odraslosti dece može biti izazovno, a održavanje snažnih, bliskih i ljubavljui ispunjenih veza u fazi „praznog gnezda“ je pokazatelj funkcionalnosti porodice.

Prilikom ispitivanja razlika između ispitanika u načinu donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo, jedina varijabla koja je napravila razliku je *pol* – očevi u statistički značajnoj meri više od majki učestvuju u odlučivanju o napuštanju porodičnog doma od strane deteta ($t(199) = -2.01, p < .05$). Preostale varijable nisu pokazale statističku značajnost. Ovakav rezultat može upućivati na ulogu oca u srpskom društvu, u kojem je muška figura i dalje viđena kao nosilac autoriteta pri odlučivanju o značajnim porodičnim pitanjima.

1.3. Kontrola

1.3.1. Zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“

S obzirom na to da je sistemski pristup porodici jedno od dva teorijska polazišta ovog rada, tema odnosa u porodici je neizbežna, a postaje sve značajnija kako porodica stari. U Tabeli 16 su prikazane procene roditelja „praznog gnezda“ zadovoljstva sopstvenim odnosom sa detetom koje je poslednje „napustilo“ porodični dom.

Tabela 16. *Zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo „prazno gnezdo“*

Odnos sa detetom koje je poslednje „napustilo“ porodični dom	<i>f</i>	%
Veoma sam zadovoljan/na	118	58.7
Zadovoljan/na sam	65	32.3
Ne mogu da procenim	16	8.0
Više sam nezadovoljan/na	1	0.5
U potpunosti sam nezadovoljan/na	1	0.5
Ukupno	201	100.0

Relacija koja se ostvaruje između roditelja ostalih u „gnezdu“ i dece koja su „napustila“ porodični dom, prediktor je kvaliteta života i dece i odraslih, a ispitanici istraživanja su sopstveno zadovoljstvo ovim odnosom veoma visoko procenili ($M = 3.73, SD = 1.04$). Neki autori ističu da je u današnje vreme upravo odnos roditelj-odraslo dete najznačajniji odnos u životu ljudi i zaključuju da preuzima značaj koji je nekada imala partnerska relacija (Fingerman et al., 2020). „Dete postaje poslednji, preostali, neotkaziv i nezamenljiv primarni odnos. Partneri dolaze i odlaze. Dete ostaje. Na njega se usmerava sve ono što se priželjkuje a ne može da se ostvari u partnerstvu. [...] Dete postaje poslednja alternativa usamljenosti, koju ljudi mogu da izgrade protiv ljubavnih mogućnosti koje im izmiču“ (Bek, 2001: 206, prema: Tomanović i Stanojević, 2024). Možemo polemisati koji odnos je najvažniji, ali prateći načelo sistemskog pristupa da je celina značajnija od delova, nećemo se baviti hijerarhijom između odnosa, već njihovim parcijalnim doprinosima sveukupnom porodičnom funkcionisanju.

U ovom istraživanju je samo dvoje ispitanika (1%) odnos sa detetom procenilo kao nezadovoljavajući u većoj ili manjoj meri, dok je njih $f = 183$ (91%) zadovoljno i veoma zadovoljno odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo „prazno gnezdo“. I ovakve rezultate nismo očekivali, mada su usaglašeni sa rezultatima procene drugih elemenata porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“. Iako ovakve procene daju optimističan pogled na porodični život u Srbiji, kako se približavamo kraju predstavljanja rezultata o roditeljskoj proceni karakteristika funkcionisanja porodice u ovoj fazi životnog ciklusa, sve više verujemo da je odabrani uzorak taj koji kreira tu sliku, ali realnost u kojoj živimo nam ne dozvoljava da prihvatimo da je ovo verodostojna slika života roditelja „praznog gnezda“ u Srbiji.

Rezultati ispitivanja razlika u proceni zadovoljstva odnosom sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika pokazuju da ni jedna od tih karakteristika ne pravi statistički značajnu razliku u proceni zadovoljstva odnosom sa detetom. Ovakav rezultat je očekivan kada se pogledaju i podaci u Tabeli 16. Interpretirano van

statističkog konteksta, ovi nalazi ukazuju da je odnos roditelj-dete doživljen kao bezuslovan, nezavisan od ličnih ili porodičnih karakteristika ispitanika. Drugim rečima, među roditeljima u ovom uzorku, kvalitet odnosa sa detetom koje je poslednje napustilo porodični dom, ne zavisi od demografskih ili sociodemografskih faktora. Štaviše, može se zaključiti da je upravo ovaj odnos najznačajniji aspekt roditeljskog iskustva, što samo potvrđuje njegovu ključnu ulogu u životu roditelja.

1.4. Komunikacijski odnosi

Komunikacijski odnosi su osnovni gradivni elemenat porodičnog sistema. Kroz komunikaciju (i verbalnu i neverbalnu) članovi porodice usvajaju poželjne obrasce ponašanja, sistem vrednosti, uspostavljaju odnose, pregovaraju značenja i granice. Stoga ne čudi da su način i učestalost kontakta značajne teme današnjice, posebno kada su u pitanju roditelji i njihova odrasla deca.

1.4.1. Način i učestalost kontakta sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“

Prema rezultatima prikazanim u Tabeli 17, primetno je da roditelji i deca najčešće komuniciraju telefonom – porukom ili pozivom.

Tabela 17. Način kontakta između roditelja „praznog gnezda“ i deteta koje je poslednje napustilo porodični dom

Način kontakta	<i>M</i>	95% <i>CI</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>
Kontakt porukama	4.61	[4.40, 4.81]	1.48	5	2
Poziv telefonom	4.46	[4.29, 4.62]	1.17	4	1
Susret uživo	2.72	[2.50, 2.93]	1.52	3	3
Kontakt email-om	1.72	[1., 2., 1.92]	1.48	1	1

Zahvaljujući razvoju digitalnih tehnologija, prevazilaze se prostorne i vremenske distance, a roditelji i deca uspevaju da održe „bliskost na daljinu“ čak i u onim okolnostima koje su nam do pre nekoliko decenija bile nezamislive. Ove promene se posebno reflektuju na porodičnu fazu „praznog gnezda“, s ozbirom na to da je karakteriše odsustvo dece u porodičnom domu.

Prosečna vrednost učestalosti kontakta između roditelja „praznog gnezda“ i deteta koje je poslednje napustilo porodični dom je $M = 3.37$ ($SD = 0.82$) što upućuje na to da se prosečno roditelji sa decom čuju između jednom dnevno i nekoliko puta nedeljno. Ovi nalazi su u skladu sa rezultatima istraživanja koja upućuju na to da je u poslednjih 25 godina značajno povećana učestalost kontakta između roditelja i dece (Fingerman et al., 2016). Kroz učestale kontakte roditelji i deca uspevaju da održe bliske emotivne odnose, čak i onda kada ne žive zajedno, blizu, ili u istoj zemlji (Dragišić-Labaš, 2016).

Rezultati ispitivanja razlika u načinu i učestalosti kontakta sa detetom koje je poslednje napustilo „prazno gnezdo“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika pokazuju da postoje razlike između roditelja. Najpre ćemo predstaviti razlike koje postoje između roditelja ličnih i porodičnih karakteristika u odnosu na načine na koje stupaju u kontakt sa svojom decom, a zatim ćemo predstaviti razlike koje vode manjoj ili većoj učestalosti kontakta.

Rezultati analize jednofaktorske varijanse i t-testa pokazuju da se roditelji razlikuju u odnosu na to da li stupaju u kontakt sa svojom decom putem **poruka**: *majke* više nego *očevi* stupaju u kontakt sa detetom koje je poslednje napustilo porodični dom putem poruka ($t(199) = 2.09, p < .05$); *srednja starosna kategorija* roditelja (priprema za penzionisanje, od 56-65 godina) značajno manje kontaktira sa svojim detetom putem poruka u odnosu na ostale dve grupe (najmlađih i najstarijih) roditelja ($F(2,198) = 6.05, p < .01$); *nezaposleni* roditelji u odnosu na penzionisane roditelje značajno više na ovaj način stupaju u kontakt sa detetom koje je poslednje napustilo porodični dom. Razlike između drugih poređenja nisu bile statistički značajne.

Jedan od načina komunikacije koji je analiziran u ovom istraživanju bilo je stupanje u kontakt sa detetom putem **telefonskog poziva**: rezultat analize je pokazao da postoji statistički značajna razlika između roditelja različitog *pola* ($t(199) = 2.14, p < .05$), pri čemu majke češće komuniciraju telefonom sa svojom decom nego očevi. Razlike između drugih poređenja nisu bile statistički značajne.

Među svim ispitivanim varijablama, jedino je varijabla „*staž*“ u fazi „*praznog gnezda*“ pokazala da statistički razlikuje roditelje po pitanju stupanja u kontakt sa decom **uživo** ($F(3,197) = 4.56, p < .05$). Statistički značajna razlika utvrđena je između roditelja koji su tek ušli u fazu „praznog gnezda“ (0-1 godina) i onih koji su u njoj između 6-15 godina – roditelji koji su tek ušli u ovu životnu fazu u značajno većoj meri češće stupaju u kontakte sa svojom decom neposrednim susretom. Kod ostalih grupa, nije pokazana statistički značajna razlika u odnosu na ovaj kriterijum. Takođe, ni druge varijable nisu pokazale statističku značajnost u razlikovanju toga koji roditelji manje ili više stupaju u kontakt sa decom na ovaj način.

Komunikacija putem **e-maila** sa decom može asocirati na formalnu poslovnu prepisku, ali i na savremeni ekvivalent pisma. Ipak, ispitanici u ovom istraživanju su ovoj vrsti kontakta dodelili najnižu prosečnu ocenu ($M = 1.72$), što ukazuje da roditelji „praznog gnezda“ retko komuniciraju sa svojom decom putem e-maila. Kada je reč o uticaju ličnih i porodičnih karakteristika ispitanika na učestalost ovog vida komunikacije, jednofaktorska analiza varijanse pokazala je da ni jedna od analiziranih varijabli nije imala statistički značajan uticaj. Drugim rečima, nijedna od posmatranih ličnih ili porodičnih karakteristika ne diferencira roditelje kada je u pitanju komuniciranje sa decom putem e-maila – ova vrsta kontakta je ujednačeno retka u celom uzorku.

Pored načina stupanja u kontakt, važan aspekt komunikacijskih obrazaca između roditelja i deteta koje je poslednje napustilo porodični dom jeste i **učestalost** tih kontakata. Rezultati analiza pokazuju da: majke češće kontaktiraju sa detetom koje je poslednje napustilo porodični dom u poređenju sa očevima ($t(199) = 2.00, p < .05$); roditelji koji su na početku faze „praznog gnezda“ (2–5 godina) značajno češće ($F(3,197) = 4.63, p < .01$) kontaktiraju sa svojom decom u odnosu na one u sredini ove faze (6-15 godina) i one koji su tek ušli u fazu „praznog gnezda“ (0-1 godina). Posebno je zanimljiv nalaz da roditelji koji su tek postali deo faze „praznog gnezda“ (0-1 godina) beleže najmanju učestalost kontakata sa svojom decom u poređenju sa svim ostalim grupama. Ovakav rezultat je donekle neočekivan i otvara prostor za dalje istraživanje ovog fenomena. Razlike između drugih poređenja nisu bile statistički značajne.

Korišćeni teorijski model za istraživanje porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ životnog ciklusa porodice koji zahteva razumevanje sveopšte uzročno-posledične povezanosti (cirkularnosti) – sistemski pristup, otvara mogućnost postojanja povezanosti velikog broja različitih faktora sa kvalitetom života u porodici. Otuda je bila opravdana pretpostavka da bi procena porodičnog funkcionisanja od strane roditelja mogla biti uslovljena različitim ličnim i porodičnim karakteristikama. Rezultati analiza su pokazali da postoje razlike u proceni karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika. Među značajnim nalazima su:

- Najnegativnija osećanja povodom odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma imaju roditelji koji su tek ušli u fazu „praznog gnezda“.
- Majke su nezadovoljnije partnerskom relacijom sada od očeva.
- Struktura porodice (sa partnerom/partnerkom) vodi ka većem zadovoljstvu partnerskom relacijom i sada, i sada u odnosu na ranije faze životnog ciklusa. Najniži osećaj zadovoljstva partnerskom relacijom imaju oni ispitanici koji žive sami.
- Na zadovoljstvo porodičnom situacijom dodatno pozitivno utiču život sa partnerom i subjektivna procena materijalnog stanja porodice.
- Nisu utvrđene razlike u zadovoljstvu odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo dom, što verovatno odražava visok stepen zadovoljstva ovim odnosom.

- Komunikacijski odnosi sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“ su u značajno većoj meri inicirani od strane majke, u odnosu na očeve.
- Razlike u osećanjima i angažmanu oko unuka i ostarelih roditelja nisu dalje analizirane zbog malog broja ispitanika koji su uključeni u takve uloge, ali su te teme istaknute zbog njihovog značaja u životima roditelja u fazi „praznog gnezda“.

Dobijeni rezultati potvrđuju prvu posebnu hipotezu istraživanja koja glasi: Postoje razlike u proceni karakteristika porodičnog funkcionisanje u fazi „praznog gnezda“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika.

2. PROCENA KORISNOSTI KREIRANOG PROGRAMA OBRAZOVNE PODRŠKE ZA RODITELJE „PRAZNOG GNEZDA“

U ovom poglavlju analiziraćemo roditeljsku procenu korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje faze „praznog gnezda“. Prateći istraživačke zadatke, predstavimo i analizirati roditeljske procene korisnosti kreiranog programa, kao i razlike u toj proceni između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika.

Kako je u metodološkom okviru istraživanja navedeno, sistemski i razvojni pristup porodici, kao teorijsko-konceptualna osnova našeg istraživanja, otvorili su prostor da kreiramo mogući teorijski konstrukt za potencijalni program obrazovne podrške roditeljima „praznog gnezda“. Kreirani program predstavlja okvir za izbor mogućih i potrebnih sadržaja obrazovne podrške i sastoji se iz četiri oblasti:

- Oblast porodičnog funkcionisanja
- Oblast roditeljskog funkcionisanja
- Oblast partnerskog funkcionisanja
- Oblast individualnog razvoja roditelja.

U ovom istraživanju, indikatori karakteristika porodičnog funkcionisanja i razvojnih zadataka porodice u fazi „praznog gnezda“ predstavljaju sadržaje navedenih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške. Svaka od njih ima po 10 posebnih sadržaja obrazovanja i tako smo došli do skale sa ukupno 40 mogućih sadržaja obrazovanja koji su ponuđeni roditeljima na procenu o njihovoj korisnosti za uspešno funkcionisanje porodice u fazi „praznog gnezda“.

U prikazu i analizi rezultata krenućemo od roditeljskih procena kreiranog programa obrazovne podrške u celini, preko procena korisnosti četiri oblasti kreiranog programa, do procena korisnosti posebnih sadržaja kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“.

2.1. Procena kreiranog programa obrazovne podrške u celini

Kako su potrebe za obrazovnom podrškom jedno od ključnih i najsloženijih andragoških pitanja, podjednako složeno je i njihovo empirijsko istraživanje. S obzirom na nepoznanicu koju nosi faza „praznog gnezda“, naš prvi korak je bio da ispitamo procenu korisnosti ponuđenog programa obrazovne podrške, kako bismo u budućnosti mogli da ispitamo i obrazovne potrebe roditelja u ovoj fazi životnog ciklusa. Koristeći sistemski pristup porodici odredili smo: 1) plan ukupnog porodičnog funkcionisanja, 2) plan roditeljskog funkcionisanja, 3) plan partnerskog funkcionisanja i 4) individualni plan razvoja roditelja, kao četiri oblasti oko kojih je moguće organizovati i strukturirati potencijalne potrebe roditelja za obrazovnom podrškom u ovoj fazi životnog ciklusa porodice (prilagođeno prema: Милошевић, 2013). Sadržaji obrazovanja navedenih oblasti izvedeni su iz elemenata sistemskog i razvojnog pristupa porodici, tj. zadataka koje porodica treba da obavi u različitim etapama svoga razvoja, u našem slučaju, porodica „praznog gnezda“.

Skala koju smo razvili za ispitivanje potreba roditelja za obrazovnom podrškom organizovana je preko ove četiri oblasti sa po 10 posebnih sadržaja obrazovanja za svaku od njih. Tako smo došli do skale od ukupno 40 mogućih sadržaja obrazovanja koji su ponuđeni roditeljima na procenu o njihovoj korisnosti za uspešno funkcionisanje porodice u fazi „praznog gnezda“. Skala sumacionog

tipa ima svoj teorijski raspon od 40 do 200 i raspon zbirnih skorova je upravo takav – među ispitanicima ima onih koji su davali sve maksimalne ocene, ali i onih koji su svakom od ponuđenih ajtema davali sve minimalne ocene. Takođe, rezultati pokazuju da su ispitanici, gledajući zbirno, davali umerene ocene ($M = 120$, $Mdn = 126$) na skali na kojoj pokazuju međusobne razlike ($SD = 38.38$). Najčešće postignuta vrednost na skali je nešto viša ($Mod = 148.4$), što sugerise na blagu tendenciju ispitanika ka višim procenama ponuđenog programa.

Osnovni rezultati procene korisnosti ponuđenog obrazovnog programa pokazuju da roditelji „praznog gnezda“ daju srednju ocenu programu ($M = 3.00$; $SD = 0.96$), što se podudara sa ponuđenim odgovorom „nisam siguran/sigurna“ na pitanje da li bi im bila korisna svaka od ponuđenih tema. Ovakva prosečna ocena celokupnog programa može se tumačiti na dva načina. S jedne strane, moguće je da su ispitanici zauzeli neutralan stav prema ponuđenim sadržajima i, izbegavajući konkretnije opredeljenje, svoje odgovore svodili na srednju opciju, odnosno ocenu neodređenosti. S druge strane, ovakvi odgovori mogu biti pokazatelj nedovoljnog promišljanja ispitanika o obrazovnoj intervenciji kao podršci porodičnom funkcionisanju u ovoj fazi životnog ciklusa. S obzirom na nedostatak obrazovnih programa za život u porodici u Srbiji, kao i nedovoljnu informisanost ljudi o značaju obrazovanja za vođenje porodice kroz procese rasta i razvoja, može se pretpostaviti da odgovori ispitanika potvrđuju slabije prepoznavanje obrazovanja kao sredstva podrške porodičnom sistemu u fazi „praznog gnezda“. U Tabeli 18 su predstavljeni rangovi procena svih 40 pojedinačnih sadržaja kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“, poredani od najvišeg ka najnižem.

Tabela 18. Procena kreiranog programa obrazovne podrške u celini – posebni sadržaji rangirani prema proceni korisnosti, od najvišeg ka najnižem

Program obrazovne podrške u celini	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>
Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija	3.55	1.38	4	2	-0.62	-0.88
Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...	3.52	1.35	4	2	-0.66	-0.75
Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima	3.46	1.36	4	2	-0.55	-0.89
Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti	3.44	1.42	4	3	-0.48	-1.13
Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja	3.39	1.39	4	3	-0.47	-1.04
Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja	3.34	1.41	4	2	-0.46	-1.09
Nove porodične uloge (babe i dede)	3.31	1.47	3	3	-0.36	-1.21
Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom	3.28	1.41	4	2	-0.37	-1.15
Razvoj sopstvene digitalne pismenosti	3.27	1.49	4	3	-0.33	-1.33
Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom	3.26	1.46	4	3	-0.34	-1.28
Komunikacija u novom porodičnom kontekstu	3.24	1.44	4	2	-0.33	-1.23
Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom	3.23	1.48	4	2	-0.37	-1.29
Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji...	3.23	1.42	4	2	-0.35	-1.19
Važnost ispoljavanja emocija u partnerskoj relaciji	3.19	1.46	4	2	-0.34	-1.27
Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva	3.17	1.37	3	2	-0.33	-1.05
Priprema porodice za narednu fazu razvoja – porodica koja stari	3.13	1.28	3	2	-0.21	-0.91
Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci	3.09	1.44	4	2	-0.30	-1.31

Program obrazovne podrške u celini	M	SD	Mdn	IQR	Sk	Ku
Međugeneracijski sukobi i važnost njihovog prevazilaženja	3.02	1.39	3	2	-0.21	-1.23
Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali	3.02	1.40	3	2	-0.17	-1.23
Roditelj je uvek roditelj – roditeljski autoritet i mogući otpori odraslog deteta	3.00	1.39	3	2	-0.18	-1.23
Partnerska relacija kao deo ličnog identiteta	2.99	1.45	3	2	-0.07	-1.34
Karijernim vođenjem i savetovanjem ka zadovoljstvu u penzionom dobu	2.99	1.42	3	2	-0.09	-1.30
Otvaranje ka novim kulturnim obrascima podstaknuto odlaskom dece iz porodice	2.98	1.39	3	2	-0.12	-1.28
„Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije	2.95	1.48	3	3	-0.09	-1.43
Intimnost i ispoljavanje intimnosti u novom porodičnom kontekstu	2.94	1.44	3	3	-0.15	-1.38
Mitovi i istine o zreloom i starijem dobu	2.94	1.34	3	2	-0.20	-1.15
Preraspodela obaveza i poslova u porodici	2.91	1.37	3	2	-0.05	-1.27
Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima	2.91	1.44	3	2	0.03	-1.31
Roditeljstvo kao deo ličnog identiteta	2.88	1.41	3	3	-0.05	-1.28
Pogled unazad i očekivanja od budućnosti	2.86	1.44	3	3	0.04	-1.31
Upravljanje porodičnim finansijama	2.79	1.35	3	3	-0.06	-1.28
Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca...	2.76	1.47	3	3	0.11	-1.42
Planiranje nasleđstva	2.72	1.39	3	3	0.12	-1.27
Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece	2.71	1.33	3	3	0.11	-1.15
Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“	2.58	1.37	3	3	0.25	-1.21
Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“	2.55	1.39	2	3	0.32	-1.21
Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice	2.44	1.31	2	2	0.44	-0.97
Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...	2.38	1.33	2	2	0.52	-0.95
„Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj	2.37	1.38	2	2	0.47	-1.13
Porodične krize nastale usled odlaska dece	2.33	1.27	2	2	0.54	-0.77

Napomena. Standardna greška skjunisa je 0,17; standardna greška kurtosisa je 0,34

Na svakom ajtemu je raspon opaženih skorova odgovarao teorijskom rasponu (1-5), što ukazuje na zadovoljavajuću diskriminativnost stavki. Dosledno niske vrednosti kurtosisa ukazuju na platokurtične raspodele odgovora ispitanika na stavkama, odnosno na razvučenije distribucije nalik uniformnim. Iako je opažena gotovo na svakoj stavci, ova tendencija je bila naročito izražena na stavkama kao što su „*Prazno gnezdo*“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije ($Ku = -1.43$) i *Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca...* ($Ku = -1.42$). Ovako niske vrednosti kurtosisa ukazuju na različite odgovore ispitanika i njihovo šarenoliko viđenje navedenih pojedinačnih sadržaja ponuđenog programa obrazovne podrške. Sa druge strane, horizontalna odstupanja opažene raspodele od modela normalne distribucije nisu bila u toj meri izražena, pri čemu je najsnažnija negativna asimetrija uočena na stavci *Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...* ($Sk = -0.66$), a najsnažnija pozitivna asimetrija na stavci *Porodične krize nastale usled odlaska dece* ($Sk = 0.54$), što se održava i na visinu aritmetičkih sredina procene ovih pojedinačnih sadržaja – negativan skjunis pokazuje da je veći broj ispitanika odgovarao visokim

ocenama, dok su niže ocene ređe i prave produžen rep na levoj strani distribucije; suprotno tome, pozitivan skjunis označava da je više ispitanika biralo niske ocene, dok su visoke ocene ređe i prave produžen rep na desnoj strani skale.

Prosečne ocene po stavkama su se kretale u rasponu od 2.33 do 3.55. Najvišom prosečnom vrednošću je procenjen pojedinačni sadržaj *Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija* ($M = 3.55$, $SD = 1.38$). Sadržaji koji su takođe procenjeni visokim prosečnim vrednostima su *Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...* ($M = 3.52$, $SD = 1.35$) i *Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima* ($M = 3.46$, $SD = 1.36$). Najniža prosečna vrednost zabeležena je na sadržaju *Porodične krize nastale usled odlaska dece* ($M = 2.33$, $SD = 1.27$), a zatim slede „*Let iz gnezda*“ kao *ne/očekivan događaj* ($M = 2.37$, $SD = 1.38$) i *Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...* ($M = 2.38$, $SD = 1.33$).

Rezultati ispitivanja razlika u proceni korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika pokazuju postojanje statistički značajnih razlika između roditelja različitog: *pola*, *godina starosti* i *mesta stanovanja*. Analiza t-testa je pokazala da majke procenjuju celokupan program obrazovne podrške korisnijim od očeva ($t(199) = 2.83$, $p < .01$). Jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) ukazala je na postojanje razlika u proceni korisnosti programa između starosnih kategorija roditelja ($F(2,199) = 3.90$, $p < .05$), pri čemu sredovečni roditelji (od 41–55 godina), naša najmlađa kategorija roditelja, procenjuju program korisnijim u poređenju sa našom najstarijom kategorijom roditelja (od 66–78 godina). Rezultati su pokazali i značajne razlike u proceni korisnosti programa u zavisnosti od mesta stanovanja ($F(2,197) = 6.65$, $p < .01$) – post hoc analiza ukazuje da roditelji sa sela značajno više u odnosu na roditelje iz grada daju najviše ocene korisnosti. Druge lične i porodične karakteristike ispitanika nisu pokazale statistički značajne razlike u proceni kreiranog programa obrazovne podrške u celini.

2.2. Procena posebnih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške

Ukoliko bi naš zadatak bio da pogađamo koje od četiri oblasti obrazovne podrške roditelji „praznog gnezda“ u Srbiji biraju kao najkorisnije, nismo sigurni kakav bi naš odgovor bio. Čitajući strana istraživanja o roditeljima u ovoj fazi porodičnog ciklusa, svaka od oblasti bi mogla da bude procenjena kao najkorisnija – fokus bi mogao da bude drugačiji u zavisnosti od kulture, aktuelne društveno-ekonomske situacije, odlika porodice. Ali, pošto naš zadatak nije bio da pogađamo, u nastavku ćemo predstaviti koje su to oblasti, a potom i pojedinačne sadržaje, roditelji „praznog gnezda“ procenili kao najkorisnije.

Prvih deset sadržaja predstavljaju **Oblast porodičnog funkcionisanja** u fazi „praznog gnezda“ životnog ciklusa porodice (Tabela 19). Prosečna ocena ispitanika za celokupnu prvu oblast iznosi $M = 3.02$ ($SD = 0.98$), što je za nijasnu viša ocena od procene korisnosti celokupnog obrazovnog programa. Međutim, ovaj rezultat i dalje ukazuje da ispitanici ostaju neutralni u proceni korisnosti – većina odgovara ocenama blizu sredine skale. Standardna devijacija pokazuje da je najveći broj ispitanika davao ocene između 2 i 4, dok su maksimalne i minimalne ocene bile retke.

Tabela 19. Procena posebnih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške – Oblast porodičnog funkcionisanja

Oblast porodičnog funkcionisanja	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>
Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti	3.44	1.42	4	3
Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja	3.39	1.39	4	3
Nove porodične uloge (babe i dede)	3.31	1.47	3	3
Komunikacija u novom porodičnom kontekstu	3.24	1.44	4	2
Priprema porodice za narednu fazu razvoja – porodica koja stari	3.13	1.28	3	2
Preraspodela obaveza i poslova u porodici	2.91	1.37	3	2
Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima	2.91	1.44	3	2
Upravljanje porodičnim finansijama	2.79	1.35	3	3
Planiranje nasleđstva	2.72	1.39	3	3
Porodične krize nastale usled odlaska dece	2.33	1.27	2	2

U oblasti sveukupnog porodičnog funkcionisanja jasno se izdvajaju dve grupe sadržaja. Prvih pet su procenjeni iznad prosečne vrednosti celokupnog programa i odnose se uglavnom na održavanje porodičnih odnosa i unapređenje ključnih elemenata porodičnog sistema u ovoj fazi životnog ciklusa. Ovi visoko procenjeni sadržaji obuhvataju i teme koje se odnose na dobijanje novih porodičnih uloga, kao i uspostavljanje odnosa sa porodicama odrasle dece. Drugu grupu čine sadržaji koji su procenjeni ispod prosečne vrednosti celokupnog programa. Oni se odnose na porodične krize, teme povezane sa finansijama, kao i pitanja raspodele porodične imovine. Interkvartilni raspon (*IQR*) od 2 i 3 pokazuje da su tipični odgovori ispitanika, iako centralno grupisani (*IQR* = 2), ipak raznovrsni (*IQR* = 3) i nisu potpuno homogeni, te oni sadržaji koji imaju veći interkvartilni raspon imaju i veću raznolikost procena.

Rezultati ispitivanja razlika u proceni Oblasti porodičnog funkcionisanja pokazuju, pre svega, da majke sadržaje vezane za porodični plan funkcionisanja procenjuju kao korisnije u poređenju sa očevima ($t(199) = 2.69, p < .01$). Dalja analiza pokazuje da postoje razlike i u zavisnosti od mesta stanovanja ispitanika ($F(2,198) = 8.12, p < .001$) – roditelji koji žive na selu u znatno većoj meri procenjuju ove sadržaje kao korisne u odnosu na roditelje iz urbanih sredina. Druge lične i porodične karakteristike ispitanika nisu pokazale statistički značajne razlike u proceni korisnosti Oblasti porodičnog funkcionisanja.

Druga grupa sadržaja koju su ispitanici procenjivali pripada **Oblasti roditeljskog funkcionisanja** (Tabela 20). Korisnost sadržaja ove oblasti je ocenjena najbolje od sve četiri oblasti kreiranog programa obrazovne podrške ($M = 3.07, SD = 1.07$).

Većina sadržaja iz ove oblasti procenjena je jednako korisno ili više u odnosu na prosečnu ocenu celokupnog programa obrazovne podrške. Sadržaji sa nižim ocenama odnose se na potencijalne izazove i poteškoće u ovoj fazi životnog ciklusa. Većina odgovora nalazi se u umerenom rasponu, pri čemu je interkvartilni raspon uglavnom dva, što znači da su tipični, centralni odgovori raspoređeni u okviru dve jedinice skale. Ipak, prisutna je određena raznovrsnost, pri čemu viša standardna devijacija potiče od manjeg broja ispitanika koji daju ekstremnije odgovore.

Tabela 20. Procena posebnih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške – Oblast roditeljskog funkcionisanja

Oblast roditeljskog funkcionisanja	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>
Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija	3.55	1.38	4	2
Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima	3.46	1.36	4	2
Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom	3.28	1.41	4	2
Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom	3.26	1.46	4	3
Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva	3.17	1.37	3	2
Međugeneracijski sukobi i važnost njihovog prevazilaženja	3.02	1.39	3	2
Roditelj je uvek roditelj – roditeljski autoritet i mogući otpori odraslog deteta	3.00	1.39	3	2
Roditeljstvo kao deo ličnog identiteta	2.88	1.41	3	3
Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece	2.71	1.33	3	3
„Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj	2.37	1.38	2	2

Procenjujući razlike među ispitanicima, pokazalo se da majke i sadržaje iz Oblasti roditeljskog plana funkcionisanja procenjuju kao korisnije u odnosu na očeve ($t(199) = 2.17, p < .05$). Jednofaktorska analiza varijanse pokazuje da postoji statistički značajna razlika između starosnih kategorija roditelja u proceni korisnosti ovih sadržaja ($F(2,200) = 5.37, p = .005$), pri čemu sredovečni, naši najmlađi roditelji (od 42-55 godina) ocenjuju ovu oblast kao korisniju u poređenju sa našim najstarijim roditeljima (od 66-78 godina), dok među ostalim grupama nije bilo značajne razlike. Rezultati pokazuju i razlike u zavisnosti od mesta stanovanja ($F(2,198) = 7.45, p < .001$) – roditelji sa sela ocenjuju korisnost ovih sadržaja značajno višom u odnosu na roditelje iz grada. Druge lične i porodične karakteristike ispitanika nisu pokazale statistički značajne razlike u proceni korisnosti Oblasti roditeljskog funkcionisanja.

Prilikom procenjivanja treće grupe tema koje se odnose na partnersko funkcionisanje, **Oblast partnerskog funkcionisanja** (Tabela 21), prosečna ocena ispitanika za ovu grupu sadržaja iznosi $M = 2.99$ ($SD = 1.19$). Ova vrednost je nešto niža u poređenju sa prosečnom ocenom celokupnog programa obrazovne podrške

Tabela 21. Procena posebnih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške – Oblast partnerskog funkcionisanja

Oblast partnerskog funkcionisanja	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>
Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja	3.34	1.41	4	2
Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom	3.23	1.48	4	2
Važnost ispoljavanja emocija u partnerskoj relaciji	3.19	1.46	4	2
Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci	3.09	1.44	4	2
Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali	3.02	1.4	3	2
Partnerska relacija kao deo ličnog identiteta	2.99	1.45	3	2
„Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije	2.95	1.48	3	3
Intimnost i ispoljavanje intimnosti u novom porodičnom kontekstu	2.94	1.44	3	3

Oblast partnerskog funkcionisanja	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>
Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“	2.58	1.37	3	3
Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“	2.55	1.39	2	3

I kod ove oblasti kreiranog programa obrazovne podrške uočava se jasna podela sadržaja na pet onih koji su procenjeni višim i pet onih koji su procenjeni nižim ocenama. Sadržaji koji su procenjeni višim ocenama odnose se na bliskost, emocije i uspostavljanje novih zajedničkih rituala, što predstavlja samu srž partnerske relacije. Zanimljivo je da se među najviše ocenjenim temama nalazi i zajedničko suočavanje sa starenjem. Preostalih pet sadržaja obuhvata teme koje se odnose na nove prilike za partnerski odnos u fazi „praznog gnezda“, kao i na pitanja kriznih situacija i disfunkcionalnosti u okviru partnerskog plana funkcionisanja. Iako su aritmetičke sredine za ovu oblast više, interkvartilni raspon pokazuje da su odgovori ispitanika ipak grupisani, odnosno da nisu previše rasuti po skali. To ukazuje na relativnu sličnost i umerenost tipičnih odgovora unutar ove tematske oblasti.

U proceni korisnosti sadržaja vezanih za Oblast partnerskog funkcionisanja, rezultati su pokazali, očekivano, da majke procenjuju ponuđene sadržaje oblasti kao korisnije u odnosu na očeve ($t(199) = 2.16, p < .05$). Ovi rezultati mogu ukazivati i na to da majke pridaju veću važnost pitanjima partnerskog funkcionisanja u odnosu na očeve, što može odražavati različite percepcije ili potrebe u sagledavanju partnerskih tema u okviru porodičnog života. Takođe, utvrđene su značajne razlike i u odnosu na mesto stanovanja ($F(2,200) = 4.21, p < .05$), pri čemu roditelji „praznog gnezda“ koji žive na selu procenjuju ovu oblast korisnijom u poređenju sa roditeljima iz grada ($p < .05$). Druge lične i porodične karakteristike ispitanika nisu pokazale statistički značajne razlike u proceni korisnosti Oblasti partnerskog funkcionisanja.

Poslednja od četiri oblasti kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“ je Oblast individualnog plana razvoja roditelja (Tabela 22) i predstavlja oblast koja je procenjena kao najmanje korisna u odnosu na druge ($M = 2.93, SD = 1.06$). Iako su razlike između prosečnih ocena za sve oblasti veoma male, rangiranje sadržaja ove oblasti ipak odražava dominantnu porodičnu orijentaciju našeg društva, kao i veću usmerenost ispitanika na druge članove porodice, a manje na sopstvene potrebe (ili, pak, pojedinci smatraju da se sa ličnim izazovima mogu bolje nositi sami, bez podrške).

Tabela 22. Procena posebnih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške – Oblast individualnog razvoja roditelja

Oblast individualnog razvoja roditelja	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>
Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...	3.52	1.35	4	2
Razvoj sopstvene digitalne pismenosti	3.27	1.49	4	3
Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji...	3.23	1.42	4	2
Karijernim vođenjem i savetovanjem ka zadovoljstvu u penzionom dobu	2.99	1.42	3	2
Otvoranje ka novim kulturnim obrascima podstaknuto odlaskom dece iz porodice	2.98	1.39	3	2
Mitovi i istine o zrelom i starijem dobu	2.94	1.34	3	2
Pogled unazad i očekivanja od budućnosti	2.86	1.44	3	3
Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca...	2.76	1.47	3	3
Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice	2.44	1.31	2	2
Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...	2.38	1.33	2	2

Najbolje procenjena korisnost sadržaja iz Oblasti individualnog plana razvoja roditelja je onih koji se odnose na značajne promene koje nastupaju u fazi „praznog gnezda“, kao i na važne aspekte ovog životnog perioda – poput starenja, digitalne pismenosti i organizacije slobodnog vremena, što objašnjava njihov visok rang na listi korisnih tema za ispitanike. Sadržaji koji su dobili niže ocene uglavnom se odnose na izazove ili kompleksnije, potencijalno zahtevne aspekte ove faze života. Kao i kod prethodnih oblasti, i ovde su interkvartilni rasponi niski ($IQR = 2/3$), što pokazuje da, uprkos visokim standardnim devijacijama, odgovori ispitanika uglavnom ostaju grupisani u užem delu skale, odnosno na manjem broju intervala.

Jedina razlika, utvrđena t-testom, pokazala je da majke procenjuju korisnost Oblasti individualnog plana razvoja roditelja značajno višom u odnosu na očeve ($t(199) = 3.13, p < .01$). Druge lične i porodične karakteristike ispitanika nisu pokazale statistički značajne razlike u proceni korisnosti Oblasti individualnog razvoja roditelja.

2.3. Procena pojedinačnih sadržaja kreiranog programa obrazovne podrške

Analizirajući pojedinačne stavke, uočeno je da su roditelji „praznog gnezda“ dominantno visoko procenjivali sadržaje koji se tiču porodičnog i roditeljskog razvoja i funkcionisanja. Kao najkorisnije, roditelji faze „praznog gnezda“ su birali sadržaje povezane sa roditeljstvom, teme u vezi sa porodičnim, kao i pojedine tema u vezi sa individualnim planom funkcionisanja. Sadržaji sa visokim skorovima takođe upućuju da naši ispitanici razlikuju nekoliko dimenzija porodičnog funkcionisanja koje prepoznaju i sistemski pristup porodici i razvojna porodična teorija, te su odgovorima vrlo jasno istakli neophodnost uspostavljanja odnosa i redefinisanja granica sa svojom odraslom decom, uspostavljanje novih obrazaca komunikacije sada kada su svi članovi porodice ravnopravni, održavanje kontakta i zajedničkih, porodičnih aktivnosti kao najkorisnije sadržaje.

U Tabeli 23 je prikazano deset pojedinačnih sadržaja kreiranog programa obrazovne podrške koju roditelji „praznog gnezda“ procenjuju najvišim prosečnim ocenama.

Tabela 23. Deset pojedinačnih sadržaja programa procenjenih najvišim ocenama

Pojedinačni sadržaj	<i>M</i>	<i>SD</i>
Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija	3.55	1.38
Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...	3.52	1.35
Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima	3.46	1.36
Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti	3.44	1.42
Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja	3.39	1.39
Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja	3.34	1.41
Nove porodične uloge (babe i dede)	3.31	1.47
Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom	3.28	1.41
Razvoj sopstvene digitalne pismenosti	3.27	1.49
Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom	3.26	1.46

Prvih deset pojedinačnih sadržaja sa najvišim skorovima obuhvataju:

4 sadržaja iz Oblasti roditeljskog funkcionisanja – *Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija* ($M = 3.55, SD = 1.38$), *Mogućnosti, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima* ($M = 3.46, SD = 1.36$), *Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom* ($M = 3.28, SD = 1.41$) i *Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom* ($M = 3.26, SD = 1.46$);

3 sadržaja iz Oblasti porodičnog funkcionisanja – *Nove porodične uloge (babe i dede)* ($M = 3.31, SD = 1.47$), *Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti* ($M = 3.44, SD =$

1.42), *Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija okupljanja“* ($M = 3.39$, $SD = 1.39$);

2 sadržaja iz Oblasti individualnog plana razvoja roditelja – *Razvoj sopstvene digitalne pismenosti* ($M = 3.27$, $SD = 1.49$), *Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...* ($M = 3.52$, $SD = 1.35$); i

1 sadržaj pripada Oblasti partnerskog funkcionisanja – *Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja* ($M = 3.34$, $SD = 1.41$).

U kontekstu promene narativa od roditelja koncepta „praznog gnezda“ ka konceptu roditelja „emeritusa“, od posebnog značaja nam je procena prve stavke, *Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija*. Ovaj nalaz potvrđuje tezu da je roditeljska uloga za ceo život, i ističe važnost zamene termina roditelji „praznog gnezda“, koji upućuje na gubljenje roditeljske uloge kada deca više nisu u porodičnom domu, kreirajući negativan narativ prema ovom stadijumu porodičnog razvoja. Među sadržajima sa najvišim prosečnim vrednostima našle su se i oni u vezi sa dobijanjem novih uloga, babe i dede.

Podizanje svesti o zdravlju, zdravim životnim navikama i odgovornosti prema telu zauzima značajno mesto u medijima, javnom diskursu i brojnim kampanjama. U našem istraživanju, sadržaji povezani sa različitim aspektima zdravlja i suočavanjem sa starenjem procenjeni su veoma visoko. Među njima, najviše je ocenjen sadržaj *Odgovornost za različite linije sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje*, što potvrđuje da se ovoj fazi života, poznatoj kao „prazno gnezdo“, može dodati još jedan razvojni zadatak. Globalno starenje populacije je posebno vidljivo u Republici Srbiji i očekuje se nastavak tog demografskog trenda. Zbog toga je neophodno adekvatno pripremiti ljude za ovu životnu fazu, što je i potvrđeno rezultatima ovog istraživanja. Postoji izražena potreba da se javni diskurs o zdravlju pretoči u obrazovne programe koji ne nameću estetske standarde kroz ejdžizam, već promovišu brigu o zdravlju u pravom smislu te reči. Uz sve veću privatizaciju zdravstvenog sistema i smanjenu dostupnost zdravstvenih usluga, ljudi su primorani da sami preuzmu odgovornost za svoje zdravlje i da preventivno deluju kako bi smanjili potrebu za odlascima kod lekara. Upravo zato je značajan nalaz ovog istraživanja, jer nas podseća na važnost proaktivne brige o sebi u savremenom društvu i ulozi koju obrazovanje ima za tu proaktivnost.

Očigledno, naši ispitanici roditeljstvo najpre vide kao porodični odnos. Svojim procenama, davali su na značaju onim temama koje proizilaze iz sistemskog pristupa porodici – o emocijama, prihvatanju odraslosti deteta, granicama, otvorenoj komunikaciji. Ovakve procene pokazuju visok nivo kompetentnosti roditelja i daju značajnu povratnu informaciju kreatorima obrazovnih programa o neophodnosti ispitivanja potreba za obrazovnom podrškom prilikom kreiranja programa za život u porodici. Svoju „ekspertizu“ u roditeljstvu pokazali su visoko procenjujući predstavljene sadržaje, čime su istakli sopstvenu svest o kvalitativnim promenama koje se dešavaju usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma. Pruženom slikom o procenjenim sadržajima povezanim sa roditeljskim planom funkcionisanja, ispitanici su nas stavili u poziciju promišljanja – da li je sve vreme reč o fazi „savremenog praznog gnezda“? Već smo nekoliko puta istakli specifičnost uzorka ovog istraživanja, ali ne možemo da ne primetimo promenjenu perspektivu koju su pružili naši ispitanici. Čini se da se transformacije porodičnog života dešavaju uvek dva koraka ispred istraživačke delatnosti, i koliko god nastojali da pridemo korak bliže razumevanju tih promena, morali bismo da uložimo mnogo veći napor, kako u istraživačkom smislu, tako i u praktičnom delovanju. Ali, ono što je sasvim izvesno naučena lekcija ovog istraživačkog procesa je da za veliki procenat ljudi roditeljstvo nema zamenu.

Drugu podgrupu sadržaja procenjenih najvišom prosečnom ocenom obuhvataju teme proistekle iz razvojnog pristupa porodici. One ukazuju na razvojne zadatke ove faze, i dodatno ističu značaj dobijanja novih uloga (babe i dede) i onih aspekata porodičnog života koji su povezani sa tim ulogama – održavanje bliskosti sa odraslom decom koja više ne žive u porodičnom „gnezdu“ i uspostavljanje bliskih tazbinskih veza. Više nalaza ovog istraživanja je pokazalo koliko su uloge babe i dede cenjene u srpskom društvu, kao da daju priznanje pojedincima za njihovu vrednost i doprinos kako porodici tako i društvu uopšte. Ove nove uloge pružaju priliku pojedincima da još jednom prožive roditeljstvo, ali sa manje odgovornosti, što mnogima pruža osećaj zadovoljstva. Visoko

procenjena korisnost ovih sadržaja pokazuje da roditelji „praznog gnezda“ navedene porodične promene vide kao zahtev za učenjem novih znanja i adaptivnih mehanizama s obzirom na to da se porodični sistem širi, kako zbog unuka, tako i zbog porodice njihove odrasle dece. Sa jedne strane je potrebno prilagoditi se novim okolnostima, a sa druge strane, neophodno je prihvatiti „nove“ članove u porodični sistem kako bi se očuvala funkcionalnost, a to nije uvek jednostavno i zahteva skup različitih veština. Iako uloge babe i dede mogu asociirati na starije ljude, to nije uvek slučaj, te ohrabruje činjenica da roditelji „praznog gnezda“ vide ove promene kao pozitivne zahteve koji se pred njima ispostavljaju.

Upotreba digitalnih tehnologija postala je sastavni deo svakodnevice do te mere da je njena (zlo)upotreba dovela do toga da savremenog čoveka često porede sa kiborgom. Iako deluje kao da je sadržaj *Razvoj sopstvene digitalne pismenosti* pored onih koji se odnose na porodično funkcionisanje u fazi „praznog gnezda“ i suočavanje sa starenjem, „zalutala“ među prvih deset sa najvišim skorom, ovakav rezultat ne treba da čudi. Bez obzira na polemike o prednostima i manama digitalizacije, njen značaj je nemoguće ignorisati, posebno kada je reč o srednjoj i starijoj generaciji, koja može biti nedovoljno pripremljena za ovakav svet. Digitalni alati mogu imati višestruke koristi kako za roditelje „praznog gnezda“ lično, tako i za očuvanje porodičnih veza. Na individualnom nivou, tehnologije omogućavaju pristup informacijama od značaja za svakodnevni život (npr. zdravlje, društvena dešavanja, praktična rešenja za probleme). Ovo je naročito važno u kontekstu činjenice da se sve veći broj procesa prenosi u onlajn prostor (npr. zakazivanje lekarskih pregleda, administrativne procedure). Nedovoljna digitalna pismenost može dovesti do marginalizacije i isključivanja pojedinih grupa iz društvenih tokova. Uprkos postojanju različitih obrazovnih aktivnosti namenjenih obuci starijih i iskrivljenoj predstavi da baš svi koriste tehnologije svakodnevno, ostaje izazov da se na širem društvenom nivou prevaziđe otpor prema promenama i izgrade afirmativni stavovi o upotrebi tehnologija u svim životnim dobima. Na porodičnom planu, digitalni kanali komunikacije pružaju mogućnost češćih kontakata zahvaljujući kojima roditelji i deca održavaju bliske emocionalne odnose čak i kada ne žive zajedno, u blizini, ili u istoj zemlji. Razvoj digitalnih tehnologija omogućio je prevazilaženje prostornih i vremenskih distanci, pa roditelji i deca danas uspevaju da održe „bliskost na daljinu“ i u okolnostima koje su pre nekoliko decenija bile nezamislive. Ovakve promene posebno se odražavaju na fazu „praznog gnezda“, jer ublažavaju osećaj odsustva dece iz doma.

Koliko smo puta od svojih roditelja čuli rečenicu: „Mi znamo bolje jer smo ti roditelji, i to će biti tako dok smo živi“? Možda ove reči nisu bile upućene nama, ali smo ih čuli u svom okruženju. O iskustvu roditeljstva se prenose priče sa kolena na koleno, rade se studije, pišu se knjige, osmišljavaju se najadekvatniji modeli roditeljstva, ali uvek, ili gotovo uvek, stoji upozorenje da je sve ono što čini roditeljstvo teško prevodivo bez realne empirije. I možda nas roditelji ponekad ljute zbog svog stava da znaju bolje i više usled takve životne uloge, ali verujemo da svako ko iskusi odgovornost i kompleksnost roditeljstva može barem delom da razume takav stav. U proceni najkorisnijih sadržaja, čak i sada u fazi „praznog gnezda“ kada im se „spočitava“ ideja o prolaznosti ove životne uloge, majke i očevi kao najkorisnije sadržaje biraju one u vezi sa roditeljstvom.

U Tabeli 24 je prikazano deset pojedinačnih sadržaja kreiranog programa obrazovne podrške koju roditelji „praznog gnezda“ procenjuju najnižim prosečnim ocenama.

Tabela 24. Deset pojedinačnih sadržaja programa procenjenih najnižim ocenama

Pojedinačni sadržaj obrazovne podrške	<i>M</i>	<i>SD</i>
Upravljanje porodičnim finansijama	2.79	1.35
Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca...	2.76	1.47
Planiranje nasleđstva	2.72	1.39
Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece	2.71	1.33
Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“	2.58	1.37
Preispitivanje partnerske relacije u fazi „praznog gnezda“	2.55	1.39
Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice	2.44	1.31

Pojedinačni sadržaj obrazovne podrške	M	SD
Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...	2.38	1.33
„Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj	2.37	1.38
Porodične krize nastale usled odlaska dece	2.33	1.27

Poslednjih deset pojedinačnih sadržaja sa najnižim skorovima obuhvataju:

3 sadržaja iz Oblasti porodičnog funkcionisanja – *Upravljanje porodičnim finansijama* ($M = 2.79$, $SD = 1.35$), *Planiranje nasleđstva* ($M = 2.72$, $SD = 1.47$) i *Porodične krize nastale usled odlaska dece* ($M = 2.33$, $SD = 1.27$).

2 sadržaja iz Oblasti roditeljskog funkcionisanja – *Vrednosti kao moguć izvor konflikta roditelja i odrasle dece* ($M = 2.71$, $SD = 1.33$) i „Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj ($M = 2.37$, $SD = 1.38$).

2 sadržaja iz Oblasti partnerskog funkcionisanja – *Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“* ($M = 2.55$, $SD = 1.39$) i *Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“* ($M = 2.58$, $SD = 1.37$) i

3 sadržaja iz Oblasti individualnog plana razvoja roditelja – *Dosada i usamljenost kao opasnost ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca* ($M = 2.76$, $SD = 1.47$), *Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice* ($M = 2.44$, $SD = 1.31$) i *Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...* ($M = 2.38$, $SD = 1.27$)

Ukoliko pogledamo Tabelu 24, videćemo da je 10 sadržaja sa najnižim skorovima u vezi sa porodičnim krizama, disfunkcionalnim porodičnim obrascima ponašanja, preispitivanjima (uverenja, vrednosti, partnerske relacije), kao i finansijama i porodičnom imovinom. Za razliku od sadržaja koji su na vrhu ranga i koji su usmereni na proaktivno delovanje, rast, razvoj i unapređenje, drugi „kraj“ predstavljaju teme koje obuhvataju one teže, negativnije, ali svakako sastavne elemente porodičnog života – različite nivoe i aspekte disfunkcionalnosti porodice kao sistema.

Iznenadjujuć rezultat je sadržaj čija je korisnost procenjena najnižom vrednošću aritmetičke sredine, *Porodične krize nastale usled odlaska dece* ($M = 2.33$, $SD = 1.27$). Ovaj pojedinačni sadržaj kreiranog programa može se razložiti na dva dela. Ukoliko na kratko usmerimo pažnju na njegov prvi deo koji podrazumeva porodične krize, uočićemo da on obuhvata neizbežan aspekt porodičnog života – krize. Bez obzira o kakvoj porodici je reč, baš svaka će tokom svog životnog ciklusa doživeti neku krizu, slabijeg ili jačeg intenziteta. Upravo iz tog razloga, pozicioniranje ovog sadržaja, kao najmanje korisnog za roditelje „praznog gnezda“, može se učiniti neočekivanim. Ali, baš kao što sistemski pristup porodici nalaže, ne možemo o celini zaključivati na osnovu delova, jer je celina veća i drugačija od samog zbira, te ni o krizama ne možemo zaključivati izolovano u odnosu na fazu životnog ciklusa. Prilikom procene sopstvenog zadovoljstva porodičnom situacijom u fazi „praznog gnezda“, naši ispitanici su u izuzetno visokom procentu (nešto više od 80%) izrazili zadovoljstvo tim aspektom života što u značajnoj meri može objasniti nisko rangiranje sadržaja koji su u vezi sa krizom.

Sledeći sadržaj sa najnižim skorom je „Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj ($M = 2.37$, $SD = 1.38$). Da je ovaj sadržaj na drugom kraju ranga, mogao bi upućivati na odgovor gotovo polovine ispitanika (49.8%) na pitanje u vezi sa njihovim osećanjima usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma – to je očekivana situacija, nije lako. Odnosno, moglo bi se zaključiti da je „praznjenje gnezda“ istovremeno ne/očekivan događaj. Međutim, pozicija ovog sadržaja vodi ka drugom smeru. Izgleda da naši ispitanici, roditelji „praznog gnezda“, sam odlazak dece iz porodičnog doma ne doživljavaju kao koristan sadržaj, ili kao sadržaj kom treba posvetiti posebnu pažnju. Time su nam ipak odgovorili na pitanje, da je ova porodična tranzicija normativan događaj u Srbiji, barem za grupu ispitanika ovog istraživanja. Svakako da događaj koji je društveno definisan kao očekivan, ne znači da ne može biti težak, ili barem kompleksan, ali čini se da grupa naših ispitanika ne pridaje poseban značaj samom tranzitnom događaju.

Sadržaj *Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...* ($M = 2.38$, $SD = 1.33$) jedan je od najniže ocenjenih. Porodične vrednosti, iako podložne promeni, pojedinci često „nose“ kroz sve faze „porodičnog ciklusa“. One su temelj porodičnog sistema, nadograđene su vrednostima iz šireg društvenog konteksta, i predstavljaju svojevrsni znak prepoznavanja porodične tradicije. Ovakvi rezultati mogu biti posledica kontinuiranih promena koje roditelji doživljavaju tokom celog životnog ciklusa, a posebno u savremenom dobu kada mladi imaju pristup različitim kulturama i društvenim uticajima iz sveta. Čini se da roditelji više nego ranije moraju biti spremni na prilagođavanje vrednosnim promenama kako bi ostali u korak sa svojom decom. To ne podrazumeva nužno odricanje temeljnih porodičnih uverenja, već kontinuirano preispitivanje sopstvenih stavova. Na osnovu rezultata možemo zaključiti da odlazak deteta iz porodice ne predstavlja trenutak kvalitativno drugačijeg preispitivanja vrednosti, već da su roditelji skloni stalnom promišljanju i prilagođavanju svojih uverenja tokom celokupnog porodičnog života.

Promena porodične konfiguracije usled odlaska dece iz doma dovodi do p(r)otresa svih elemenata porodičnog sistema, istovremeno pozicionirajući bračni odnos kao dominantni, a koji je neretko bivao po strani tokom godina podizanja dece. Stoga iznenađuje nisko rangiranje sadržaja *Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“* ($M = 2.55$, $SD = 1.39$). Odlazak dece iz porodičnog doma otvara sve one porodične i bračne teme koje su godinama bile zanemarivane ili ignorisane zarad dobrobiti dece, usled čega bračni odnosi u fazi „praznog gnezda“ mogu biti uzdrmani. Ovakve promene mogu voditi razvodu partnera, zbog čega je faza „praznog gnezda“ jedna od kriznih tačaka po pitanju stope razvoda. Početkom 90-ih godina u Sjedinjenim Američkim Državama razvod braka u populaciji preko 50 godina činio je 8.7%, dok je taj procent porastao na 36% do 2019.godine (Huff, 2023). No, treba imati u vidu da ovi visoki procenti, upućuju samo na one najekstremnije reakcije i ishode bračnog života sredovečnih parova, koji mogu biti i dijametralno suprotni, a između njih ima još mnogo mogućih varijeteta ponašanja. Preispitivanje partnerske relacije ne predstavlja ništa negativno samo po sebi (ali može voditi negativnom ishodu), već jedan nužan korak u adaptaciji supružnika na nove okolnosti, usled čega su nas zainteresovale brojke koje pokazuju da našim ispitanicima ovaj sadržaj nije značajan. Ispitanici istraživanja su kroz dva pitanja procenjivali zadovoljstvo sopstvenom partnerskom relacijom – kakvo je zadovoljstvo sada, i kakvo je zadovoljstvo sada u odnosu na pre. Oko 77% ispitanika istraživanja je (veoma) zadovoljno svojom partnerskom relacijom, dok 27.4% procenjuje partnerski odnos boljim nego što je bio u ranijim fazama životnog ciklusa. Ovako pozitivnim procenama moglo je da prethodi preispitivanje partnerskog odnosa, te nam se nameće pitanje da li je uopšte partnerstvo prisutna tema među roditeljima „praznog gnezda“ u Srbiji ili je opšte prihvaćeno da se sa njom (partnerskom relacijom) i uz nju živi, ali se o njoj ne razgovara i ne preispituje?

Kako živimo u neoliberalnom kapitalističkom svetu, u kojem je zajednički, svuda razumljiv jezik komunikacije novac, a sticanje i posedovanje vrednovane prakse, očekivano bi bilo da se teme o materijalnom bogatstvu visoko vrednuju i u porodičnom kontekstu koji nas priprema za taj „spoljašnji“ život. Ali, specifičnost porodice upravo pokazuje da koliko god bila pod uticajem kulture, društvenog konteksta i dominantnog sistema vrednosti, porodica uspešno odoleva onim trendovima koji naizgled mogu narušiti njene primarne funkcije. Naši ispitanici su, u skladu sa tim, sadržaje o upravljanje finansijama i porodičnom imovinom, *Planiranje nasledstva* ($M = 2.72$, $SD = 1.39$) i *Upravljanje porodičnim finansijama* ($M = 2.79$, $SD = 1.35$), takođe procenili nisko. Čini se da još nekim temama ili životnim aspektima porodice u Srbiji pristupaju intuitivno, učeći kroz međusobna iskustva, pre nego sistemski i planirano. Neke od tih tema su upravljanje finansijama i raspodela porodične imovine. Stoga nam je nisko procenjivanje sadržaja u vezi sa finansijama i imovinom od strane naših ispitanika očekivano, ali istovremeno može biti povod za kreiranje prostora za priču o ovim temama, koje mogu postati predmet programa obrazovne podrške roditeljima „praznog gnezda“, ali i roditeljima ranijih faza životnog ciklusa.

Prema procenama naših ispitanika, sadržaji programa obrazovne podrške se mogu grupisati na sledeći način: teme vezane za porodicu i roditeljstvo beleže najviše prosečne ocene, središnje mesto zauzimaju sadržaji koji se odnose na partnerske i individualne aspekte funkcionisanja, dok

su na samom dnu liste uglavnom sadržaji koji se tiču porodičnih kriza, disfunkcionalnih obrazaca ponašanja, kao i oni koji su iz različitih (društvenih) razloga nedovoljno zastupljeni u domaćem javnom prostoru. Kada se ove teme rangiraju prema prosečnim vrednostima, dobijamo sliku roditelja „emeritusa“. Odlazak dece iz porodičnog doma ne umanjuje značaj roditeljske uloge, već se čini da roditelji ovu životnu tranziciju uglavnom vide kao priliku za lični, porodični i partnerski rast, razvoj novih životnih uloga ili restrukturiranje postojećih, uz davanje novog kvaliteta porodičnim i partnerskim odnosima. Prepoznajući snage i kapacitete sebe i svoje porodice, ispitanici pokazuju da nisu „praznognezdaši“ kako ih neretko imenuje strana literatura, već su kompetentni da unapređuju i usmeravaju svoj dalji životni put, u pravcu koji oni smatraju da je adekvatan, zbog čega potvrđuju mogućnost, ali i važnost da budu roditelji „emeritusi“.

Veoma raznovrsni, a istovremeno međusobno povezani pojedinačni sadržaji ponuđeni u programu obrazovne podrške, prvi put su sistematski predstavljani roditeljima iz populacije „praznog gnezda“ na ovim prostorima, i ponuđeni na procenu. Stoga, možda ne treba da nas čudi, ili brine, što je ocena celokupnog programa ekvivalentna srednjoj, neodređujućoj oceni „nisam siguran/sigurna da li bi mi koristio“. Ovakav nalaz, može upućivati na nedovoljnu prepoznatost obrazovanja za život u porodici među roditeljima koje društvo vidi kao one koji su završili sa svojom roditeljskom ulogom. Sa druge strane, ukoliko izolujemo ocenu tri od njenog značenja u ponuđenoj skali, ovakva srednja ocena može ukazivati i na izražene potrebe roditelja za obrazovnom podrškom. Od svih posebnih oblasti kao najkorisnija je procenjena Oblast roditeljskog funkcionisanja, što još jednom potvrđuje značaj roditeljske uloge u životima ljudi. Suprotno Oblasti roditeljskog funkcionisanja, Oblast individualnog funkcionisanja je najniže procenjena – čini se da smo u našem uzorku obuhvatili one pojedince koji su više usmereni na relacijske odnose i na druge, nego na svoje potrebe. U okviru svih posebnih oblasti pojedinačni sadržaji koji se odnose na poteškoće u porodičnom funkcionisanju ili potencijalne krize nalaze se na samom dnu rang liste procenjene korisnosti. Takvi rezultati mogu se interpretirati na dva načina. S jedne strane, moguće je da naši ispitanici zaista ne osećaju potrebu za obrazovnim sadržajima koji se bave kriznim situacijama u porodici, što može ukazivati na stabilnost njihovih porodičnih odnosa ili percepciju da su te teme za njih manje relevantne. S druge strane, ovaj nalaz može reflektovati zatvorenost našeg društva da priča o teškim i neprijatnim temama u porodičnom kontekstu. Porodične krize često se doživljavaju kao osetljiva, neprijatna ili čak sramotna pitanja, zbog čega se razgovor o njima često izbegava.

Analizirajući razlike u proceni korisnosti kako programa u celini, tako i posebnih oblasti između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika, dominantno su se izdvojile tri karakteristike koje dovode do razlika, na bilo kom nivou procene – *pol ispitanika*, *mesto stanovanja* i *godine starosti ispitanika*. Majke procenjuju korisnijim i program u celini, i posebne oblasti, baš kao i ispitanici koji žive na selu. Dodatno, pokazalo se da mlađi roditelji „praznog gnezda“ (od 41-55 godina) koji spadaju po definiciji u sredovečne roditelje, takođe procenjuju korisnijim program u celini, kao i Oblast roditeljskog funkcionisanja. Ovako jasno izražene varijable vode nas razmišljanju da li smo dobijenim rezultatima bliži odgovoru koja ciljna grupa izražava potrebu za obrazovnom podrškom ili smo načinili jedan korak bliže u razumevanju potreba za obrazovnom podrškom namenjenoj roditeljima „praznog gnezda“? Postojeće razlike u procenama kreiranog programa obrazovne podrške između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika potvrđuju treću posebnu hipotezu da postoje razlike u proceni korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika.

3. POVEZANOST IZMEĐU PROCENE PORODIČNOG FUNKCIONISANJA U FAZI „PRAZNOG GNEZDA“ I PROCENE KORISNOSTI KREIRANOG PROGRAMA OBRAZOVNE PODRŠKE

„Nova“ najduža faza životnog ciklusa porodice, faza „praznog gnezda“, zahteva intenzivnija istraživanja, ukoliko postoji namera da se razume, a zatim i naučno i stručno podrži. Sa tim ciljem, ispitivali smo povezanost različitih ličnih i porodičnih karakteristika roditelja „praznog gnezda“ i karakteristika porodičnog funkcionisanja sa procenom korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške.

U svrhu ispitivanja povezanosti i predviđanje uticaja više nezavisnih varijabli na jednu zavisnu varijablu korišćena je višestruka linearna regresija. Za potrebe linearne regresije, kreiran je model za procenu faktora koji utiču na roditeljsku procenu korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške. Karakteristike porodičnog funkcionisanja (poput porodičnih relacija, kontrole, komunikacijskih odnosa) predstavljaju važne determinante života pojedinca i njegovog celokupnog blagostanja, i mogu bit značajan motivišući faktor za uključivanje u obrazovne programe za život u porodici. Lične i porodične karakteristike pojedinca svakako determinišu potrebe pojedinca, pa tako i potrebe za obrazovnom podrškom. Stoga smo kreirali prediktorski model koji pored karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ sadrži i lične i porodične karakteristike ispitanika. Model obuhvata sledeće lične i porodične karakteristike ispitanika i karakteristike porodičnog funkcionisanja:

- Lične i porodične karakteristike – pol, godine starosti, „staž“ roditelja u fazi „praznog gnezda“, mesto stanovanja, nivo obrazovanja, radni status, procena materijalnog stanja porodice, struktura porodice
- Karakteristike porodičnog funkcionisanja – osećanja roditelja usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma, zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo „гнездо“, zadovoljstvo porodičnom situacijom, zadovoljstvo partnerskom relacijom – sadašnje i u odnosu na ranije, način donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda“, učestalost kontakata sa detetom, izvor zadovoljstva porodičnom situacijom iz faktora *Sloboda*, izvor zadovoljstva porodičnom situacijom iz faktora *Uspešna porodica*, izvor zadovoljstva porodičnom situacijom iz faktora *Prazno gnezdo*.

3.1. Povezanost između procene porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške u celini

Višestruka regresiona analiza pokazala je da se linearnim skupom prediktorskih varijabli može objasniti 29% varijanse zavisne varijable ($F = 5.26$, $df = 19$, $df_2 = 181$, $p < .001$). Parcijalni doprinosi svih prediktora za procenu *kreiranog programa obrazovne podrške u celini* se mogu videti u Tabeli 25.

Tabela 25. Regresioni koeficijenti prediktora roditeljskih procena korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške u celini

Prediktor	<i>B</i>	<i>SE_B</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>
Pol	-0.26	0.15	-.12	-1.70	.09
Godine starostii	-0.02	0.01	-.17	-1.77	.08
Stož roditelja u fazi „praznog gnezda“	0.03	0.01	.12	1.73	.09
Mesto stanovanja	0.30	0.09	.21**	3.17	.00
Nivo obrazovanja	-0.02	0.12	-.01	-0.16	.88
Radni status	0.00	0.09	.0	-0.02	.99
Procena materijalnog stanja	0.26	0.13	.13*	2.01	.05
Struktura porodice (sa partnerom/sa partnerkom)	0.36	0.26		1.39	.17
Struktura porodice (sam/sama)	0.43	0.48		0.90	.37
Osećanja usled odlaska poslednjeg deteta iz „гнездо“	-0.02	0.06	-.02	-0.31	.76

Prediktor	B	SE _B	β	t	p
Zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo „gnezdo“	-0.12	0.10	-.09	-1.25	.21
Zadovoljstvo porodičnom situacijom	-0.09	0.10	-.08	-0.88	.38
Zadovoljstvo partnerskom relacijom	-0.13	0.09	-.13	-1.44	.15
Zadovoljstvo partnerskom relacijom sad u odnosu na ranije	0.21	0.10	.15*	2.01	.05
Način odlučivanja o „napuštanju porodičnog gnezda“	-0.03	0.13	-.02	-0.23	.82
Učestalost kontakta sa detetom	0.03	0.08	.03	0.41	.69
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Sloboda</i>	0.15	0.12	.15	1.27	.21
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Uspešna porodica</i>	0.04	0.09	.04	0.49	.63
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Prazno gnezdo</i>	0.29	0.11	.28*	2.64	.01

Rezultati višestruke regresione analize pokazuju da varijable *mesto stanovanja* ($\beta = .21, p < .01$), *procena materijalnog stanja porodice* ($\beta = .13, p < .05$), *zadovoljstvo partnerskom relacijom sada u odnosu na ranije* ($\beta = .15, p < .05$) i *izvor zadovoljstva porodičnom situacijom iz faktora Prazno gnezdo* ($\beta = .28, p < .01$) ostvaruju značajan doprinos objašnjenju varijanse procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške u celini za roditelje faze „praznog gnezda“. Ovi rezultati pokazuju da ispitanici koji žive na selu, koji materijalno stanje porodice procenjuju boljim, koji su zadovoljniji sopstvenom partnerskom relacijom sada u odnosu na ranije faze životnog ciklusa i koji izvore zadovoljstva porodičnom situacijom pronalaze u izvorima grupisanim u faktoru Prazno gnezdo u statistički značajnoj meri korisnijim procenjuju kreirani program obrazovne podrške u celini.

3.2. Povezanost između procene karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti posebnih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške

Rezultati višestruke regresione analize su pokazali je da se linearnim skupom prediktorskih varijabli može objasniti oko 23% varijanse zavisne varijable ($F = 4.10, df = 19, df2 = 181, p < .001$), odnosno – *procenu korisnosti Oblasti porodičnog funkcionisanja*. Parcijalni doprinosi svih prediktora za procenu Oblasti porodičnog funkcionisanja kreiranog programa obrazovne podrške se mogu videti u Tabeli 26.

Tabela 26. Regresioni koeficijenti prediktora roditeljskih procena korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške – Oblast porodičnog funkcionisanja

Prediktor	B	SE _B	β	t	p
Pol	-0.30	0.16	-.14	-1.88	.06
Godine starosti	-0.01	0.01	-.09	-0.89	.37
Staž roditelja u fazi „praznog gnezda“	0.02	0.02	.11	1.46	.15
Mesto stanovanja	0.33	0.10	.23	3.36	< .001
Nivo obrazovanja	0.03	0.13	.02	0.27	.79
Radni status	-0.02	0.09	-.02	-0.23	.82
Procena materijalnog stanja porodice	0.13	0.14	.07	0.97	.33
Struktura porodice (sa partnerom/partnerkom)	0.33	0.28		1.19	.24
Struktura porodice (sam/a)	0.29	0.51		0.57	.57
Osećanja usled odlaska poslednjeg deteta iz „gnezda“	-0.08	0.07	-.08	-1.11	.27
Zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo „gnezdo“	-0.10	0.10	-.07	-1.00	.32
Zadovoljstvo porodičnom situacijom	-0.06	0.11	-.05	-0.53	.60
Zadovoljstvo partnerskom relacijom	-0.04	0.10	-.04	-0.41	.68
Zadovoljstvo partnerskom relacijom sad u odnosu na ranije	0.22	0.11	.15	1.99	.05
Način odlučivanja o „napuštanju porodičnog gnezda“	0.00	0.13	.00	0.03	.98
Učestalost kontakta sa detetom	0.10	0.08	.09	1.23	.22

Prediktor	<i>B</i>	<i>SE_B</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Sloboda</i>	0.23	0.13	.21	1.75	.08
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Uspešna porodica</i>	-0.04	0.09	-.04	-0.49	.63
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Prazno gnezdo</i>	0.16	0.12	.15	1.39	.17

Rezultati analize višestruke linearne regresije pokazuju da samo dve varijable iz celokupnog kreiranog prediktorskog modela ostvaruju značajan doprinos objašnjenju varijanse procene korisnosti Oblasti porodičnog funkcionisanja kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje faze „praznog gnezda“. Najznačajniji doprinos ima varijabla *mesto stanovanja* ($\beta = .23$, $p < .001$), a zatim sledi varijabla *zadovoljstvo partnerskom relacijom sada u odnosu na ranije* ($\beta = .16$, $p < .05$). Ispitanici koji žive na selu procenjuju Oblast porodičnog funkcionisanja korisnijom u odnosu na druge ispitanike. Kroz analizu celokupnih podataka ovog istraživanja varijabla *mesto stanovanja* se pokazala kao veoma značajna, upućujući na to da ispitanici koji žive na selu pokazuju veće interesovanje za ponuđenim programima. Postavlja se pitanje, da li su ovakvi rezultati posledica iskazavanja veće potrebe za podrškom onih ispitanika koji žive u manjim sredinama, gde se ne pruža veliki broj obrazovnih i drugih aktivnosti koje ih mogu podržati u ličnom i porodičnom razvoju. Sa druge strane, ispitanici koji sopstveno zadovoljstvo partnerskom relacijom sada u odnosu na ranije procenjuju kao bolje, korisnijim su procenili Oblast porodičnog funkcionisanja ($\beta = .15$, $p < .05$), što pokazuje značaj koji zadovoljstvo partnerskom relacijom ima na druge elemente porodičnog funkcionisanja. Već je bilo reči u teorijskom delu rada o značaju partnerske relacije za celokupan porodični sistem, te nas ovakvi rezultati ne iznenađuju.

Provedenom višestrukom regresionom analizom utvrđeno je da skup prediktora varijabli predviđa zavisnu varijablu, odnosno – *procenu korisnosti Oblasti roditeljskog funkcionisanja*, objašnjavajući oko 26% njene varijanse ($F = 4.63$, $df = 19$, $df2 = 181$, $p < .001$). Parcijalni doprinosi svih prediktora za *Oblast roditeljskog funkcionisanja* se mogu videti u Tabeli 27.

Tabela 27. Regresioni koeficijenti prediktora roditeljskih procena korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške – Oblast roditeljskog funkcionisanja

Prediktor	<i>B</i>	<i>SE_B</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>
Pol	-0.15	0.17	-.06	-0.86	.39
Godine starosti	-0.05	0.02	-.29	-2.95	.00
Stož roditelja u fazi „praznog gnezda“	0.03	0.02	.11	1.52	.13
Mesto stanovanja	0.32	0.11	.21	3.05	.00
Nivo obrazovanja	-0.04	0.14	-.02	-0.25	.80
Radni status	0.12	0.10	.10	1.23	.22
Procena materijalnog stanja porodice	0.26	0.15	.12	1.79	.08
Struktura porodice (Sa partnerom/sa partnerkom)	0.39	0.31		1.26	.21
Struktura porodice (sam/a)	0.47	0.55		0.84	.40
Osećanja usled odlaska poslednjeg deteta iz „gnezda“	-0.02	0.07	-.01	-0.20	.84
Zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo „gnezdo“	-0.09	0.11	-.06	-0.82	.42
Zadovoljstvo porodičnom situacijom	-0.13	0.12	-.09	-1.08	.28
Zadovoljstvo partnerskom relacijom	-0.11	0.10	-.10	-1.07	.29
Zadovoljstvo partnerskom relacijom sad u odnosu na ranije	0.22	0.12	.14	1.88	.06
Način odlučivanja o „napuštanju porodičnog gnezda“	-0.10	0.15	-.05	-0.70	.49
Učestalost kontakta sa detetom	0.02	0.09	.02	0.22	.83
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Sloboda</i>	0.17	0.14	.14	1.20	.23
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Uspešna porodica</i>	0.07	0.10	.06	0.71	.48
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Prazno gnezdo</i>	0.26	0.13	.22	2.10	.04

Analiza višestruke linearne regresije pokazuje da iz kreiranog prediktorskog skupa, tri varijable imaju statistički značajnu povezanost sa procenom korisnosti Oblasti roditeljskog

funkcionisanja kreiranog programa obrazovne podrške. Najjaču povezanost ostvaruje varijabla *godine starosti* ispitanika ($\beta = -.29, p < .01$). Mlađi ispitanici procenjuju korisnijom ovu oblast u odnosu na starije ispitanike. S obzirom na to da su rezultati našeg istraživanja pokazali da roditelji koji su na početku faze „praznog gnezda“ pokazuju negativnija osećanja usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma, možemo pretpostaviti da je njihova potreba za podrškom u domenu roditeljstva u ovoj kompleksnoj životnoj fazi izraženija. Takođe, na početku svake faze životnog ciklusa potrebno je porodično adaptiranje na promene, a to adaptiranje je proces koji se ne dešava iznenadno. Stoga, možemo tumačiti ove rezultate u svetlu potrebne podrške mlađim roditeljima faze „praznog gnezda“ u adaptaciji na promene koje su se desile unutar porodične uloge. Zatim slede varijable *mesto stanovanja* ($\beta = .20, p < .01$) i *izvor zadovoljstva porodičnom situacijom iz faktora Prazno gnezdo* ($\beta = .22, p < .05$). Analiza višestruke linearne regresije je još jednom pokazala višu procenu korisnosti dela/oblasti ponuđenog programa obrazovne podrške od strane roditelja iz manjih mesta (najpre sela), te ove rezultate ponovo interpretiramo kao iskazivanje potrebe za podrškom koja im nije omogućena u mestu gde žive. Takođe, nalaz da oni ispitanici koji izvore porodičnog zadovoljstva pronalaze u izvorima objedinjenim u faktoru Prazno gnezdo procenjuju Oblast roditeljskog funkcionisanja korisnijim u odnosu na druge ispitanike možemo tumačiti da, s obzirom da se ovaj izvor pojavljuje kao značajan prediktor i u nekim drugim analizama posebnih oblasti programa, ovi ispitanici jesu uopšteno otvoreniji i više zainteresovani za različite oblasti obrazovanja za život u porodici.

Rezultati višestruke regresione analize su pokazali da se linearnim skupom prediktorskih varijabli može objasniti oko 20% varijanse zavisne varijable ($F = 3.71, df = 19, df2 = 181, p < .001$), odnosno – *procene korisnosti Oblasti partnerskog funkcionisanja*. Parcijalni doprinosi svih prediktora za *Oblast partnerskog funkcionisanja* se mogu videti u Tabeli 28.

Tabela 28. Regresioni koeficijenti prediktora roditeljskih procena korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške – Oblast partnerskog funkcionisanja

Prediktor	<i>B</i>	<i>SE_B</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>
Pol	-0.25	0.20	-.09	-1.26	.21
Godine starosti	-0.02	0.02	-.12	-1.17	.24
Staž roditelja u fazi „praznog gnezda“	0.02	0.02	.07	0.87	.39
Mesto stanovanja	0.29	0.12	.16	2.37	.02
Nivo obrazovanja	0.00	0.16	.0	0.02	.98
Radni status	-0.06	0.11	-.04	-0.50	.62
Procena materijalnog stanja porodice	0.33	0.17	.13	1.94	.05
Struktura porodice (sa partnerom/sa partnerkom)	0.68	0.34		1.98	.05
Struktura porodice (sam/a)	0.79	0.64		1.25	.21
Osećanja usled odlaska poslednjeg deteta iz „gnezda“	0.03	0.08	.02	0.31	.75
Zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo „gnezdo“	-0.24	0.12	-.14	-1.92	.06
Zadovoljstvo porodičnom situacijom	-0.10	0.13	-.07	-0.75	.46
Zadovoljstvo partnerskom relacijom	-0.24	0.12	-.19	-2.03	.04
Zadovoljstvo partnerskom relacijom sad u odnosu na ranije	0.27	0.14	.16	2.00	.05
Način odlučivanja o „napuštanju porodičnog gnezda“	0.09	0.17	.04	0.53	.60
Učestalost kontakta sa detetom	0.08	0.10	.06	0.81	.42
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Sloboda</i>	0.09	0.16	.07	0.58	.56
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Uspešna porodica</i>	0.13	0.11	.10	1.18	.24
Izvori zadovoljstva iz faktora <i>Prazno gnezdo</i>	0.35	0.15	.27	2.43	.02

Rezultati višestruke linearne regresije pokazuju da varijable *struktura porodice* (sa partnerom/partnerkom) ($B = 0.68, p < .05$), *zadovoljstvo partnerskom relacijom* ($\beta = -.19, p < .05$), *zadovoljstvo partnerskom relacijom sada u odnosu na ranije* ($\beta = .16, p < .05$), *mesto stanovanja* ($\beta = .16, p < .05$) i *procena materijalnog stanja porodice* ($\beta = .13, p < .05$) ostvaruju statistički

značajan doprinos proceni korisnosti Oblasti partnerskog funkcionisanja u okviru kreiranog programa obrazovne podrške. Rezultate ove analize možemo grupisati u dve kategorije. Prvu kategoriju čine lične i porodične karakteristike ispitanika: ispitanici koji žive na selu, koji materijalno stanje porodice procenjuju boljim i oni koji žive sa partnerom/partnerkom procenjuju ovu oblast programa korisnijom. To možda sugerise da roditelji „praznog gnezda“ sa boljim materijalnim uslovima imaju veću sklonost ka dodatnim sadržajima, dok prisustvo partnera u porodici potencijalno motiviše na unapređenje partnerskih odnosa sada, kada su deca otišla iz porodičnog „gnezda“. Drugu kategoriju čine varijable vezane za zadovoljstvo partnerskom relacijom. Ispitanici sa nižim zadovoljstvom partnerskom relacijom vide Oblast partnerskog funkcionisanja kao posebno korisnu, što ukazuje da program ima potencijal da pruži podršku i pomoć u prevazilaženju poteškoća u odnosu. S druge strane, ispitanici koji su zadovoljniji partnerskom relacijom sada nego u ranijim fazama životnog ciklusa takođe visoko ocenjuju korisnost Oblasti (?) ovo mi nije jasno programa, što govori o interesovanju i za unapređenje već dobrih odnosa i uvođenje novog kvaliteta u partnersku relaciju u novim porodičnim okolnostima.

Rezultati višestruke regresione analize su pokazali da se linearnim skupom prediktorskih varijabli može objasniti 23% varijanse zavisne varijable ($F = 4.14$, $df = 19$, $df2 = 181$, $p < .001$), odnosno – *Oblasti individualnog razvoja roditelja*. Prikaz parcijalnih doprinosa svih prediktora za *Oblast individualnog razvoja roditelja* je u Tabeli 29.

Tabela 29. Regresioni koeficijenti prediktora roditeljskih procena korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške – *Oblast individualnog razvoja roditelja*

Prediktor	<i>B</i>	<i>SE_B</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>
Pol	-0.34	0.18	-.14	-1.95	.05
Godine starosti	-0.02	0.02	-.09	-0.93	.35
„Staž“ roditelja u fazi „praznog gnezda“	0.04	0.02	.16	2.09	.04
Mesto stanovanja	0.24	0.11	.16	2.27	.03
Nivo obrazovanja	-0.05	0.14	-.02	-0.33	.74
Radni_status	-0.04	0.10	-.04	-0.42	.68
Procena materijalnog stanja porodice	0.31	0.15	.14	2.07	.04
Struktura_porodice (Sa partnerom/sa partnerkom)	0.05	0.30		0.17	.86
Struktura porodice (sam/a)	0.19	0.56		0.34	.74
Osećanja usled odlaska poslednjeg deteta iz „gnezda“	-0.02	0.07	-.01	-0.20	.84
Zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo „gnezdo“	-0.07	0.11	-.05	-0.62	.53
Zadovoljstvo porodičnom situacijom	-0.09	0.12	-.07	-0.75	.46
Zadovoljstvo partnerskom relacijom	-0.11	0.10	-.10	-1.04	.30
Zadovoljstvo partnerskom relacijom sad u odnosu na ranije	0.10	0.12	.06	0.81	.42
Način odlučivanja o „napuštanju porodičnog gnezda“	-0.07	0.15	-.03	-0.50	.62
Učestalost kontakta sa detetom	-0.06	0.09	-.05	-0.69	.49
Izvori zadovoljstva iz faktora Sloboda	0.13	0.14	.11	0.95	.34
Izvori zadovoljstva iz faktora Uspešna porodica	0.01	0.10	.01	0.06	.95
Izvori zadovoljstva iz faktora Prazno gnezdo	0.40	0.13	.34	3.11	.00

Rezultati višestruke regresione analize pokazuju da varijable *pol* ($\beta = -.14$, $p < .05$), *mesto stanovanja* ($\beta = .16$, $p < .05$), „staž“ u fazi „praznog gnezda“ ($\beta = .15$, $p < .05$), *procena materijalnog stanja porodice* ($\beta = .14$, $p < .05$), *izvor zadovoljstva porodičnom situacijom iz faktora Prazno gnezdo* ($\beta = .34$, $p < .01$) ostvaruju značajan doprinos objašnjenju varijanse procene korisnosti Oblasti individualnog razvoja roditelja kreirane obrazovne podrške za roditelje faze „praznog gnezda“.

Oblast individualnog razvoja roditelja u okviru programa obrazovne podrške za roditelje u fazi „praznog gnezda“ kao korisniju procenjuju ispitanici ženskog pola, oni koji žive na selu, ispitanici koji su duže u fazi „praznog gnezda“, oni koji materijalno stanje porodice procenjuju

boljim, kao i oni koji izvore porodičnog zadovoljstva pronalaze u aspektima grupisanim u faktoru Prazno gnezdo. Ovi nalazi ukazuju da žene, usled smanjenja intenziteta roditeljske (majčinske) uloge, dobijaju više prostora za sopstvene potrebe i razvoj individualnih interesovanja, posebno kako vreme u fazi „praznog gnezda“ odmiče. Takođe, bolje materijalno stanje porodice otvara više mogućnosti za zadovoljenje ličnih potreba i kvalitetnije provođenje slobodnog vremena. Roditelji koji izvore zadovoljstva pronalaze u faktoru Prazno gnezdo, prepoznaju prednosti ovog perioda kroz veću posvećenost ličnim interesima, partnerskim odnosima i brizi o ostarelim roditeljima, te ocenjuju Oblast individualnog razvoja posebno korisnom. Varijablu mesto stanovanja nećemo detaljnije obrazlagati budući da je taj nalaz dosledan i u drugim oblastima procene korisnosti programa.

Analizirajući povezanost između procene karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kako kreiranog programa obrazovne podrške u celini, tako i posebnih oblasti tog programa, nekoliko varijabli su pokazale statistički značajnu prediktivnost. Kao najdoslednija varijabla se pokazala mesto stanovanja, koja odražava da ispitanici koji žive na selu u statistički značajnoj meri procenjuju kako celokupan program, tako i sve oblasti korisnijim u odnosu na ispitanike iz gradova i prigradskih naselja. Zatim, ispitanici sa većim zadovoljstvom partnerskom relacijom sada u odnosu na ranije faze životnog ciklusa procenjuju korisnijim pojedine oblasti kreiranog programa. Oni ispitanici koji izvore porodičnog zadovoljstva pronalaze u izvorima grupisanim u faktoru Prazno gnezdo takođe procenjuju pojedine oblasti korisnijim u odnosu na ispitanike sa drugim izvorima porodičnog zadovoljstva. Takođe, od Oblasti partnerskog funkcionisanja, pa do Oblasti individualnog razvoja roditelja, materijalni faktori postaju sve značajniji. Odnosno, kako se smanjuje usmerenost na porodične i roditeljske teme, a povećava se usmerenost na individualizovanje potrebe roditelja „praznog gnezda“, povećava se značaj bolje procenjenog materijalnog stanja porodice. Rezultati svih analiza pokazuju da postoji povezanost između roditeljske procene karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške, čime je potvrđena treća posebna hipoteza istraživanja, i delom ostvaren opšti cilj istraživanja.

4. MOGUĆNOST KREIRANJA MODELA OBRAZOVNE PODRŠKE ZA RODITELJE „EMERITUSE“

Kao što je navedeno u metodološkom okviru istraživanja, za potrebe ispitivanja procena korisnosti potencijalnog programa obrazovne podrške roditeljima „praznog gnezda“, konstruisana je skala na osnovu modela dobijenog iz sistemskog pristupa porodici, koji omogućava da funkcionisanje porodičnog sistema u ovoj fazi životnog ciklusa možemo posmatrati kroz 4 plana razvoja: plan ukupnog porodičnog funkcionisanja, plan roditeljskog funkcionisanja, plan partnerskog funkcionisanja i individualni plan razvoja roditelja (prilagođeno prema: Milošević, 2013). Ovi planovi predstavljaju oblasti ponuđenog programa obrazovne podrške, a sadržaji oblasti su oblikovani na osnovu razvojnog pristupa porodici i karakteristika faze „praznog gnezda“, proisteklih iz relevantnih naučnih istraživanja.

Faktorska analiza pokazala je da roditelji prepoznaju četiri osnovna plana funkcionisanja porodičnog sistema, pri čemu su se pojedine stavke (40) rasporedile nešto drugačije unutar oblasti nego što je inicijalno zamišljeno. Osim toga, analizom je izdvojena i nova, peta oblast koja obuhvata teme vezane za suočavanje sa krizom. Iako ova peta oblast može biti očekivana, s obzirom na krizni potencijal koji ova faza nosi, niske ocene upravo onih sadržaja povezanih sa krizom pokazuju kompleksnost faze „praznog gnezda“. Ovako kontradiktorni nalazi potvrđuju izazovnost istraživanja faze u kojoj i poslednje dete napušta porodični dom, ali i pokazuju da dužina trajanja faze i broj različitih tranzitnih događaja jesu ono što je za „prazno gnezdo“ karakteristično. Nova

tematska celina apsorbovala je sadržaje iz više aspekata porodičnog funkcionisanja, u onim segmentima gde su najviše povezani sa procesima suočavanja sa životnim izazovima i krizama.

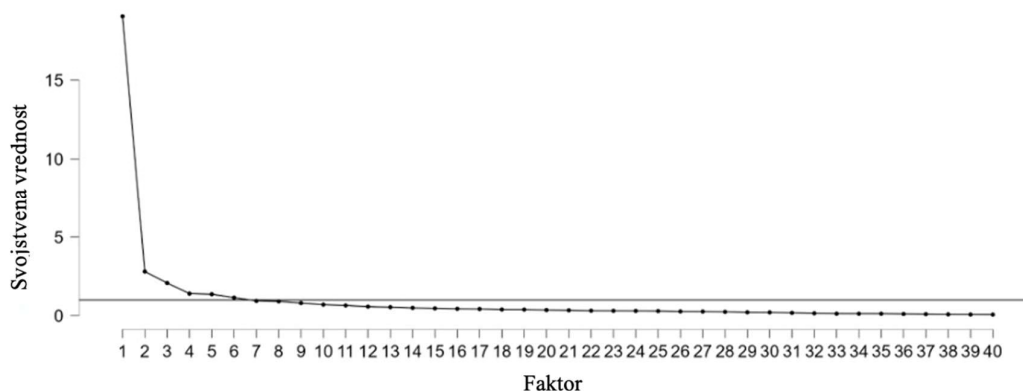
Nakon prikupljenih podataka ispitali smo latentnu strukturu prostora definisanog stavkama instrumenta konstruisanog u cilju razumevanja potreba ispitanika za obrazovnom podrškom. Rezultati Bartletovog testa sfericiteta ($\chi^2(780) = 6945.58, p < .001$) kao i Kajzer-Majer-Olkinova mera reprezentativnosti uzorkovanja stavki ($KMO = .938$) su pokazali da su podaci na ovih 40 stavki prikladni za upotrebu eksploratorne faktorske analize. S obzirom na narušenu pretpostavku o multivarijantnoj normalnosti, kako na nivou skjunisa ($\chi^2(11480) = 646.80, p < .001$), tako i kurtozisa ($Z = 43.98, p < .001$), za ekstrakciju faktora je primenjen metod minimalnih reziduala (MINRES, prema: Cudeck, 2000).

Rezultati paralelne analize, prikazani u Tabeli 30, sugerisali su postojanje pet latentnih faktora, što je u skladu i sa Kajzerovim kriterijumom (Slika 1). Treba imati u vidu da je šesti latentni faktor bio na granici značajnosti, ali da njegova retencija nije dovela do intepretabilnijeg faktorskog rešenja.

Tabela 30. Rezultati paralelne analize za dobijanje faktora modelovanog obrazovnog sadržaja

Faktor	Opažena λ	Simulirana λ
F1*	18.54	1.06
F2*	2.29	0.87
F3*	1.52	0.78
F4*	0.82	0.70
F5*	0.78	0.64
F6	0.57	0.58
F7	0.4	0.53
F8	0.32	0.48
...		

Slika 1. Svojstvene vrednosti latentnih faktora ekstrahovanih iz pojedinačnih sadržaja kreiranog programa obrazovne podrške

Nad ekstrahovanim faktorima je primenjena promaks rotacija, a faktorska zasićenja su prikazana u Prilogu 3. Pet faktora je moglo da objasni 62% zajedničke ajtemske varijanse.

U Tabeli 31 su prikazani pojedinačni sadržaji koji su pripali prvom latentnom faktoru. Pored sadržaja su navedene oznake koje upućuju na to kojoj oblasti kreiranog programa obrazovne podrške je pripadao pre sprovođenja faktorske analize.

Tabela 31. Prvi latentni faktor – Osnaživanje

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	F1
Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji... (IF)	.98
Otvaranje ka novim kulturnim obrascima podstaknuto odlaskom dece iz porodice (IF)	.96
Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje... (IF)	.76
Mitovi i istine o zrelosti i starijem dobu (IF)	.74
Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih... (IF)	.70
Karijernim vođenjem i savetovanjem ka zadovoljstvu u penzionom dobu (IF)	.69
Razvoj sopstvene digitalne pismenosti (IF)	.68
Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom (PAF)	.67
Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja (PAF)	.64
Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“ (PAF)	.61
Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci (PAF)	.47
Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice (IF)	.38

Napomena: POF – Porodično funkcionisanje, RF – Roditeljsko funkcionisanje, PAF – Partnersko funkcionisanje, IF – Individualno funkcionisanje

Prvi latentni faktor objašnjava 18% zajedničke varijanse stavki i njime su prvenstveno zasićeni aĳtemi koji se odnose na sadržaje obrazovne podrške iz dve oblasti – prve koja se tiče individualnih procesa (npr. *Novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji, Otvaranje ka novim kulturnim obrascima, Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja*) i druge koja se tiče određenih aspekata partnerske relacije (*Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom, Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja*). Čini se da su ovi sadržaji usmereni ka razvijanju samozaštitnog ponašanja i proaktivnog odnosa prema narednoj fazi razvoja, kako na nivou pojedinaca, tako i na nivou partnerske zajednice, i u tom smislu bi se ovaj faktor mogao označiti kao **Osnaživanje**.

Iako sadržaji sa najvećim faktorskim zasićenjem pretežno upućuju na individualne potrebe, prožimanje sadržaja o partnerstvu simbolički upućuju na to da, odlaskom dece iz „gnězda“, nismo sami, već nam partner predstavlja značajan izvor podrške, čime se naglašava važnost stabilnog i podržavajućeg partnerskog odnosa kao resursa za lično i zajedničko suočavanje sa promenama koje nosi faza „praznog gnezda“. Partneri postaju glavni oslonac jedno drugom u procesu prilagođavanja, prevazilaženja novih životnih izazova i oblikovanja zajedničkog viđenja budućnosti. Ovaj faktor smo nazvali *Osnaživanje*, jer sa jedne strane oslikava proaktivan pristup životu u ovoj fazi, a sa druge strane pokazuje da roditelji „praznog gnezda“ teže ne samo održavanju postojećeg kvaliteta života, već i pronalaženju novih izvora zadovoljstva i smisla, čak i onda kada se to čini otežavajuće.

Drugi latentni faktor takođe objašnjava 18% zajedničke varijanse stavki i njime su zasićeni sadržaji koji se odnose na, sa jedne strane, promene porodičnog funkcionisanja usled odrastanja i odlaska dece iz „gnězda“ (npr. *Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom*) i, sa druge strane, na promene koje se dešavaju unutar roditeljske uloge (*Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva*). Ovi sadržaji su usmereni ka adaptaciji roditelja na porodične promene nastale usled „pražnjenja gnezda“, kao i na promene nastale unutar roditeljske uloge u ovoj fazi životnog ciklusa, zbog čega bismo drugi faktor označili kao **Novo roditeljstvo**.

Tabela 32. Drugi latentni faktor – Novo roditeljstvo

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	F2
Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom (RF)	.90
Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom (RF)	.87
Roditelj je uvek roditelj – roditeljski autoritet i mogući otpori odraslog deteta (RF)	.83
Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima (RF)	.78
Međugeneracijski sukobi i važnost njihovog prevazilaženja (RF)	.75
Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva (RF)	.75
Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija (RF)	.73
Porodične krize nastale usled odlaska dece (POF)	.69
Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece (RF)	.58

Napomena: POF – Porodično funkcionisanje, RF – Roditeljsko funkcionisanje, PAF – Partnersko funkcionisanje, IF – Individualno funkcionisanje

On reflektuje izazove, promene i potrebe roditelja u odnosima sa svojom odraslom decom nakon što deca napuste porodični dom. *Novo roditeljstvo* obuhvata više važnih aspekata porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda – prihvatanje odraslosti dece, roditeljski autoritet i moguće otpore odraslog deteta, otvorenost razgovora sa detetom i prevazilaženje međugeneracijskih razlika, iskazivanje emocija, mogući izvori konflikata. Procesi prilagođavanja roditelja novim odnosima i zahtevima koje nosi zrelost njihove dece obuhvaćeni su ovim faktorom. Raspodela moći do koje treba da dođe u ovoj fazi i prihvatanje deteta kao odraslog porodičnog člana može biti izazovno, posebno u patrijarhalnim društvima. Sadržaji u ovom faktoru upućuju na to da u ovoj fazi životnog ciklusa dolazi samo do promene u kvalitetu odnosa, koji zahteva adekvatne adaptibilne mehanizme na promene nastale usled odlaska dece iz „gnezda“, a nikako do gubljenja uloge roditelja.

Treći latentni faktor objašnjava 11% zajedničke varijanse i njime su zasićeni sadržaji koji su usmereni na izazove (npr. *Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima*) i potencijalne krize („*Let iz gnezda*“ kao ne/očekivan događaj, *Pogled unazad i očekivanja od budućnosti*), na individualnom i na porodičnom planu ispitanika. Takođe, sadržaji zasićeni trećim faktorom, predstavljaju svojevrsno spajanje vremenskih dimenzija porodičnog funkcionisanja – osvrta na prošlost, prevazilaženje sadašnjosti i priprema za budućnost. Stoga bismo treći faktor označili kao *Suočavanje sa krizom*.

Tabela 33. Treći latentni faktor – Suočavanje sa krizom

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	F3
Važnost ispoljavanja emocija u partnerskoj relaciji (PAF)	.78
Roditeljstvo kao deo ličnog identiteta (RF)	.74
„Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj (RF)	.72
Upravljanje porodičnim finansijama (POF)	.66
Priprema porodice za narednu fazu razvoja – porodica koja stari (POF)	.66
Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima (POF)	.55
Pogled unazad i očekivanja od budućnosti (IF)	.52
Planiranje nasleđstva (POF)	.40
Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca... (IF)	.40

Napomena: POF – Porodično funkcionisanje, RF – Roditeljsko funkcionisanje, PAF – Partnersko funkcionisanje, IF – Individualno funkcionisanje

Sadržaji povezani sa ovim faktorom ukazuju na to da roditelji u ovom periodu balansiraju između različitih životnih uloga i obaveza – postaju ključna podrška i svojoj odrasloj deci i svojim ili roditeljima svog partnera, dok istovremeno preispituju sopstvenu prošlost i pokušavaju da pronađu smisao i planove za budućnost. Ova višeslojnost izazova iziskuje od roditelja sposobnost suočavanja sa promenama, emocionalnu otpornost i spremnost na stalno prilagođavanje usled

narušene porodične homeostaze. Porodične krize (kao i svake druge) istovremeno predstavljaju i priliku za porodični sistem da mobilise svoje snage i nastavi svoj put rasta i razvoja. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da ne prolaze svi roditelji „praznog gnezda“ kroz kriznu situaciju u ovoj fazi životnog ciklusa. Sa druge strane, možda i oni koji prolaze jesu u krizi koja ne mora biti izazvana odlaskom poslednjeg deteta iz porodičnog doma. *Suočavanje sa krizom* kao naziv ovog faktora, sažima potrebu za osnaživanjem onih kompetencija koje pomažu roditeljima da se izbore sa sopstvenim osećanjima izazvanim odlaskom poslednjeg deteta iz porodičnog doma, razvoj strategija za prevazilaženje osećanja usamljenosti ili dosade, ali i afirmaciju pozitivnih aspekata kao što su preispitivanje dosadašnjih postignuća i redefinisane očekivanja i ciljeva za narednu, poslednju fazu u životnom ciklusu.

Četvrti latentni faktor objašnjava 9% zajedničke varijanse i sadržaji koji su zasićeni ovim faktorom se odnose na dobijanje novih porodičnih uloga (npr. *Nove porodične uloge (babe i dede)*) i sa njima povezane sadržaje o uspostavljanju tazbinskih odnosa (*Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja*). Sadržaji zasićeni četvrtim faktorom ukazuju na to da iako se faza „praznog gnezda“ većinski prepoznaje kao faza u kojoj se porodični sistem smanjuje, tokom njenog trajanja dolazi i do proširivanja porodice kroz supružnike odrasle dece i dobijanjem unuka. I pored drugih sadržaja koji su njime obuhvaćeni, četvrti faktor bismo nazvali *Nova porodična uloga (babe i dede)* zbog značaja koji ovaj porodični događaj ima za roditelje „praznog gnezda“.

Tabela 34. Četvrti latentni faktor – Nova porodična uloga (babe i dede)

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	F4
Komunikacija u novom porodičnom kontekstu (POF)	.61
Nove porodične uloge (babe i dede) (POF)	.60
Preraspodela obaveza i poslova u porodici (POF)	.55
Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti (POF)	.54
Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja (POF)	.38

Napomena: POF – Porodično funkcionisanje, RF – Roditeljsko funkcionisanje, PAF – Partnersko funkcionisanje, IF – Individualno funkcionisanje

Većina ispitanika ovog istraživanja koji imaju unuke aktivno učestvuje u njihovoj brizi, a taj angažman doživljavaju kao izvor zadovoljstva i radosti. Ipak, uprkos pozitivnim emocijama, jasno je izražena korisnost obrazovnih sadržaja u oblasti novih porodičnih uloga – kako u izgradnji odnosa sa unucima, tako i u negovanju odnosa sa odraslom decom i njihovim porodicama. Nova uloga babe i dede omogućava starijim članovima porodice da ostanu aktivni, pruže dragocenu podršku i prenesu svoje životno iskustvo mlađim generacijama. Međutim, ova uloga podrazumeva i dodatnu odgovornost, koja zahteva stalno učenje i prilagođavanje novoj porodičnoj dinamici, novim odnosima i promenama u raspodeli moći unutar porodice. Zanimljivo je obrazovanje za život u porodici u bilo kojoj fazi porodičnog razvoja može ukazivati da društvo još uvek gaji predstavu da je roditeljstvo isključivo spontano i intuitivno, bez potrebe za stručnim znanjem. Deskriptivna analiza faze „praznog gnezda“ pokazala je koliko je nova porodična uloga značajna za roditelje u ovom periodu života. Nije iznenađujuće što upravo ta uloga postaje jedna od ključnih oslonaca nakon odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma, a obrazovna podrška može voditi roditelje „praznog gnezda“ ka što uspešnijem obavljanju ove životne uloge.

Poslednji, peti latentni faktor objašnjava 7% zajedničke varijanse i njime su zasićeni isključivo oni sadržaji koji se odnose na partnersku relaciju. Ovi sadržaji podrazumevaju kako teme u vezi sa aktuelnim partnerstvom (npr. *Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“*), tako i teme koje su u vezi sa potencijalima i mogućnostima koje se pružaju supružnicima u fazi „praznog gnezda“ (*Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali, „Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije*). Ovi sadržaji ukazuju na mogućnosti koje partnerstvo pruža u fazi „praznog gnezda“, ali i na izazove i zahteve za promenom sa kojima se roditelji susreću

u ovoj životnoj fazi, posebno u domenu partnerskih odnosa. Zbog toga smo peti faktor nazvali **Partnerska intimnost**.

Tabela 35. *Peti latentni faktor – Partnerska intimnost*

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	F5
Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“ (PAF)	.78
Intimnost i ispoljavanje intimnosti u novom porodičnom kontekstu (PAF)	.63
Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali (PAF)	.62
„Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije (PAF)	.53
Partnerska relacija kao deo ličnog identiteta (PAF)	.44

Napomena: POF – Porodično funkcionisanje, RF – Roditeljsko funkcionisanje, PAF – Partnersko funkcionisanje, IF – Individualno funkcionisanje

Peti faktor, koji obuhvata manji i drugačije strukturisan skup sadržaja, predstavlja plan partnerskog funkcionisanja prema našem potencijalnom programu obrazovne podrške roditeljima „praznog gnezda“. Partnerska intimnost, ukazuje da faza „praznog gnezda“ ne donosi samo izazove u partnerskom funkcionisanju, već pruža i priliku za ponovno otkrivanje bliskosti, izgradnju novih zajedničkih rituala i dalje lično i partnersko sazrevanje, a neke partnere može voditi i ka doživljaju „novog medenog meseca“. Nakon više godina brige o deci, mnogi parovi u ovoj fazi preispituju svoje navike, vrednosti i zajedničke ciljeve, otvarajući prostor za promene koje mogu produbiti osećaj bliskosti, razumevanja i zadovoljstva u partnerskoj vezi. Odlazak dece iz porodičnog doma kreira situaciju u kojoj roditelji treba ponovo da uče kako se kvalitetno provodi zajedničko vreme, kako se komunicira o novim potrebama i željama, te kako da redefinišu svoje uloge i očekivanja jedno od drugog. Ovi sadržaji upućuju da je za roditelje u fazi „praznog gnezda“ značajno sticanje znanja i veština iz različitih segmenata koji čine partnerski odnos (komunikacija, zajedničko planiranje vremena, upravljanje konfliktima i emocionalno povezivanje). Ove teme je posebno važno otvoriti u onim društvima, kakvo je naše, u kojem partnerska uloga često biva u senci roditeljstva.

Uprkos relativnoj diferenciranosti obrazovnih sadržaja, treba imati u vidu i da su procene korisnosti sadržaja u jednom domenu, odnosno na jednom faktoru, bile praćene izraženijom procenom korisnosti sadržaja i u drugim domenima, na šta ukazuju visoke korelacije među faktorskim skorovima, čija se vrednost kreće od .32 za odnos između **Partnerske intimnosti** i **Novih porodičnih uloga (babe i dede)** do čak .66 za odnos između **Oснаživanja** i **Suočavanja sa krizom** (Tabela 36).

Tabela 36. *Interkorelacije latentnih faktora*

Faktor	1	2	3	4
1. Osnazivanje				
2. Novo roditeljstvo	.64			
3. Suočavanje sa krizom	.66	.60		
4. Nove porodične uloge (babe i dede)	.54	.52	.54	
5. Partnerska intimnost	.64	.55	.46	.32

Interkorelacije među latentnim faktorima kreću se od .32 do .66, što pokazuje da su dimenzije međusobno umereno do visoko povezane. Vrednosti iz Tabele 36 ukazuju da izdvojeni faktori mere povezane, ali i dalje različite aspekte porodičnog funkcionisanja. Najveća povezanost beleži se između faktora **Suočavanje sa krizom** i **Oснаživanje** ($r = .66$), dok je najniža između **Partnerske intimnosti** i **Novih porodičnih uloga (babe i dede)** ($r = .32$). Ovakve vrednosti potvrđuju složenost i preplitanje različitih dimenzija porodičnog života.

Faktorska analiza je ukazala na nešto drugačiju strukturu postojećih pojedinačnih sadržaja i izdvojila još jednu oblast modela obrazovne podrške roditeljima „praznog gnezda“. Iako smo tu dodatnu oblast (treći latentni faktor) nazvali **Suočavanje sa krizom**, treba biti oprezan prilikom

nametanja epiteta „krizna“ fazi životnog ciklusa, koji podržava narativ o „praznom gnezdu“. Ovaj faktor jeste „pokupio“ one teže aspekte različitih planova funkcionisanja (porodičnog, roditeljskog, partnerskog i individualnog), ali ne prolaze svi roditelji kroz krizu nakon odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma. Stoga, pojedinačni sadržaji izdvojeni u ovom faktoru pozivaju porodicu „praznog gnezda“ da oslanjajući se na svoje snage i potencijale koristi prilike života, bilo one teške ili lepe. Ukoliko pogledamo sadržaje faktora ***Oснаživanje*** vidimo da su u njemu najbrojniji oni koji pripadaju kreiranoj *Oblasti individualnog plana ravoja roditelja*, najbrojniji sadržaji faktora ***Novo roditeljstvo*** pripadaju kreiranoj *Oblasti roditeljskog funkcionisanja*, faktor ***Nove porodične uloge (babe i dede)*** najbrojniji je sadržajima koji se odnose na kreiranu *Oblast porodičnog funkcionisanja*, dok su u faktoru ***Partnerska intimnost*** najbrojniji sadržaji koji pripadaju kreiranoj *Oblasti partnerskog funkcionisanja*.

Rezultati faktorske analize ukazuju na pretežnu potvrdu kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“. Opravdano izdvajanje dodatnog faktora/oblasti programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“ uverava nas u mišljenju o slojevitosti, bogatstvu, isprepletanosti raznih linija ličnog, partnerskog, roditeljskog, porodičnog funkcionisanja i razvoja. Blisko nam je razumevanje da „kriza nema vrednosni predznak, već njen ishod“ (Милошевић, 20096: 98), te izdvajanje ovog faktora posmatramo u kontekstu neophodnog elementa svakog, pa i porodičnog razvoja u fazi „praznog gnezda“. Primećujemo, ipak, da iako je došlo do restrukturiranja pojedinačnih sadržaja unutar latentnih faktora, faktori zadržavaju najveći broj pojedinačnih sadržaja upravo u oblasti za koju su i kreirani. Faktori dobijeni eksploratornom faktorskom analizom potvrđuju četvrtu posebnu hipotezu istraživanja da je moguće kreiranje modela obrazovne podrške za „roditelje emerituse“.

Verujemo da smo do samog kraja uspeali da dokažemo da porodično „гнездо“ nikada nije prazno, i da roditelji nikada ne prestaju da budu roditelji, ma koliko njihova deca bila velika. Rezultati celokupnog istraživanja pokazuju da postoji povezanost između roditeljske procene karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške, koja je dovela do kreiranja modela obrazovne podrške koji ima potencijal da preusmeri narativ o roditeljima „praznog gnezda“ ka konceptu roditelja „emeritusa“. Rezultati pokazuju da je moguće kreirati model obrazovne podrške koji vodi zameni ova dva pomenuta koncepta, ali slojevitost ove životne faze iziskuje još dodatnih istraživanja, analiziranja, veći broj „raznovrsnijih“ ispitanika kako bi model bio primenjen u razvoju programa obrazovne podrške za roditelje „emerituse“, roditelje „savremenog praznog gnezda“.

**V ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE ZA BUDUĆA
ISTRAŽIVANJA**

Istraživanje porodičnog života, iz bilo koje perspektive ili bilo kog teorijskog koncepta, kod istraživača može stvoriti osećaj zalaženja u intimu ljudi, pa čak i onda kada o porodici samo čita, ali je ne istražuje praktično. Nekoliko godina istraživanja porodice u fazi „praznog gnezda“ životnog ciklusa porodice dovela su do prevazilaženja tog osećaja „ulaska u intimu drugih“ i uspela su da stvore osećaj bliskosti sa svima onima o kojima smo čitali, i o kojima će se tek čitati. Istraživanje karakteristika porodične faze u kojoj deca više ne žive sa roditeljima – faze „praznog gnezda“ podsetilo nas je na značaj koji porodica ima i u ovim izmenjenim društvenim okolnostima, i pokazalo koliko pitanja o pojedinim karakteristikama porodičnog funkcionisanja mogu biti bolna, ili preciznije, lična i za „drugu“ stranu – ispitanike. Mnogi od roditelja „praznog gnezda“ koji su započeli istraživanje, ili su imali tu nameru, zastali su kod nekih od ponuđenih pitanja. Posebno osetljivo se ispostavilo pitanje u vezi sa roditeljskom procenom sopstvene partnerske relacije, zbog čega je od oko 1200 ljudi koji su krenuli u ovu istraživačku „avanturu“, svega 201 roditelj nju i završio. Sigurni smo da nije samo pitanje partnerstva dovelo do ovakvog ishoda, ali su nas prikazane brojke još jednom podsetile da kao istraživači porodičnog života moramo biti svesni fenomena koji je predmet našeg istraživanja.

Možda bi sve bilo jednostavnije da je naša namera bila „samo“ da ispitamo karakteristike porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“. Međutim, kako je naše razumevanje porodice polazna tačka za suštinu našeg istraživanja – ispitivanje mogućnosti obrzovne intervencije u porodicu „praznog gnezda“, sva kompleksnost porodičnog života u „praznom gnezd“ dobija novi kvalitet u povezivanju sa obrazovanjem. Na samom kraju ovog istraživačkog puta načinili smo jedan korak bliže roditeljima koji su se suočili sa značajnom životnom tranzicijom kakva je odlazak poslednjeg deteta iz porodičnog doma. Ova tranzicija, oblikovana svim onim što jednom rečju nazivamo *život*, može odrediti aktuelno ili buduće funkcionisanje porodice i svih njenih članova.

Sa željom da podržimo buduća istraživanja ove životne i porodične faze, u nastavku ćemo predstaviti zaključna razmatranja i preporuke.

Cilj ovog teorijsko-empirijskog istraživanja je bio ispitati odnos između roditeljske procene porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške, kao i mogućnosti kreiranja modela obrazovne podrške koji bi preusmerio narativ o roditeljima „praznog gnezda“ ka konceptu roditelja „emeritusa“.

Ovako definisan cilj, „posledica“ je nedovoljnog poznavanje najnovije i najduže faze u „životnom ciklusu porodice“. Stoga je istraživanje podrazumevalo najpre ispitivanje karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“, a zatim i ispitivanje procene korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške namenjenog roditeljima faze „praznog gnezda“. Sve to sa namerom da se ispita mogućnost kreiranja modela obrazovne podrške koji bi vodio promenu ka konceptu roditelja „emeritusa“.

Dužina trajanja, ali i brojne promene koje karakterišu ovu fazu životnog ciklusa, čine je izuzetno kompleksnom, usled čega često ostaje nevidljiva u istraživanjima porodice i porodičnog funkcionisanja. Dodatno, napuštanje porodičnog doma od strane poslednjeg deteta može biti doživljeno i kao normativni i kao nenormativni porodični događaj. Reakcija na taj događaj je determinisana kako karakteristikama porodičnog sistema, tako i šireg društvenog okruženja. Kao i svi drugi tranzitni događaji, i napuštanje porodičnog doma uslovljeno je kulturom, tradicijom, uverenjima i očekivanjima jednog društva. Upravo zato, nije uvek moguće primeniti saznanja o fazi „praznog gnezda“ iz jedne zemlje u drugu, jer je u nju, kao i svaku drugu, utkano šire društveno funkcionisanje.

Koliko nam je malo poznato o roditeljima koji žive fazu „praznog gnezda“ u Republici Srbiji govori i to što su u našem istraživanju lične i porodične karakteristike ispitanika imale važnu ulogu u razumevanju roditeljskog iskustva života bez „dece“, ali i same porodične faze. Među ispitanicima našeg istraživanja bilo je onih koji imaju 41 godinu, ali i onih koji imaju 78; bilo je onih ispitanika koji su tek ušli u fazu „praznog gnezda“, ali i onih koju ovu fazu žive duže od 20 godina; među njima je bilo roditelja koji su radno aktivni, na vrhuncu svoje karijere, ali i onih koji već neko vreme žive penzionerske dane. Takođe, neki od ispitanika su u ovoj fazi života dobili unuke i nove porodične

uloge (babe i dede), dok su neki preuzeli ulogu pružanja pomoći ostarelim roditeljima, a neki ispitanici imaju obe ove uloge, te se prepoznaju kao roditelji u „sendvič fazi“, „pritegnuti“ između oba ova zadatka. Sve ovo ukazuje na slojevitost porodice u „praznom gnezdu“, što ima jasne implikacije i na kreiranje programa obrazovne podrške namenjenog roditeljima „praznog gnezda“.

Kao teorijsko polazište istraživanja faze u kojoj poslednje dete napušta porodični dom, kao i za kreiranje programa obrazovne podrške čiju su korisnost procenjivati roditelji „praznog gnezda“, koristili smo sistemski pristup i razvojnu porodičnu teoriju. Za razumevanje porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ koristili smo procenu sledećih elemenata porodičnog funkcionisanja: **uloga** – očekivani oblici ponašanja, dužnosti i odgovornosti svakog člana porodice (šta, ko i kada treba da radi), **raspored moći** – hijerarhijska raspodela autoriteta, donošenja odluka i pravila, **planiranje porodičnih aktivnosti** (kontrola) i **komunikacijski odnosi**. Navedeni elementi su operacionalizovani za potrebe istraživanja:

- a) uloge – osećanja povodom odlaska deteta, prisustvo i angažovanost oko unučića, prisustvo i angažovanost oko ostarelih roditelja, zadovoljstvo partnerskom relacijom, zadovoljstvo porodičnom situacijom, „izvori“ zadovoljstva porodičnom situacijom
- b) raspodela moći – razlozi dečjeg „napuštanja porodičnog gnezda“, način donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda“,
- c) planiranje porodičnih aktivnosti (kontrola) – zadovoljstvo odnosom sa detetom
- d) komunikacijski odnosi – načini i učestalost kontakata sa detetom

Procena promena koje su se desile u svakom od navedenih elemenata ovoj fazi životnog ciklusa porodice, ukazala je na karakteristike porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ roditelja u Srbiji.

Kada su u pitanju osećanja roditelja „praznog gnezda“ u vezi sa odlaskom poslednjeg deteta iz porodičnog doma, najveći broj ispitanika procenjuje ovu porodičnu tranziciju kao očekivanu, ali praćenu snažnim emocijama koje nisu nužno lake. Samo malo broj njih je procenio svoja osećanja usled odlaska deteta iz porodičnog doma kao negativna i teška.

Oko 80% ispitanika koji imaju unuke uključeno je u brigu o njima. Danas, babe i dede predstavljaju značajan izvor podrške svojoj deci, ali su istovremeno i značajna figura tokom odrastanja svojim unucima. Ne samo u Srbiji, već to postaje globalni trend, treća generacija na neki način menja institucije koje su nekada imale primat nad brigom o deci, te je značajno pitanje za naše razumevanje ove faze bilo usmereno na osećanja koja prouzrokuje angažman u brizi oko unuka. Gotovo celina uzorka koja ima unuke (97%) i koja brine o njima je izjavila da im ovakva vrsta porodičnog angažmana izaziva više radosti i zadovoljstva nego negativnih osećanja. Ovi nalazi potvrđuju značaj koji uloga babe i dede ima u srpskom društvu. Ovaj značaj ogleda se kako za pojedinca (babu/dedu), za njihov porodični sistem, ali se čini da ova porodična uloga crpi velike zasluge i iz kulturološkog i društvenog konteksta, što je probudilo našu istraživačku radoznalost, te nam se postavlja pitanje: da li angažovani babe i dede iz našeg uzorka preuzimaju ulogu „rezervoara porodične mudrosti“, „zabavljača“ ili „surogat roditelja“ u savremenoj porodičnoj dinamici?

U ispitivanju angažmana oko brige o trećoj generaciji i osećanja koja takva briga izaziva, odgovori ispitanika su bili nešto drugačiji u poređenju sa angažmanom oko unuka. Iako najveći procenat roditelja i dalje iskazuje zadovoljstvo i radost u brizi oko svojih ili roditelja svog partnera, u značajno većoj meri je bilo i ispitanika kojima ovakav angažman stvara osećaj opterećenja. Međutim, i pored takvog osećaja, nastavljaju da brinu o ostarelim roditeljima svoje porodice. Ovakvi nalazi potvrđuju značaj porodičnih i transgeneracijskih veza, i poštovanja koje je prisutno među članovima porodice u Srbiji.

Usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma, roditeljska uloga dobija drugačiji kvalitet (a neki bi rekli i da nestaje), a partnerska relacija postaje centralni subsistem porodičnog „gnezda“. U naukama o vaspitanju i obrazovanju, dominantan je stav da je partnerska relacija najznačajnija relacija za porodično funkcionisanje, ali ona često ostaje zanemarena, posebno u onim društvima u kojima je

roditeljstvo visoko vrednovano. Procena zadovoljstva roditelja „praznog gnezda“ partnerskom relacijom nakon odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma na uzorku naših ispitanika je dala nadprosečno visoke rezultate. Najveći procenat ispitanika sopstvenu partnersku relaciju procenjuje (izuzetno) zadovoljavajuće, dok je samo mali broj onih koji nisu zadovoljni ovim odnosom. Ova optimistična slika partnerstva u Srbiji „prelila“ se i na procene drugih elemenata porodičnog funkcionisanja. Procena zadovoljstva partnerskom relacijom sada, u fazi „praznog gnezda“, u odnosu na ranije faze životnog ciklusa je pokazala da najveći procenat ispitanika nije primetio promenu u zadovoljstvu, slede ispitanici koji svoj partnerski odnos sada procenjuju boljim nego što je bio ranije, a najmanje je onih ispitanika koji su izrazili smanjeno zadovoljstvo partnerskom relacijom. Ovakvi rezultati pokazuju da, iako imenovana „praznim gnezdom“, ova faza u životnom ciklusu porodice nije nužno i ne mora da bude teška i negativna, kako sam naziv upućuje. Međutim, ne možemo a da ne otvorimo pitanje o tome da li i u kojoj meri roditelji „praznog gnezda“ u Srbiji uopšte procenjuju svoje partnerske odnose, ili je prihvatanje suživota nakon više decenija brige o deci, pa makar i onog koji nije po našoj meri, neminovnost koja je uticala na visoke procene zadovoljstva partnerskom relacijom.

Porodični kontekst, kao osnova, ili nadpojam svih drugih elemenata porodičnog funkcionisanja je takođe procenjen izuzetno visokim prosečnim vrednostima. Još jednom je pokazano da porodica nije u krizi i da neće nestati, kako neki autori tvrde. Rezultati našeg istraživanja pokazuju moć i značaj koji porodični sistem ima za pojedinca, kao i snage porodične zajednice da se adaptira i uspostavi svoju homeostazu čak i kada društvene okolnosti otežavaju dostizanje takvog „mirnog“ stanja. Sa druge strane, ne možemo a da ne spomenemo da nam ostaje značajno pitanje da li u ispitivanju porodičnog i partnerskog života učestvuju oni pojedinci koji su istim zadovoljni, te su spremni da svoje pozitivno i društveno prihvatljivo iskustvo i podele. Bez obzira na to, značajno nam je saznanje da je moguće okupiti 201 ispitanika sa ovako pozitivnim odnosom prema različitim segmentima porodičnog funkcionisanja.

Zadovoljstva porodičnom situacijom ispitanika dodatno smo ispitivali kroz „izvore“ zadovoljstva koji roditelji crpe u ovoj fazi životnog ciklusa. Kao najznačajnije izvore zadovoljstva roditelji „praznog gnezda“ su naveli „izvore“ u vezi sa porodičnim životom – *Roditeljski ponos, Uspešna porodica i Odrasla deca*. Zatim slede „izvori“ zadovoljstva koji su usmereni na Plan individualnog funkcionisanja i na lični prostor i vreme – *Slobodno vreme, Lična sloboda, Unuci, Finansijska rasterećenost i Usmerenost na sebe*. Na kraju, roditelji su najmanje birali izvore zadovoljstva koji su sastavni deo ove životne faze i mogu predstavljati značajan aspekt života roditelja „praznog gnezda“ – *Novi „medeni mesec“, Posvećenost poslu i Briga o ostarelim roditeljima*. S obzirom na značaj koji „izvori“ zadovoljstva imaju u svim fazama života, primenom faktorske analize smo grupisali ponuđene „izvore“ kako bismo ih koristili u kasnijim analizama. Faktorska analiza je pokazala postojanje tri faktora. U okviru I faktora, grupisani su sledeći „izvori“ zadovoljstva – *Odrasla deca, Slobodno vreme, Lična sloboda, Finansijska rasterećenost i Usmerenost na sebe*. Ovu grupu faktora smo imenovali *Sloboda*. Druga grupa faktora obuhvata tri najmanje birana „izvora“ zadovoljstva – *Novi „medeni mesec“, Posvećenost poslu i Briga o ostarelim roditeljima*. Kako su ovo često karakteristike faze „praznog gnezda“, ovaj faktor smo tako i imenovali – *Praznog gnezdo*. Treći faktor obuhvataju „izvori“ *Roditeljski ponos i Uspešna porodica*, i ovaj faktor smo nazvali *Uspešna porodica*. Faktorska analiza je pokazala da „izvor“ zadovoljstva *Unuci* ne pripada ni jednom faktoru, verovatno usled manjeg broja ispitanika koji ima unuke. Interesantno je da „izvori“ zadovoljstva iz grupe *Prazno gnezdo*, iako najmanje birani kao lični „izvor“ zadovoljstva u fazi „praznog gnezda“, predstavljali su najznačajniji prediktor prilikom ispitivanja povezanosti između procena karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ i procena korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške.

Sledeći element porodičnog ciklusa koji smo ispitivali je raspored moći, odnosno hijerarhijska raspodela autoriteta, donošenja odluka i pravila. Ovaj element porodičnog funkcionisanja smo procenjivali preko razloga dečjeg „napuštanja porodičnog gnezda“ i načina donošenja odluke o „napuštanju porodičnog gnezda“. U poređenju sa domaćim i istraživanjima iz zemalja sa bliskom kulturom i tradicijom, mi smo dobili drugačije podatke. Deca naših ispitanika su najčešće napuštala

porodični dom usled osamostaljivanja, dok su naredni razlozi bili školovanje, zaposlenje i partnerstvo. Mali procenat ispitanika je naveo da su njihova deca napustila „gnezdo“ iz potrebe za begom iz porodice porekla ili usled pritiska okoline. Osamostaljivanje kao razlog napuštanja porodičnog doma se vezuje za zemlje zapadne kulture, sa mnogo višim ekonomskim standardom i normama slobode življenja. Očekivano bi bilo da deca naših ispitanika dom najpre napuštaju usled stupanja u trajniju partnersku relaciju. Međutim, i po ovom pitanju su naši ispitanici dali drugačije odgovore.

Kada je u pitanju donošenje odluke o napuštanju porodičnog doma, naši ispitanici su takvu odluku u najvećoj meri prepuštali svojoj deci, nešto manji procenat roditelja je učestvovao u ovoj odluci, ali nije bilo ispitanika koji su odlučivali u ime svoje dece. Ovaj nalaz nam je jako značajan jer ukazuje na smanjenu ulogu celoživotnog autoriteta roditelja i ukazuje na prihvatanje dece u ovoj fazi životnog ciklusa kao odraslih i samostalnih članove društva i porodice.

Naredni element, planiranje porodičnih aktivnosti, odnosno kontrola unutar porodičnog sistema je operacionalizovana kroz pitanje zadovoljstva odnosom sa detetom. Kao i kod pitanja u vezi sa zadovoljstvom porodičnim i partnerskim funkcionisanjem, ispitanici ovog istraživanja su pokazali veoma izraženo zadovoljstvo odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo porodični dom. U ispitivanju razlika između ispitanika različitih ličnih i porodičnih karakteristika i njihove procene zadovoljstva odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo porodični dom, analize su pokazale da ne postoji karakteristika koja zasigurno vodi ka većem ili manjem zadovoljstvu tim odnosom. Čini se da odnos roditelj-dete prevazilazi mesto stanovanja, procenjeno materijalno stanje porodice, obrazovni nivo roditelja. Ovaj odnos se pokazao kao najznačajniji element porodičnog funkcionisanja.

Poslednji element porodičnog sistema kroz koji smo procenjivali karakteristike funkcionisanja faze „praznog gnezda“ su komunikacijski odnosi. Ispitivanje načina i učestalosti kontakta između roditelja i dece pokazuju da u kasnijim fazama životnog ciklusa, roditelji i deca koji su zadržali bliske odnose nastoje da u velikoj meri stupaju u kontakte (između jednom dnevno do nekoliko puta nedeljno). Održavanje bliskih odnosa, čak i onda kada nisu fizički blizu, svakako omogućava razvoj tehnologija što je potvrdio podatak da u najvećoj meri komuniciraju telefonom.

Ispitivanje razlika u proceni karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“ između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika, pokazalo je da postoje razlike u toj proceni. Prateći razlike između muških i ženskih ispitanika, pokazano je da majke češće iniciraju kontakte sa detetom koje je poslednje napustilo porodični dom, i da su nezadovoljnije sopstvenom partnerskom relacijom sada u odnosu na ranije faze životnog ciklusa. Ovakvi nalazi otvaraju dodatno pitanje zašto se uloga očeva retko prikazuje (i istražuje) u drugim sprovedenim analizama. Roditelji koji žive sa svojim partnerom/partnerkom iskazuju veće zadovoljstvo partnerskim odnosom u ovoj fazi života i celokupnom porodičnom situacijom. Na procenu zadovoljstva celokupnom porodičnom situacijom utiče i subjektivna procena materijalnog stanja porodice. Dodatne razlike nisu otkrivene analizama, zbog čega bi bilo neophodno ponoviti istraživanje na heterogenijem uzorku ispitanika.

Nakon ispitivanja roditeljske procene porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“, ispitivali smo procene roditelja o korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“. Koristeći sistemski pristup porodici odredili smo: 1) plan ukupnog porodičnog funkcionisanja, 2) plan roditeljskog funkcionisanja, 3) plan partnerskog funkcionisanja i 4) individualni plan razvoja roditelja, kao četiri oblasti oko kojih je moguće organizovati i strukturirati potencijalne sadržaju obrazovne podrške roditeljima. Ponuđeni sadržaji navedenih oblasti ekstrahovani su iz razvojne porodične teorije, odnosno razvojnih zadataka koji predstoje porodici u fazi „praznog gnezda“.

izvedeni su iz elemenata sistemskog i razvojnog pristupa porodici, tj. zadataka koje porodica treba da obavi u različitim etapama svoga razvoja, u našem slučaju, porodica „praznog gnezda“. Za potrebe ispitivanja ovako kreiranog programa obrazovne podrške, koristili smo skalu procene. Sadržaji programa obrazovne podrške su podeljeni na navedene četiri zasebne oblasti, od kojih svaka sadrži 10 pojedinačnih sadržaja čiju su korisnost roditelji „praznog gnezda“ procenjivali na petostepenoj skali Likertovog tipa.

Korisnost celokupnog kreiranog programa obrazovne podrške roditelji „praznog gnezda“ su procenili prosečnom ocenom **tri**. Ovakva ocena može ukazivati na umerenu, ali pozitivnu procenu korisnosti ponuđenog programa obrazovne podrške. Kada se vrednost tri na skali razmotri u kontekstu čitavog raspona ocenjivanja, ona zapravo predstavlja značajan nivo zadovoljstva programom, a ne nisku ocenu. Međutim, kako je odgovor na petostepenoj skali za ovu ocenu bio „nisam siguran/sigurna da li bi mi koristilo“, ovakvu prosečnu ocenu možemo tumačiti i kao nedovoljnu prepoznatost potencijala obrazovne podrške porodici koja je u fazi „praznog gnezda“.

Procena korisnosti sadržaja sve četiri zasebne oblasti kreiranog programa obrazovne podrške iskazana je približno istim visinama aritmetičke sredine: Oblast porodičnog funkcionisanja ($M = 3.02$), Oblast roditeljskog funkcionisanja ($M = 3.07$), Oblast partnerskog funkcionisanja ($M = 2.99$) i Oblast individualnog plana razvoja roditelja ($M = 2.93$). Korisnost sadržaja koji pripadaju Oblasti roditeljskog funkcionisanja je procenjena najvišom ocenom. Ovakvi nalazi potvrđuju da roditeljska uloga traje čitavog života. Takođe, oni pojedinci koji više nisu aktivni u roditeljstvu, procenjuju sadržaj u vezi sa roditeljstvom kao najkorisniji, što podržava naše napore da termin roditelji „praznog gnezda“, zamenimo terminom roditelji „emeritusi“, koji bi preciznije objašnjavao položaj, status i sadržaj uloge roditelja u drugoj polovini života.

U *Oblasti porodičnog funkcionisanja*, najvišim vrednostima su procenjeni sadržaji u vezi sa održavanjem i unapređenjem međusobnih odnosa i porodičnog funkcionisanja (npr. „Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti“). Takođe, sadržaji povezani sa dobijanjem nove porodične uloge i sa uspostavljanjem bliskih odnosa sa porodicom svoje dece su visoko procenjeni (npr. „Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja“).

U *Oblasti roditeljskog funkcionisanja* najvišim vrednostima su procenjeni oni sadržaji koji se odnose na promene porodičnog sistema i odnosa roditelj-dete u fazi „praznog gnezda“ (npr. „Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima“). Pojedinačni sadržaj koji je procenjen najvišim vrednostima na celokupnoj skali je „Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija“ i zanimljivo nam je da je od svih sadržaja najbolje procenjen onaj koji ukazuje, sa jedne strane, na celoživotnu ulogu roditelja, a sa druge strane, na važnost ispoljavanja emocija u ovom odnosu.

U *Oblasti partnerskog funkcionisanja* najkorisnijim su procenjeni sadržaji povezani sa partnerskom intimom i mogućnostima koje se otvaraju supružnicima nakon odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma (npr. „Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom“).

U *Oblasti individualnog plana razvoja roditelja*, sadržaji u vezi sa promenama koje nastupaju u fazi „praznog gnezda“ i koje boje ovaj period života su procenjeni kao najkorisniji (npr. „Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...“).

U okviru svih zasebnih oblasti kreiranog programa obrazovne podrške, najmanje korisnim su procenjeni sadržaji u vezi sa porodičnim krizama i disfunkcionalnim obrascima ponašanja (npr. „Porodične krize nastale usled odlaska dece“, „’Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj“, „Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“, „Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice“). Ovakvi rezultati mogu se povezati sa visoko procenjenim zadovoljstvom naših ispitanika porodičnom situacijom, partnerskom relacijom i odnosom sa detetom koje je poslednje napustilo porodični dom. Sa druge strane, ovakve nalaze možemo interpretirati i kao potiskivanje, ili neprihvatanje postojanje porodičnih problema i porodičnih kriza u fazi „praznog gnezda“. Poteškoće na koje porodice nailaze na svom putu rasta i razvoja, mogu izazivati osećaj stida ili neprijatnosti kod članova porodice, ukoliko se o njima razgovara (pa makar i samo u porodičnom krugu). Iako verujemo da slika o roditeljima koji žive bez odrasle dece, kreirana na osnovu njihove procene korisnosti ponuđenog programa obrazovne podrške, ne može biti generalizovana na populaciju roditelja koji žive u fazi „praznog gnezda“, ipak daje pozitivnu sliku o porodičnom životu u „praznom gnezdu“ u Srbiji.

Kada su u pitanju roditeljske procene korisnosti pojedinačnih sadržaja ponuđenog programa obrazovne podrške, *prvih deset sadržaja procenjeni kao najkorisniji sa najvišim vrednostima aritmetičke sredine obuhvataju:*

- **4 sadržaja iz Oblasti roditeljskog funkcionisanja** (Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija; Mogućnosti, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima; Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom; Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom)
- **3 sadržaja iz Oblasti porodičnog funkcionisanja** (Nove porodične uloge (babe i dede); Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti; Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija okupljanja“)
- **2 sadržaja iz Oblasti individualnog plana razvoja roditelja** (Razvoj sopstvene digitalne pismenosti; Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...) i
- **jedan sadržaj iz Oblasti partnerskog funkcionisanja** (Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja).

Kada su u pitanju roditeljske procene najmanje korisnih sadržaja, deset sadržaja sa najnižim skorovima obuhvataju:

- **3 sadržaja iz Oblasti porodičnog funkcionisanja** (Upravljanje porodičnim finansijama; Planiranje nasleđstva; Porodične krize nastale usled odlaska dece)
- **2 sadržaja iz Oblasti roditeljskog plana funkcionisanja** (Vrednosti kao moguć izvor konflikta roditelja i odrasle dece; „Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj)
- **2 sadržaja iz Oblasti partnerskog funkcionisanja** (Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“; Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“) i
- **3 sadržaja iz Oblasti individualnog plana razvoja roditelja** (Dosada i usamljenost kao opasnost ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca; Prevencija razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice; Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...).

Prilikom ispitivanja razlika u proceni korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške i njegovih pojedinačnih oblasti između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika i različitih karakteristika porodičnog funkcionisanja, mali broj varijabli je pokazao razlike u procenama korisnosti među ispitanicima – varijabla pola, mesta stanovanja i godina starosti ispitanika. Rezultati ovih analiza su pokazali da majke, ispitanici koji žive na selu, i koji su mlađi procenjuju kako celokupan program, tako i pojedinačne oblasti programa kao korisnije. Kako su se ove varijable dosledno prikazivale kao prediktori razlika u proceni korisnosti, nameće nam se pitanje da li su ovako jasni pokazatelji više pokazatelji ciljne grupe kojoj su programi namenjeni ili ukazuju na različito viđenje ispitanika u pogledu korisnosti kreiranog obrazovnog programa?

Poslednji deo istraživanja podrazumevao je ispitivanje mogućnosti kreiranja modela obrazovne podrške koji će usmeravati zamenu narativa od roditelja koncepta „praznog gnezda“ ka konceptu roditelja „emeritusa“. Za te potrebe, sprovedena je eksploratorna faktorska analiza. Faktorska analiza identifikovala je pet latentnih faktora koji predstavljaju glavne konstrukte kreiranog programa:

- Prvi latentni faktor obuhvata pretežno sadržaje povezane sa individualnim potrebama i funkcionisanjem ljudi (npr. Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji...), kao i pojedine teme u vezi sa partnerstvom (npr. Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci). Kako su sadržaji grupisani u prvom latentnom faktoru usmereni na proaktivno ponašanje pojedinaca u ovoj fazi života, nazvali smo ga **Osnaživanje**.
- Drugi latentni faktor obuhvata teme o različitim linijama roditeljstva, usmerenim na promene i adaptaciju na te promene nastale usled odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma (npr.

Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom), usled čega smo ovaj faktor nazvali **Novo roditeljstvo**.

- Treći latentni faktor obuhvata sadržaje usmerene na porodično funkcionisanje ranije, sada i u budućnosti (npr. Pogled unazad i očekivanja od budućnosti). Kako među sadržajima unutar trećeg faktora ima onih koji su usmereni na potencijalne krize, ovaj faktor smo nazvali **Suočavanje sa krizom**.
- Četvrti latentni faktor obuhvata sadržaje koji su u vezi sa novim porodičnim ulogama i uspostavljanjem odnosa sa porodicama dece koja su napustila porodični dom (npr. Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti). Ovi značajni razvojni zadaci obuhvaćeni su četvrtim latentnim faktorom koji smo imenovali **Nove porodične uloge (babe i dede)**.
- Poslednji, peti latentni faktor okuplja teme u vezi sa partnerstvom i mogućnostima koje se otvaraju na ovom polju nakon odlaska dece iz porodičnog doma (npr. Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali), usled čega smo poslednji faktor imenovali **Partnerska intimnost**.

Rezultati faktorske analize ukazuju na pretežnu potvrdu kreiranog programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“. Opravdano izdvajanje dodatnog faktora/oblasti programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“ uverava nas u mišljenju o neraskidivoj isprepletanosti raznih linija ličnog, partnerskog, roditeljskog, porodičnog funkcionisanja i razvoja koje uvek podrazumeva i krizne situacije. Primećujemo da, iako je došlo do restrukturiranja pojedinačnih sadržaja unutar latentnih faktora, faktori zadržavaju najveći broj pojedinačnih sadržaja upravo u oblasti za koju su i kreirani, te tako *Oснаživanje* obuhvata najveći broj sadržaja iz Oblasti individualnog plana razvoja roditelja, *Novo roditeljstvo* obuhvata sadržaje iz Oblasti roditeljskog funkcionisanja, *Nove porodične uloge (babe i dede)* obuhvata sadržaje iz Oblasti porodičnog funkcionisanja, a faktor *Partnerska intimnost* obuhvata sadržaje iz Oblasti partnerskog funkcionisanja.

Svesni potrebe za dodatnim istraživanjima kako karakteristika porodičnog funkcionisanja u fazi „praznog gnezda“, tako i obrazovne intervencije u porodični sistem u ovom stadijumu njenog razvoja, zaključujemo da rezultati faktorske analize pokazuju da je moguće kreiranje modela obrazovne podrške koji će usmeravati promenu narativa od roditelja koncepta „praznog gnezda“, ka konceptu roditelja „emeritusa“.

PREPORUKE

U vremenu u kojem živimo, stiće se utisak da ne postoji stvar koja nije napravljena, oblast koja nije istraživana, tema koja nije izanalizirana. Ipak, iza takvog utiska se krije čitavo neistraženo polje porodičnog sistema – polje koje sažimamo jednom rečju „prazno gnezdo“. Ovakav status faze životnog ciklusa u kojem roditelji ostaju u porodičnom domu, a deca odlaze da grade svoje lične priče i porodice prokreacije, može voditi istraživače u dva pravca. Sa jedne strane, nedovoljna istraženost faze, u trenutku dostupnosti značenja i informacija, može udaljiti istraživače od bavljenja porodicom „praznog gnezda“. Sa druge strane, nedovoljna istraženost upravo može motivisati teoretičare i praktičare da fazi „praznog gnezda“ poklone dodatnu pažnju.

Ukoliko je ovakva pozicija faze „praznog gnezda“ podstakla nastavak njenog istraživanja, u nastavku slede naše preporuke.

S obzirom na nereprezentativnost uzorka u ovom istraživanju, poželjno je da se budućim istraživanjima obuhvati heterogeniji uzorak ispitanika. Odgovori naših ispitanika, iako daju pozitivnu sliku porodičnog života u fazi „praznog gnezda“, čini se da su omogućili samo parcijalno viđenje ove faze. Dobijena uniformnost u proceni kako karakteristika porodičnog funkcionisanja, tako i u proceni

korisnosti ponuđenog programa obrazovne podrške za roditelje „praznog gnezda“, može otežavati dalji razvoj programa obrazovanja za život u porodici. S ozbirom na dužinu trajanja ove faze životnog ciklusa porodice i na slojevitost roditelja koji je žive, verujemo da bi rezultati bili drugačiji kada bi i uzorak bio reprezentativniji. A možda je, ipak, sigurnije istraživati porodični život na manjem uzorku i dobijati parcijalne slike koje nam pomažu da razumemo baš taj uzorak, jer bi svako potencijalno generalizovanje moglo dovesti u zabunu. Kreirani model obrazovne podrške dobijen faktorskom analizom pokazao se kao veoma značajan, jer može poslužiti i kao polazna osnova za ispitivanje obrazovnih potreba upravo tog manjeg uzorka ispitanika.

Status najduže faze, kao i pomenuta kompleksnost, nudi mogućnost ispitivanja posebnih „kategorija“ roditelja unutar faze „praznog gnezda“. Jedna od tih kategorija mogu biti roditelji „praznog gnezda“ koji imaju unuke, s obzirom na pokazanu značajnost prisustva i angažovanja oko potomaka. Primena kvotnog ili stratifikovanog uzorka ukoliko je moguće obezbediti slučajno uzorkovanje, koji bi eksplicitno obuhvatio podgrupe roditelja „praznog gnezda“ – one koji imaju unuke i one koji ih nemaju, ili koji nisu uključeni u svakodnevnu brigu o potomcima, omogućila bi jasnije razumevanje načina na koji obrazovne intervencije mogu podržati roditelje u ovoj važnoj porodičnoj ulozi. Usled sve težeg identifikovanja tradicionalnih porodičnih uloga i obrazaca ponašanja, a obrazovanje za život u porodici treba da bude bazirano na potrebama samih korisnika, roditelja i dece, specifikacija ciljne grupe može voditi korisnijoj obrazovnoj intervenciji.

Prvi naredni korak koji nas čeka, jeste promovisanje koncepta obrazovanja za život u porodici. Duga tradicija, ali ne tako prisutna praksa ove vrste obrazovanja vodi nedovoljnoj prepoznatosti značaja koje obrazovanje može imati u podršci porodičnom funkcionisanju i razvoju. Takođe, otpor koji smo primetili kod roditelja „praznog gnezda“ da se uključe u ispitivanje korisnosti kreiranog programa obrazovne podrške nam pokazuju da je potrebno mnogo više raditi na promovisanju obrazovanja za život u porodici. Posebno vidimo značaj u motivisanju muških ispitanika da se uključe u ispitivanje porodičnih, roditeljskih i partnerskih tema.

Rezultati dobijeni prilikom ispitivanja razlika u proceni korisnosti programa između roditelja različitih ličnih i porodičnih karakteristika, dala je i neke jasne smernice budućeg delovanja. Nalazi koji pokazuju da majke, mlađi roditelji faze „praznog gnezda“ kao i ispitanici koji žive na selu u značajnoj meri procenjuju korisnijim kako celokupan program, tako i posebne oblasti kreiranog programa, jasan su pokazatelj potreba za obrazovnom podrškom. U trenucima centralizacije društva i smanjenja stanovništva u ruralnim sredinama, možemo ovakve podatke shvatiti i kao poziv za podršku onih kategorija koje su pristale/izabrale da svoj porodični život provedu van urbanih sredina. Takođe, s obzirom na pokazanu zainteresovanost mlađih ispitanika i onih koji žive na selu, možemo interpretirati ove nalaze kao svest ovih ciljnih grupa o preventivnoj ulozi koje obrazovanje ima. Takođe, nalaz da roditelji koji su tek ušli u fazu „praznog gnezda“ izražavaju negativnija osećanja povodom odlaska poslednjeg deteta iz porodičnog doma, otvorila su pitanja o mogućim obrazovnim intervencijama koje ih mogu podržati u periodu tranzicije iz punog ka „praznom“ gnezdu. Stoga, model obrazovne podrške dobijen ovim istraživanjem može biti i značajan okvir za kreiranje programa pripreme za fazu „praznog gnezda“ i svega onoga što posle nje sledi.

Na kraju, pozivamo sve istraživače koji se bave vaspitanjem i obrazovanjem, ali i drugim društveno-humanističkim naukama, da porazmisle o poruci koju šaljemo koristeći termin roditelji „praznog gnezda“ i da ga zamene terminom roditelji „emeritusi“ – jer roditelji koji ne žive sa svojom decom to već i jesu.

LITERATURA

1. Abedi, P., Afshari, P., Yaralizadeh, M. & Dastoorpoor, M. (2020). Does Loneliness Following Empty Nest Impair Sexual Function and Satisfaction of Middle-Aged Iranian Women? *Sexuality & Culture*, 24(6), 2045-2055.
2. Allendorf, K. (2017). Like her own: Ideals and experiences of the mother-in-law/daughter-in-law relationship. *Journal of Family Issues*, 38(15), 2102-2127. <https://doi.org/10.1177/0192513X15590685>
3. Arcus, M., Schvaneveldt, J. D. & Moss, J. J. (1993). Handbook of Family Life Education, 1, London: SAGE Publications.
4. Arizona State University. (2024). *Thriving in Your Empty Nest Chapter*. Dostupno na: https://assets.ea.asu.edu/CC-PDFs/MLL-MEA-EmptyNest.pdf?utm_source=chatgpt.com
5. Armour, M. A. (1995). Family Life Cycle Stages. *Journal of Family Social Work*, 1(2), 27-42.
6. Babović, M., Veličković, K., Stefanović, S., Todorović, N. i Vračević, M. (2018). *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*. Beograd: Crveni krst Srbije.
7. Ballard, S. M. & Morris, M. L. (2003). The Family Life Education Needs of Midlife and older Adults. *Family Relations*, 52(2), 129-136.
8. Ballard, S. M., Tyndall, L. E., Baugh, E. J., Bumgarner Bergenson, C. & Littlewood, K. (2016). Framework for Best Practice in Family Life Education: A Case Example. *Family Relations*, 65(3), 393-406. <https://doi.org/10.1111/fare.12200>
9. Baker, L. A., Silverstein, M., & Putney, N. M. (2008). Grandparents Raising Grandchildren in the United States: Changing Family Forms, Stagnant Social Policies. *Journal of societal & social policy*, 7, 53–69.
10. Bakovljević, M. (1997). *Osnovi metodologije pedagoških istraživanja*. Beograd: Naučna knjiga.
11. Barbato, C. A. & Perse, E. M. (1999). I don't care if you are 65. You are still my baby!": Examining parents' communication motives throughout the lifespan. *Communication Research Reports*, 16(2), 147-156.
12. Begović, B. (2015) Upotreba rodno osetljivog jezika i prikaz žena u štampanim medijima u Srbiji. *CM - časopis za upravljanje komuniciranjem*, vol. 10, br. 35, str. 59-80
13. Bennett, M. M., Beehr, T. A. & Ivanitskaya, L. V. (2017). Work-family conflict: Differences across generations and life cycle. *Journal of Managerial Psychology*, 32(4), 314-332.
14. Benson, J. J., & Donehower, A. K. (2020). Best Practices in Family Life Education Programming for Midlife and Older Adults. *Family Relations*, 69(3), 577-594.
15. Bertalanffy, L. V. (1972). The History and Status of General Systems Theory. *The Academy of Management Journal*, 15(4), 407–426.
16. Billari, F. C., & Liefbroer, A. C. (2007). Should I Stay or Should I Go? The Impact of Age Norms on Leaving Home. *Demography*, 44(1), 181–198. <http://www.jstor.org/stable/4137227>
17. Bobić, M. (2003). *Brak i/ili partnerstvo: sociološka demografska studija*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
18. Bobić, M., Vesković Anđelković, M i Kokotović Kanazir, V. (2016). *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije.
19. Borland, D. C. (1982). A Cohort Analysis Approach to the Empty-nest Syndrom Among three Ethnic Groups of Women: A Theoretical Position. *Journal of Marriage and Family*, 44(1), 117-129.
20. Bouchard, G. (2014). How do parents react when their children leave home? An integrative review. *Journal of Adult Development*, 21(2), 69-79. <https://doi.org/10.1007/s10804-013-9180-8>

21. Bouchard, G., & McNair, J. L. (2016). Dyadic examination of the influence of family relationships on life satisfaction at the empty-nest stage. *Journal of Adult Development*, 23(3), 174–182. <https://doi.org/10.1007/s10804-016-9233-x>
22. Bougea, A., Despoti, A., & Vasilopoulos, E. (2019). Empty-nest-related psychosocial stress: Conceptual issues, future directions in economic crisis. *Psychiatrike = Psychiatriki*, 30(4), 329–338. <https://doi.org/10.22365/jpsych.2019.304.329>
23. Bouma, E. M. C., Reijgwart, M. L., & Dijkstra, A. (2022). Family Member, Best Friend, Child or 'Just' a Pet, Owners' Relationship Perceptions and Consequences for Their Cats. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(1), 193. <https://doi.org/10.3390/ijerph19010193>
24. Bredehoft, D. J., (2001). The Framework for Life Span Family Life Education Revisited and Revised. *The Family Journal*, 9(2), 134-139.
25. Bredehoft, D. J., & Walcheski, M. J. (Eds.). (2011). *The family life education framework* [Poster and PowerPoint presentation]. Minneapolis, MN: National Council on Family Relations.
26. Breheny, M., Stephens, C., & Spilsbury, L. (2013). Involvement without interference: How grandparents negotiate intergenerational expectations in relationships with grandchildren. *Journal of Family Studies*, 19(2), 174–184. <https://doi.org/10.5172/jfs.2013.19.2.174>
27. Brenna E. (2021). Should I care for my mum or for my kid? Sandwich generation and depression burden in Italy. *Health policy (Amsterdam, Netherlands)*, 125(3), 415–423. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2020.11.014>
28. Buchanan, A., & Rotkirch, A. (2018). Twenty-first century grandparents: global perspectives on changing roles and consequences. *Contemporary Social Science*, 13(2), 131–144. <https://doi.org/10.1080/21582041.2018.1467034>
29. Buck, N., & Scott, J. (1993). She's leaving home: But why? An analysis of young people leaving the parental home. *Journal of Marriage and the Family*, 55(4), 863–874. <https://doi.org/10.2307/352768>
30. Cao, Q. & Lu, B. (2018). Mediating and moderating effects of loneliness between social support and life satisfaction among empty nesters in China. *Current Psychology*, 40 (2), 1-10.
31. Condon, J., Luszc, M., & McKee, I. (2020). First-Time Grandparents' Role Satisfaction and Its Determinants. *International journal of aging & human development*, 91(3), 340–355. <https://doi.org/10.1177/0091415019882005>
32. Cooper, K. L., & Gutmann, D. L. (1987). Gender identity and ego mastery style in middle-aged, pre- and post-empty nest women. *The Gerontologist*, 27(3), 347–352. <https://doi.org/10.1093/geront/27.3.347>
33. Cudeck, R. (2000). Exploratory factor analysis. In H. E. A. Tinsley & S. D. Brown (Eds.), *Handbook of applied multivariate statistics and mathematical modeling* (pp. 265–296). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012691360-6/50011-2>
34. Dalos, R. & Drejper, R. (2012). *Sistemska porodična psihoterapija: teorija i praksa*. Novi Sad: Psihopolis institut.
35. Darling, C. A. & Cassidy, D. (2014). *Family life education: Working with families across the lifespan*. Waveland Press.
36. Darling, C. A., Cassidy, D., & Rehm, M. (2017). Family Life Education: Translational Family Science in Action. *Family Relations*, 66(4), 741–752. <http://www.jstor.org/stable/45090987>

37. Darling, C. A., Cassidy, D., & Rehm, M. (2020). The foundations of family life education model: Understanding the field. *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 69(3), 427–441. <https://doi.org/10.1111/fare.12372>
38. DeLamater, J., & Moorman, S. (2007). Sexual behavior in later life. *Journal of Aging and Health*, 19, 921 – 945.
39. Dennerstein, L., Dudley, E. & Guthrie, J. (2002). Empty nest or revolving door ? A prospective study of women's quality of life in midlife during the phase of children leaving and re-entering the home. *Psychol Med*, 32(3), 545-550.
40. Deutscher, I. (1964). The Quality of Postparental Life: Definitions of the Situation. *Journal of Marriage and Family*, 26(1), 52-59.
41. DeVries, H., Kerrick, S. & Oetinger, M. (2007). Satisfaction and Regrets of Midlife Parents: A Qualitative Analysis. *Journal of Adult Development*, 14, 6-15.
42. Dragišić-Labaš, S. (2016). Stariji roditelji i odrasla deca: tradicionalan odnos ili bliskost na daljinu. *Sociologija*, 58(1), 287-305.
43. Duvall, E. M. & Kerckhoff, R. K. (1958). Implications for Education through the Family Life Cycle. *Marriage and Family Living*, 20(4), 334-343.
44. Emslie, C., & Hunt, K. (2009). 'Live to work' or 'work to live'? A qualitative study of gender and work-life balance among men and women in mid-life. *Gender, Work and Organization*, 16(1), 151–172. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2008.00434.x>
45. Erickson, J. J., Martinengo, G. & Hill, E., J. (2010). Putting work and family experiences in context: Differences by family life stage. *Human Relations*, 63(7) 955-979.
46. Eurostat .(2021). Share of young adults aged 18-34 living with their parents by age and sex - EU-SILC survey. Dostupno na: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
47. Eurostat .(2023a). When do young Europeans leave their parental home? Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20230904-1>
48. Eurostat .(2023b). Age of young people leaving their parental household. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/SEPDF/cache/87422.pdf>
49. Ferrante, S. (2012). The sandwich generation: a review of the literature. *Florida Public Health Review*.
50. Fingerman, K. L., Kim, K., Birditt, K. S., & Zarit, S. H. (2016). The ties that bind: Midlife parents' daily experiences with grown children. *Journal of Marriage and Family*, 78(2), 431–450. <https://doi.org/10.1111/jomf.12273>
51. Fingerman, K. L., Huo, M., & Birditt, K. S. (2020). A decade of research on intergenerational ties: Technological, economic, political, and demographic changes. *Journal of Marriage and Family*, 82(1), 383–403. <https://doi.org/10.1111/jomf.12604>
52. Freund, A. M. & Ritter, J. O. (2009). Midlife Crisis: A Debate. *Gerontology*, 55(5), 582-591.
53. Friedman, B. D., & Allen, K. M. (2014). *Systems Theory* (1 ed.). (J. R. Brandell, Ed.) Sage.
54. Giraud, C., Kossakowski, R., Żadkowska, M., Dowgiałło, B. (2024). The Empty Nest as a Phase of Fatherhood. In: Żadkowska, M., Skowrońska, M., Giraud, C., Schmidt, F. (Eds.), *Reconfiguring Relations in the Empty Nest*. Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7_4
55. Gold, J. M. (2013). Supporting Later-in-Life Intimate Relationships: The Role of the Couples' Counselor. *The Family Journal*, 21(3), 351-357. <https://doi.org/10.1177/1066480713478767>
56. Goldenberg, I., Stanton, M., & Goldenberg, H. (2017). *Family therapy: an overview* (Ninth edition). Cengage Learning.

57. Goldner-Vukov, M. (1988). *Porodica u krizi*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.
58. Goldscheider, F. & Goldscheider, C. (1999). *The changing transition to adulthood: Leaving and returning home*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
59. Golubović, Z. (1981) *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb: Naprijed
60. Gunn, W. B., Jr., Haley, J., Prouty, A. M., & Robertson, J. (2015). Systemic approaches: Family therapy. In H. T. Prout & A. L. Fedewa (Eds.), *Counseling and psychotherapy with children and adolescents: Theory and practice for school and clinical settings* (5th ed., pp. 317–355). John Wiley & Sons, Inc.
61. Hagen, J. D. & DeVries, H. M. (2004). Marital satisfaction at the empty-nest phase of the family life cycle: A longitudinal study. *Marriage & Family: A Christian Journal*, 7(1), 83–98.
62. Hamid, S., Faith, F., Jaafar, Z., Abdul Ghani, N., & Yusop, F. D. (2023). Emerging Technology for Healthy Lifestyle of the Middle-Age and Elderly: A Scoping Review. *Iranian journal of public health*, 52(2), 230–242. <https://doi.org/10.18502/ijph.v52i2.11877>
63. Hartanto, A., Sim, L., Lee, D., Majeed, N. M., & Yong, J. C. (2024). Cultural contexts differentially shape parents' loneliness and wellbeing during the empty nest period. *Communications psychology*, 2(1), 105. <https://doi.org/10.1038/s44271-024-00156-8>
64. Hebib, E. i Ovesni, K. (2019). Doprinos studija pedagogije razvoju profesionalnih kompetencija pedagoga – procene praktičara. *Andragoške studije*, (11), 47-67.
65. Heiman, J. R., Long, J. S., Smith, S. N., Fisher, W. A., Sand, M. S., & Rosen, R. C. (2011). Sexual satisfaction and relationship happiness in midlife and older couples in five countries. *Archives of sexual behavior*, 40(4), 741–753. <https://doi.org/10.1007/s10508-010-9703-3>
66. Hiedemann, B., Suhomlinova, O. & O’Rand, A. M. (1988). Economic Independence, Economic Status, and Empty Nest in Midlife Marital Disruption. *Journal of Marriage and Family*, 60(1), 219-231.
67. Hobdy, J., Hayslip, B., Kaminski, P. L., Crowley, B. J., Riggs, S. & York, C. (2007). The role of attachment style in coping with job loss and the empty nest in adulthood. *The International Journal of Aging and Human Development*, 65(4), 335–371.
68. Huff, C. (2023). More couples are divorcing after age 50 than ever before. Psychologists are helping them navigate the big changes. *Monitor on Psychology*, 54(8). Dostupno na: <https://www.apa.org/monitor/2023/11/navigating-late-in-life-divorce>
69. IBM Corp. (2020). *IBM SPSS Statistics for Windows* (Version 27.0) [Computer software]. IBM Corp.
70. Ignjatović, S. (2009). Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju. *Stanovništvo*, 2009(1), 7–22. <https://doi.org/10.2298/STNV0901007I>
71. Infurna, F. I., Gerstorf, D. & Lachman, M. E. (2020). Midlife in 2020s: Opportunities and challenges. *American Psychologist*, 75(4), 470-485.
72. Isengard, B., & Szydlik, M. (2012). Living Apart (or) Together? Coresidence of Elderly Parents and Their Adult Children in Europe. *Research on Aging*, 34(4), 449-474. <https://doi.org/10.1177/0164027511428455>
73. JASP Team (2024). *JASP* (Version 0.95.0) [Computer software].
74. Jen S. (2018). Sexuality of midlife and older women: A review of theory use. *Journal of women & aging*, 30(3), 204–226. <https://doi.org/10.1080/08952841.2017.1295680>
75. Kapinus, C. A. & Johnson, M. P. (2003). The Utility of Family Life Cycle as a Theoretical and Empirical Tool: Commitment and Family Life-Cycle Stage. *Journal of Family Issues*, 24(2), 155-184.

76. Kleiber, D. A., & Linde, B. D. (2014). The evidence base for leisure education in preparation for the retirement transition. *Journal of Park and Recreation Administration*, 32(1), 111-128.
77. Kumar, P. S. (2015). Psychological Well Being and Marital Adjustment: A Study on Elderly Couples in Post Parental Stage of Life. *Indian Journal of Gerontology*, 29(1), 77-90.
78. Lachman M. E. (2004). Development in midlife. *Annual review of psychology*, 55, 305–331. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141521>
79. Lachman, M. E., Teshale, S., & Agrigoroaei, S. (2015). Midlife as a pivotal period in the life course: Balancing growth and decline at the crossroads of youth and old age. *International Journal of Behavioral Development*, 39(1), 20-31. <https://doi.org/10.1177/0165025414533223>
80. Lawson R. W. (2001) The Family Life Cycle, in (Ed. Baker, M) *Marketing: critical*
81. Laszloffy, T. A. (2002). Rethinking family development theory: teaching with the systemic family development (sfd) model. *Family Relations*, 51(3), 206-214. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2002.206098.x>
82. Leiner, D. J. (2018). *SosciSurvey (Version 2.5.00-i1142)* [Computer software]. Dostupno na: <http://www.soscisurvey.com>
83. Lewis, A. R., Freneau, J., P. & Roberts, L., C. (1979). Fathers and the Postparental Transition. *The Family Coordinator*, 28(4), 514-520.
84. Lin, I. F., Brown, S. L., Wright, M. R., & Hammersmith, A. M. (2018). Antecedents of Gray Divorce: A Life Course Perspective. *The journals of gerontology. Series B, Psychological sciences and social sciences*, 73(6), 1022–1031. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbw164>
85. Lodge, A. C. & Umberson, D. (2012). All Shook Up: Sexuality of Mid-to Later Life Married Couples. *Journal of Marriage and Family*, 74(3), 428–443.
86. Long, S. (2011). Sexual Satisfaction and Relationship Happiness in Midlife and Older Couples in Five Countries. *Archives of Sexual Behavior*. <https://doi.org/10.1007/S10508-010-9703-3>
87. López-Cepero, J., Español, A. & Rodríguez-Banda, Á. (2025). A multispecies journey: companion animals and family development from a life-course perspective. *Spanish Journal of Sociology*. 34(1), a252. <http://dx.doi.org/10.22325/fes/res.2025.252>
88. Khatir, M. A., Modanloo, M., Dadgari, A., Yeganeh, L. T., & Khoddam, H. (2024). Empty nest syndrome: A concept analysis. *Journal of education and health promotion*, 13, 269. https://doi.org/10.4103/jehp.jehp_874_23
89. Kirkman, L., Kenny, A. & Fox, C. (2013). Evidence of Absence: Midlife and Older Adult Sexual Health Policy in Australia. *Sexuality Research and Social Policy*, 10(2), 135-148.
90. Kim, J., Hearn, G., & Hall, A. (2023). IMPACT OF DIGITAL AND SOCIAL ENGAGEMENT ON QUALITY OF LIFE AMONG RURAL OLDER ADULTS. *Innovation in Aging*, 7(Suppl 1), 846. <https://doi.org/10.1093/geroni/igad104.2727>
91. Macfie, J., Brumariu, L. E. & Lyons-Ruth, K. (2015). Parent-child role-confusion: A critical review of an emerging concept. *Developmental review*, 36(), 34-57. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2015.01.002>
92. Mann-Feder, V. R., Eades, A., Sobel, E., & DeStefano, J. (2014). Leaving home: A qualitative study. *Canadian Journal of Family and Youth*, 6(1), 1–28.
93. Markey, B. (2005). *The lifecycle stages of a marriage*. Promoting and Sustaining Marriage as a Community of Life and Love: A Colloquium of Social Scientists and Theologians. Dostupno na: <https://www.usccb.org/upload/marriage-markey-2005.pdf>, stranici pristupljeno 14.03.2025.
94. MAZZUCO, S. (2006). The impact of children leaving home on the parents' wellbeing: a comparative analysis of France and Italy. *Genus*, 62(3/4), 35–52.

95. McGoldrick, M. (1992). Ethnicity and the Family Life Cycle. *Family Business Review*, 5(4), 437-459. <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.1992.00437.x>
96. McGoldrick, M., Carter, E. A. & Preto, N. G. (2011). *The expanding family life cycle: Individual, Family, and Social Perspectives*. Boston: Pearson.
97. McGoldrick, M., Carter, E. A. & Preto, N. G. (2014). *The expanding family life cycle: Individual, Family, and Social Perspectives*. Boston: Pearson.
98. McGoldrick, M., Preto, G. N. & Carter, B. (2016). *The expanding family life cycle: Individual, Family, and Social Perspectives*. Boston: Pearson.
99. Medić, S. (1993). *Obrazovanje i socijalizacija odraslih*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
100. Medić, S., Matejić-Đuričić, Z. i Vlaović-Vasiljević, D. (1997). *Škola za roditelje - socio-edukativni program za porodicu*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
101. Men, D. & Liu, Q. (2015). Study of the Empty-nesters' Preference of Drug Packaging. *Procedia Manufacturing*, 2238-2243. DOI: [10.1016/j.promfg.2015.07.367](https://doi.org/10.1016/j.promfg.2015.07.367)
102. Merkel, S., & Hess, M. (2020). The Use of Internet-Based Health and Care Services by Elderly People in Europe and the Importance of the Country Context: Multilevel Study. *JMIR aging*, 3(1), e15491. <https://doi.org/10.2196/15491>
103. Milić, A. (2001). *Sociologija porodice*, Beograd: Čigoja štampa.
104. Milić, A. (2007). *Sociologija porodice – kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja.
105. Milojković, M., Srna, J. i Mićović, R. (1997). *Porodična terapija*. Beograd: Centar za brak i porodicu.
106. Milošević, Z. (2009a). Primena sistemskog pristupa (u) proučavanju porodičnog funkcionisanja u naukama o vaspitanju. *Andragoške studije*, (1), 87-100.
107. Milošević, Z. i Pekeč, K. (2012). Razvojni pristup porodici – korak ka unapređenju kvaliteta obrazovanja za život u porodici, u: N. Vujisić Živković, M. Mitrović, i K. Ovesni (Ur.) *Posebna pitanja kvaliteta u obrazovanju* (133-155). Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
108. Mitchell, B. A. & Lovegreen, L. D. (2009). The Empty Nest Syndrome in Midlife Families: A Multimethod Exploration of Parental Gender Differences and Cultural Dynamics. *Journal of Family Issues*, 30(12), 1651-1670.
109. Mitchell, B. A. (2016). Family Development Theory. *Encyclopedia of Family Studies*, 641-790. Hoboken, NJ: Wiley. DOI: 10.1002/9781119085621.wbefs008
110. Mitchell, B. A. & Wister, A. V. (2015). Midlife Challenge or Welcome Departure? Cultural and Family-Related Expectations of Empty Nest Transitions. *The International Journal of Aging and Human Development*, 81(4), 260-280.
111. Mitchell, B. A., Wister, A. V., & Zdaniuk, B. (2019). Are the Parents All Right? Parental Stress, Ethnic Culture and Intergenerational Relations in Aging Families. *Journal of Comparative Family Studies*, 50(1), 51-74.
112. Mitić, M. (1997). *Porodica i stres – između poraza i nade*. Beograd: Institut za psihologiju, IP „Žarko Albulj“.
113. Mo, J. (2020), “PISA 2018 results: Are students smart about money?”, *PISA in Focus*, No. 106, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/d540d9e9-en>.
114. Moen, P., Kim, J., E. & Hofmeister, H. (2001). Couples' Work/Retirement Transitions, Gender, and Marital Quality. *Social Psychology Quarterly*, 64(1), 55-71.

115. Mousavi, F.S. (2012). The Comparison of Family Functioning, Marital Adjustment and Intimacy in Middle aged and Young Spouses. *International Research Journal of Applied and Basic Sciences*, 3(10), 2015-2021.
116. Mueller, M. M., & Elder, G. H. (2003). Family contingencies across the generations: Grandparent-grandchild relationships in holistic perspective. *Journal of Marriage and Family*, 65(2), 404–417. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2003.00404.x>
117. Murphy, P. E. & Staples, W. A. (1979). A Modernized Family Life Cycle. *Journal of Consumer Research*, 6(1), 12-22.
118. Myers-Walls, J. A., Ballard, S. M., Darling, C. A. & Myers-Browman, K. S. (2011). Reconceptualizing the Domain and Boundaries of Family Life Education. *Family Relations*, 60(4), 357-372.
119. Nagy, M. E., & Theiss, J. A. (2013). Applying the relational turbulence model to the empty-nest transition: Sources of relationship change, relational uncertainty, and interference from partners. *Journal of Family Communication*, 13(4), 280–300. <https://doi.org/10.1080/15267431.2013.823430>
120. Nosek-Kozłowska, K. (2020). Family – the basic unit of societal life seen through the prism of systemic theory. *Quarterly Journal Fides Et Ratio*, 41(1), 174-185. <https://doi.org/10.34766/fetr.v41i1.224>
121. Pacey, S. (2004). Couples and the first baby: Responding to new parents' sexual and relationship problems. *Sexual and Relationship Therapy*, 19(3), 223–246. <https://doi.org/10.1080/14681990410001715391>
122. Pantović, J., Bradaš, S. i Petovar, K. (2017). Položaj žena na tržištu rada. Preuzeto sa: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/13759.pdf>
123. Pejatović, A. i Orlović Lovren, V. (2014). *Zaposlenost i obrazovanje posle pedesete*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta, Društvo andragoga Srbije.
124. Pejatović, A. i Orlović Lovren, V. (2015). *Kompetencije za celoživotno učenje*. Dostupno na: <https://www.obrazovanje.org/rs/vesti/2/2015/04/15/kompetencije-za-celozivотно-ucenje.html>
125. Perez-Brena, N. J., Duncan, J. C., Bámaca, M. Y., & Perez, R. (2022). Progress and gaps: A systematic review of the family demographics and family subsystems represented in top family science journals 2008–2018. *Journal of Family Theory & Review*, 14(1), 59–78. <https://doi.org/10.1111/jftr.12446>
126. Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2024). Istraživanje o naslednim pravima i stavovima prema nasleđivanju u Srbiji. Dostupno na: <https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2024/10/Izvestaj-Nasledna-prava-i-stavovi-prema-nasledjivanju.pdf>
127. Powell, L. H. & Casiddy, D. (2001). *Family Life Education – an introduction*, CA: Mayfield Publishing Company.
128. Thibodeau, J., & Bouchard, G. (2020). Attachment and satisfaction at the empty-nest stage: An actor–partner interdependence model. *Journal of Adult Development*, 27(3), 212–223. <https://doi.org/10.1007/s10804-019-09341-0>
129. Thompson, S. M., Grant, B. C., & Dharmalingam, A. (2002). Leisure time in midlife: what are the odds? *Leisure Studies*, 21(2), 125–143. <https://doi.org/10.1080/02614360210139822>
130. Thornton, J. E. (2002). MYTHS OF AGING OR AGEIST STEREOTYPES. *Educational Gerontology*, 28(4), 301–312. <https://doi.org/10.1080/036012702753590415>

131. Tomanović, S. i Stanojević, D. (2024). *Sociologija porodičnog života*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet; Institut za sociološka istraživanja.
132. Tutar, Ö. F., & Turhan, F. (2023). Digital Leisure: Transformation of Leisure Activities. *Shanlax International Journal of Education*. 11(S1), 16–28.
133. Rago, M. (2016). Family Development Theory. *Encyclopedia of Family Studies*, 1–6.
134. Raup, J. L. & Myers, J. E. (1989). The Empty Nest Syndrom: Myth or Reality? *Journal of Counseling & Development*, Myth or Reality? 68(2), 180-183.
135. Reitzes, D. C., & Mutran, E. J. (2004). Grandparent Identity, Intergenerational Family Identity, and Well-Being. *The Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 59(4), S213–S219. <https://doi.org/10.1093/geronb/59.4.S213>
136. Republički zavod za statistiku. (2023). *Starost i pol*.
Dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20230525-starost-i-pol/>
137. Republički zavod za statistiku. (2024). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022: Domaćinstva prema porodičnom sastavu I karakteristikama nosioca domaćinstva*.
Dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/vesti/20240426-domacinstva-prema-porodicnom-sastavu-i-karakteristikama-nosioca-domacinstva/?a=0&s=090202>
138. Republički zavod za statistiku. (2025). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022: Stanovništvo Srbije – dinamika i strukture*.
Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2025/Pdf/G20254001.pdf>
139. Rogoff, B. (2003). The cultural nature of human development. Oxford University.
140. Sani, G. M. D. (2014). Men's employment hours and time on domestic chores in European countries. *Journal of Family Issues*, 35(8), 1023–1047.
<https://doi.org/10.1177/0192513X14522245>
141. Savićević, D. (1996). *Metodologija u istraživanja u vaspitanju i obrazovanju*. Vranje: Učiteljski fakultet Univerziteta u Nišu.
142. Savićević, D. (2011). *Uvod u metodologiju andragogije*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“.
143. Segrin, C., & Flora, J. (2018). *Family Communication* (3rd ed.). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781351132596>
144. Seiffge-Krenke, I. (2013). "She's leaving home . . ." Antecedents, consequences, and cultural patterns in the leaving home process. *Emerging Adulthood*, 1(2), 114–124.
<https://doi.org/10.1177/2167696813479783>
145. Senic Ružić, M. (2021). Digitalna transformacija obrazovanja u Srbiji: Pitanje digitalne pismenosti ili digitalne kompetencije. U S. Vujačić (ur.), *Vaspitanje i obrazovanje u digitalnom okruženju* (str. 11–24). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
146. Skowrońska, M. (2024). Redefining couple relationship in the empty nest: the new honeymoon. *Reconfiguring Relations in the Empty Nest*. https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7_9
147. Skowrońska, M., Schmidt, F., Giraud, C., Żadkowska, M. (2024). Redefining a Couple's Relationship in the Empty Nest: Together Apart. In: Żadkowska, M., Skowrońska, M., Giraud, C., Schmidt, F. (eds) *Reconfiguring Relations in the Empty Nest*. Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7_10
148. Sorys, S. A. Transformation of family ties. *Family Forum*, 10, 15–35.
<https://doi.org/10.25167/FF/1969>

149. Stojanović, Z, Štambuk, A. i Vejmelka, L. (2020). Pametno starenje: Izazovi (ne)korišćenja tehnologije. *JAHR*, 11(1), 37-60.
150. Su, H., Cao, J., Zhou, Y. & Wang, L. (2018). The mediating effect of coping style on personality and mental health among elderly Chinese empty-nester: A cross-sectional study. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 75, 197-201.
151. Šaćiri, B. (2020). *Interpersonalni činioci doživljaja kvaliteta braka u različitim fazama porodičnog životnog ciklusa*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
152. Taubman-Ben-Ari, O., Findler, L., & Ben Shlomo, S. (2013). When couples become grandparents: Factors associated with the growth of each spouse. *Social Work Research*, 37(1), 26–36. <https://doi.org/10.1093/swr/svt005>
153. Teixeira de Melo, A. & Alarcão, M. (2014). Beyond the family life cycle: Understanding family development in the twenty-first century through complexity theories. *Family Science*, 5(1) 52-59.
154. Thomas, P. A., Liu, H., & Umberson, D. (2017). Family Relationships and Well-Being. *Innovation in aging*, 1(3), igx025. <https://doi.org/10.1093/geroni/igx025>
155. Thompson, S. M., Grant, B. C., & Dharmalingam, A. (2002). Leisure time in midlife: what are the odds? *Leisure Studies*, 21(2), 125–143. <https://doi.org/10.1080/02614360210139822>
156. Tomanović, S. i Ignjatović, S. (2009). The significance and meaning of family transitions for young people. The case of Serbia in comparative perspective. *Annales. Series historia et sociologia*, letnik 20, številka 1, 27-40.
157. Tomanović, S., Stanojević, D., Jarić, I., Mojić, D., Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M. i Živadinović, I. (2012). *Mladi naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
158. Tosi, M. (2016). Leaving-home transition and later parent–child relationships: proximity and contact in Italy. *European Societies*, 19(1), 1-22.
159. Uhlenborff, U. (2004). The Concept of Developmental-Tasks and its Significance for Education and Social Work, 2(1), 54-63.
160. VanLaningham, J., Johnson D. R. & Amato P. (2001). Marital Happiness, Marital Duration, and the U-Shaped Curve: Evidence from a Five-Wave Panel Study. *Social Forces*, 79(4), 1313-1341.
161. Vukadinović, D. (2022). Srbija, žene i imovina: Tradicija jača od zakona – više od 44 odsto žena se odriče od nasleđstva u korist brata. Dostupno na: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-62562521>
162. Ward, R. A. & Spitze, G. D. (2007). Nestleaving and Coresidence by Young Adult Children: The Role of Family Relations. *Research of Aging*, 29(3), 257-277.
163. Wawrzyniak, B. (2015). Entry into the Postparental Phase of the Family Life Cycle. *Comparative Population Studies*, 40(1), 31-48.
164. White, L. & Edwards, J. N. (1990). Emptying the Nest and Parental Well-Being: An Analysis of National Panel Data. *American Sociological Review*, 55(2), 235–242.
165. Банђур, В. И Поткоњак, Н. (1999). *Методологија педагогије*. Неоград: Савес педагошких друштава Југославије.
166. Бодрошки Спарисус, Б. и Сенић Ружић, М. (2020). Савремена култура родитељства: педагошке импликације. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 52(1), 7-39.
167. Вилић, Д. (2011). *Породица у контексту савремених друштвених промена. Социолошки дискурс*, 1(2), 21-43.
168. Медић, С. (2007) Теорија породичног васпитања – тачке укрштања на путу развоја педагогије и андрагогије, у: Ш. Алибабић и А. Пејатовић (Ур.) *Андрагогија на почетку*

трећег миленијума (223-237). Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета.

169. Милошевић, З. (2009б). *Образовне потребе родитеља у кризним животним ситуацијама.* [Магистарски рад]. Филозофски факултет Универзитета у Београду.
170. Милошевић, З. (2013). *Процена релевантности образовних програма за родитељство.* Докторска дисертација. Београд, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
171. Николић, Н. (2022). Системски приступ породици – импликације за праксу у условима епидемије ковид-19. У С. Маринковић (Ур.), *Наука и образовање – изазови и перспективе: Зборник радова са научног скупа* (стр. 121-142). Педагошки факултет у Ужицу. <https://doi.org/10.46793/NOIP.121N>

PRILOZI

Prilog 1.
INSTRUMENT ISTRAŽIVANJA

Prilog 1. Instrument za procenu korisnosti kreiranog obrazovnog programa za roditelje „praznog gnezda“

Dragi roditelji,

Svaka porodica, od prvog dana svog nastanka, raste i razvija se, opisujući samo sebi svojstven životni put. Na tom putu, porodica prolazi kroz različite faze razvoja, a jedna od njih je i faza u kojoj se (poslednje) dete osamostaljuje i nastavlja svoj put odraslosti. Kako je jedna od najčešćih karakteristika osamostaljivanja dece život van porodičnog doma, ovu fazu porodičnog razvoja nauka naziva fazom „porodice praznog gnezda“. Iako napuštanje porodičnog doma nikako ne podrazumeva prekidanje i slabljenje odnosa među članovima porodice, korišćeni termin „porodica praznog gnezda“ može na to upućivati. Otuda je potraga za adekvatnijim nazivom ove faze porodičnog razvoja zadatak sa kojim se društvene nauke tek suočavaju.

Sa željom da podržimo uspešno funkcionisanje porodice u fazi „porodice praznog gnezda“, sprovodimo istraživanje o sadržajima potencijalnog obrazovnog programa kao podrške roditeljima koji se nalaze u ovoj fazi porodičnog razvoja. Upitnik koji je pred Vama kreirali smo sa idejom da saznamo Vaše mišljenje o sadržajima tog programa – koja znanja bi mogla voditi unapređenju funkcionisanja kako pojedinačnih članova porodice, odnosa među njima, tako i porodice u celini. Upitnik je deo istraživanja koje sprovodi doktorandkinja Jana Mišović pod mentorstvom doc. dr Zorice Milošević na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

U pitanjima koja slede nema tačnih i netačnih odgovora. Odgovore na pitanja znate samo Vi. Popunjavanje upitnika je anonimno i rezultati istraživanja će biti iskorišćeni isključivo u naučno-istraživačke svrhe. Ukoliko Vas zanimaju rezultati istraživanja, budite slobodni da nam se obratite na adresu jana.misovic@f.bg.ac.rs.

Nama je važno Vaše mišljenje, stoga se zahvaljujemo na spremnosti koju pokazujete da zajedno dođemo do adekvatnog sadržaja potencijalne obrazovne podrške roditeljima i porodici.

Molimo Vas da na pitanja koja slede odgovarate tako što ćete izabrati jedan od ponuđenih odgovora, osim u slučajevima kada je napomenuto drugačije. Takođe, odgovori na sva pitanja su obavezna, osim onih pitanja pored kojih stoji zvezdica (*).

1. Vi ste:
 - a) mama
 - b) tata
2. Vaše godine starosti su: _____
3. Tip i naziv mesta stanovanja:
 - a) grad, _____
 - b) prigradsko naselje, _____
 - c) selo, _____

4. Koji je Vaš nivo obrazovanja:
- a) nezavršena osnovna škola
 - b) završena osnovna škola
 - c) završena srednja škola
 - d) završena viša škola ili fakultet

5. Vaš radni status je:
- a) zaposlen/a
 - b) nezaposlen/a
 - c) penzionisan/a

6. Procenite materijalno stanje Vaše porodice:
- a) zadovoljavajuće (uvek možemo da priuštimo ono što želimo)
 - b) osrednje (uglavnom možemo da priuštimo ono što nam je potrebno)
 - c) nezadovoljavajuće (teško možemo da priuštimo ono što nam je potrebno)

7. Živite:
- a) sami/sama
 - b) sa partnerom/sa partnerkom
 - c) nešto drugo _____

8. Broj, pol i starost Vaše dece:
- a) jedno M/Ž, _____
 - b) dvoje M/Ž, _____; M/Ž, _____
 - c) troje i više M/Ž, _____; M/Ž, _____; M/Ž, _____; M/Ž, _____; M/Ž, _____

9. Pol i starost deteta koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“:
- a) žensko – _____
 - b) muško – _____

10. Ocenite svaki od navedenih događaja u zavisnosti od toga u kojoj meri je bio razlog „napuštanja porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo (ocene se kreću od 1 – uopšte nije razlog, 2 – verovatno nije razlog, 3 – nisam siguran/na, 4 – verovatno je razlog, do 5 – to je glavni razlog):

- a) odlazak na dalje školovanje _____
- b) zaposlenje _____
- c) zasnivanje trajnije partnerske relacije _____
- d) želja za osamostaljivanjem _____
- e) potreba za begom iz porodice porekla _____
- f) očekivanja od strane okruženja da se to uradi _____
- g) nešto drugo (dopišite odgovor) _____

11. „Napuštanje porodičnog gnezda“ deteta koje ga je poslednje napustilo je podstaknuto:

- a) izborom i odlukom deteta
- b) zajedničkim izborom i odlukom roditelja i deteta
- c) izborom i odlukom roditelja

12. Pre koliko vremena je „napustilo porodično gnezdo“ dete koje ga je poslednje napustilo (odgovor upišite brojevima, pri čemu 0 podrazumeva vreme kraće od godinu dana):

13. Vaše dete koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“:

- a) živi u istoj stambenoj jedinici sa Vama
- b) živi u istoj ulici
- c) živi u istom delu grada
- d) živi u istoj zemlji, ali u drugom gradu
- e) živi u drugoj državi

14. Molimo Vas da ocenite koliko često ostvarujete kontakt sa svojim detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“? Za svaki od ponuđenih načina, izaberite **samo jednu** opciju.

Susretima uživo	Svakog dana, više puta	Jednom dnevno	Više puta nedeljno	Jednom nedeljno	2-3 puta mesečno	Jednom mesečno
Putem telefona	Svakog dana, više puta	Jednom dnevno	Više puta nedeljno	Jednom nedeljno	2-3 puta mesečno	Jednom mesečno
SMS porukama	Svakog dana, više puta	Jednom dnevno	Više puta nedeljno	Jednom nedeljno	2-3 puta mesečno	Jednom mesečno
Imejlovima/pismima	Svakog dana, više puta	Jednom dnevno	Više puta nedeljno	Jednom nedeljno	2-3 puta mesečno	Jednom mesečno

15. Kako procenjujete zadovoljstvo sopstvenog odnosa sa detetom koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“:

- a) veoma sam zadovoljan/na
- b) zadovoljan/na sam
- c) ne mogu da procenim
- d) više sam nezadovoljan/na
- e) u potpunosti sam nezadovoljan/na

16. Kako biste najbolje opisali svoja osećanja povodom odlaska deteta koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“:

- a) neutešan/na sam
- b) teško je, tužan/na sam
- c) to je očekivana situacija, nije lako
- d) lepo mi je
- e) veoma sam srećan/na i ponosan/na

17. Da li imate unučiće:

- a) da
- b) ne

18. Da li ste angažovani u brizi oko unučića:

- a) da
- b) ne

* Ako jeste angažovani, da li to kod vas izaziva:

- a) više osećanja zadovoljstva i radosti
- b) više osećanja opterećenosti i iscrpljenosti
- c) nešto drugo _____

19. Da li ste angažovani u brizi oko svojih ili roditelja svog partnera:

- a) da
- b) ne

* Ako jeste angažovani, da li to kod vas izaziva:

- a) više osećanja zadovoljstva i radosti
- b) više osećanja opterećenosti i iscrpljenosti
- c) nešto drugo _____

20. Kako procenjujete zadovoljstvo sopstvenom **PARTNERSKOM** relacijom (sa majkom/ocem deteta) nakon odlaska deteta koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“:

- a) veoma sam zadovoljan/na
- b) zadovoljan/na sam
- c) ne mogu da procenim
- d) više sam nezadovoljan/na
- e) u potpunosti sam nezadovoljan/na

21. U odnosu na ranije faze porodičnog života, da li zadovoljstvo svojom SADAŠNJOM partnerskom relacijom procenjujete kao veće ili manje od zadovoljstva tom relacijom nekad:

- a) veće je zadovoljstvo
- b) manje je zadovoljstvo
- c) zadovoljstvo je isto kao i ranije

22. Kako procenjujete zadovoljstvo sopstvenom **PORODIČNOM** situacijom sada, nakon odlaska deteta koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“:

- a) veoma sam zadovoljan/na
- b) zadovoljan/na sam
- c) ne mogu da procenim
- d) više sam nezadovoljan/na
- e) u potpunosti sam nezadovoljan/na

23. U nastavku je navedeno nekoliko tvrdnji. Molimo Vas da svaku od sledećih tvrdnji procenite u zavisnosti u kojoj meri je ona izvor Vašeg zadovoljstva u trenutnoj porodičnoj situaciji nakon odlaska deteta koje je poslednje „napustilo porodično gnezdo“?

Ocene se kreću od 1 – uopšte nije izvor mog zadovoljstva, 2 – u maloj meri je izvor mog zadovoljstva, 3 – nisam siguran/a, 4 – u velikoj meri je izvor mog zadovoljstva, 5 – to je najveći izvor mog zadovoljstva. Ocene upišite u prazna polja pored tvrdnji.

Imam više vremena za sebe, svoje potrebe, interesovanja, druženja, hobije	
Najzad imam odnos sa svom decom kao odraslim bićima	
Živimo „nov“ medeni mesec od kad su nam deca „napustila gnezdo“	
Posao je konačno dobio značaj i moje vreme koje sam oduvek želeo/la	
Unučići su izvor najveće radosti za mene	
Kad pogledam našu decu/dete, zadovoljan/na sam „poslom“ koji smo uradili, ponos koji osećam zbog svoje dece	
Osećaj da smo kao porodica uspešni	
Najzad sam odgovoran/na samo prema sebi i zbog sebe	
„Sloboda“ u svakodnevnom aktivnostima, opuštenost u dinamici svakodnevnog života	
Finansijska rasterećenost me usrećuje	
Izlazak iz „sendvič-faze“ – sad najzad mogu više da se posvetim svojim roditeljima (“treća generacija“)	

24. U tabeli koja sledi, navedeni su određeni sadržaji potencijalnog obrazovnog programa koji bi mogli da Vam budu od koristi za uspešno funkcionisanje porodice u fazi „porodice praznog gnezda“ – razvoja svih članova porodice, odnosa među njima i porodice u celini. Molimo Vas molimo, da pored **SVAKOG PONUĐENOG SADRŽAJA**, ocenom od 1 do 5, iskažete koliko bi ta znanja, po Vašem mišljenju, za Vas bila korisna.

Procenu vršite zaokruživanjem JEDNOG od brojeva koji imaju sledeća značenja:

- 1 – uopšte mi ne bi koristilo
- 2 – nema većeg značaja
- 3 – ne mogu da procenim
- 4 – može biti korisno
- 5 – veoma bi mi koristilo

1.	Nove porodične uloge (babe i dede)	1	2	3	4	5
2.	Preraspodela obaveza i poslova u porodici	1	2	3	4	5
3.	Porodične krize nastale usled odlaska dece	1	2	3	4	5
4.	Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti	1	2	3	4	5
5.	Komunikacija u novom porodičnom kontekstu	1	2	3	4	5
6.	Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja	1	2	3	4	5
7.	Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima	1	2	3	4	5
8.	Priprema porodice za narednu fazu razvoja – porodica koja stari	1	2	3	4	5
9.	Upravljanje porodičnim finansijama	1	2	3	4	5
10.	Planiranje nasledstva	1	2	3	4	5
11.	Roditeljstvo kao deo ličnog identita	1	2	3	4	5
12.	Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva	1	2	3	4	5
13.	Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom	1	2	3	4	5
14.	Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom	1	2	3	4	5
15.	Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija	1	2	3	4	5
16.	Roditelj je uvek roditelj – roditeljski autoritet i mogući otpori odraslog deteta	1	2	3	4	5
17.	Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima	1	2	3	4	5
18.	Međugeneracijski sukobi i važnost njihovog prevazilaženja	1	2	3	4	5
19.	Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece	1	2	3	4	5
20.	„Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj	1	2	3	4	5
21.	Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“	1	2	3	4	5
22.	„Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije	1	2	3	4	5
23.	Važnost ispoljavanja emocija u partnerskoj relaciji	1	2	3	4	5
24.	Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom	1	2	3	4	5
25.	Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci	1	2	3	4	5
26.	Intimnost i ispoljavanje intimnosti u novom porodičnom kontekstu	1	2	3	4	5
27.	Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali	1	2	3	4	5
28.	Partnerska relacija kao deo ličnog identiteta	1	2	3	4	5
29.	Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja	1	2	3	4	5
30.	Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“	1	2	3	4	5
31.	Mitovi i istine o zrelosti i starijem dobu	1	2	3	4	5

32.	Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...	1	2	3	4	5
33.	Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji...	1	2	3	4	5
34.	Otvoravanje ka novim kulturnim obrascima podstaknuto odlaskom dece iz porodice	1	2	3	4	5
35.	Razvoj sopstvene digitalne pismenosti	1	2	3	4	5
36.	Karijernim vođenjem i savetovanjem ka zadovoljstvu u penzionom dobu	1	2	3	4	5
37.	Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...	1	2	3	4	5
38.	Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice	1	2	3	4	5
39.	Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca...	1	2	3	4	5
40.	Pogled unazad i očekivanja od budućnosti	1	2	3	4	5

25. Molimo Vas da **prvom asocijacijom** odgovorite na sledeće pitanje:

PRAZNO GNEZDO me asocira na _____
zato što _____

26. * U obraćanju Vama, izneli smo Vam razmišljanja o tome da i pored toga što napuštanje porodičnog doma nikako ne podrazumeva prekidanje i slabljenje odnosa među članovima porodice, korišćeni termin „porodica praznog gnezda“ može na to upućivati. Otuda smo u potrazi za adekvatnijim nazivom ove faze porodičnog razvoja. Ukoliko je ovo istraživanje probudilo kod Vas neku ideju o mogućem drugačijem nazivu ove faze porodičnog razvoja, molimo Vas da je napišete:

27. * Ukoliko imate želju da nešto dodate, molimo Vas da to uradite:

Hvala Vam na iskrenosti i izdvojenom vremenu!

Prilog 2.
METRIJSKE KARAKTERISTIKE INSTRUMENTA

2.1. Pouzdanost pojedinačnih sadržaja kreiranog programa za roditelje „praznog gnezda“

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	Coefficient α (if item dropped)		
	α	Lower 95% CI	Upper 95% CI
Nove porodične uloge (babe i dede)	.971	0.965	0.978
Preraspodela obaveza i poslova u porodici	.971	0.964	0.977
Porodične krize nastale usled odlaska dece	.971	0.965	0.978
Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti	.971	0.964	0.977
Komunikacija u novom porodičnom kontekstu	.970	0.964	0.977
Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja	.970	0.964	0.977
Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima	.971	0.964	0.977
Priprema porodice za narednu fazu razvoja – porodica koja stari	.971	0.964	0.977
Upravljanje porodičnim finansijama	.970	0.964	0.977
Planiranje nasledstva	.971	0.964	0.977
Roditeljstvo kao deo ličnog identita	.970	0.964	0.977
Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva	.971	0.964	0.977
Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom	.970	0.963	0.977
Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom	.970	0.963	0.977
Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija	.970	0.964	0.977
Roditelj je uvek roditelj – roditeljski autoritet i mogući otpori odraslog deteta	.970	0.964	0.977
Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima	.970	0.964	0.977
Međugeneracijski sukobi i važnost njihovog prevazilaženja	.970	0.964	0.977
Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece	.971	0.964	0.977
„Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj	.971	0.964	0.977
Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“	.971	0.964	0.977
„Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije	.970	0.963	0.977
Važnost ispoljavanja emocija u partnerskoj relaciji	.970	0.963	0.977
Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom	.970	0.963	0.977
Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci	.970	0.963	0.977
Intimnost i ispoljavanje intimnosti u novom porodičnom kontekstu	.970	0.963	0.977
Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali	.970	0.963	0.977
Partnerska relacija kao deo ličnog identiteta	.970	0.963	0.977
Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja	.970	0.963	0.977
Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“	.971	0.964	0.977
Mitovi i istine o zrelosti i starijem dobu	.971	0.964	0.977
Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...	.970	0.964	0.977
Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji...	.970	0.963	0.977
Otvaranje ka novim kulturnim obrascima podstaknuto odlaskom dece iz porodice	.970	0.964	0.977
Razvoj sopstvene digitalne pismenosti	.971	0.964	0.977

2.1. Pouzdanost pojedinačnih sadržaja kreiranog programa za roditelje „praznog gnezda“

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	Coefficient α (if item dropped)		
	α	Lower 95% CI	Upper 95% CI
Karijernim vođenjem i savetovanjem ka zadovoljstvu u penzionom dobu	.970	0.963	0.977
Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...	.970	0.964	0.977
Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice	.971	0.964	0.977
Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca...	.971	0.964	0.977
Pogled unazad i očekivanja od budućnosti	.971	0.964	0.977

2.2. Diskriminativnost stavki celokupnog instrumenta

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	Item-rest correlation		
	Estimate	Lower 95% CI	Upper 95% CI
Nove porodične uloge (babe i dede)	.49	0.38	0.591
Preraspodela obaveza i poslova u porodici	.54	0.437	0.633
Porodične krize nastale usled odlaska dece	.48	0.365	0.579
Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti	.64	0.548	0.714
Komunikacija u novom porodičnom kontekstu	.68	0.595	0.746
Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja	.67	0.584	0.739
Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima	.54	0.434	0.631
Priprema porodice za narednu fazu razvoja – porodica koja stari	.64	0.548	0.713
Upravljanje porodičnim finansijama	.67	0.588	0.741
Planiranje nasledstva	.58	0.481	0.666
Roditeljstvo kao deo ličnog identiteta	.68	0.594	0.746
Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva	.65	0.564	0.725
Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom	.75	0.679	0.803
Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom	.73	0.661	0.791
Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija	.72	0.649	0.783
Roditelj je uvek roditelj – roditeljski autoritet i mogući otpori odraslog deteta	.69	0.608	0.755
Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima	.73	0.661	0.791
Međugeneracijski sukobi i važnost njihovog prevazilaženja	.66	0.568	0.727
Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece	.53	0.428	0.627
„Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj	.56	0.454	0.646
Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“	.63	0.539	0.707
„Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije	.74	0.67	0.797
Važnost ispoljavanja emocija u partnerskoj relaciji	.77	0.709	0.822
Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom	.78	0.716	0.827
Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci	.77	0.708	0.822
Intimnost i ispoljavanje intimnosti u novom porodičnom kontekstu	.78	0.723	0.831
Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali	.76	0.694	0.812
Partnerska relacija kao deo ličnog identiteta	.78	0.717	0.827
Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja	.78	0.717	0.828
Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda	.62	0.524	0.696
Mitovi i istine o zrelom i starijem dobu	.64	0.548	0.713
Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...	.66	0.57	0.728
Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji...	.74	0.672	0.798
Otvaranje ka novim kulturnim obrascima podstaknuto odlaskom dece iz porodice	.67	0.58	0.736
Razvoj sopstvene digitalne pismenosti	.61	0.518	0.693
Karijernim vođenjem i savetovanjem ka zadovoljstvu u penzionom dobu	.73	0.662	0.791
Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...	.66	0.57	0.729
Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice	.65	0.556	0.719
Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca...	.62	0.523	0.696
Pogled unazad i očekivanja od budućnosti	.63	0.537	0.706

2.3. Diskriminativnost stavki instrumenta iz Oblasti porodičnog funkcionisanja

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	Item-rest correlation		
	Estimate	Lower 95% CI	Upper 95% CI
Nove porodične uloge (babe i dede)	.588	0.490	0.672
Preraspodela obaveza i poslova u porodici	.625	0.532	0.702
Porodične krize nastale usled odlaska dece	.382	0.258	0.495
Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti	.679	0.597	0.747
Komunikacija u novom porodičnom kontekstu	.707	0.630	0.770
Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja	.762	0.697	0.814
Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima	.625	0.532	0.702
Priprema porodice za narednu fazu razvoja – porodica koja stari	.669	0.585	0.739
Upravljanje porodičnim finansijama	.628	0.536	0.705
Planiranje nasleđstva	.577	0.477	0.663

2.4. Diskriminativnost stavki instrumenta iz Oblasti roditeljskog funkcionisanja

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	Estimate	Item-rest correlation	
		Lower 95% CI	Upper 95% CI
Roditeljstvo kao deo ličnog identiteta	.697	0.619	0.762
Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva	.710	0.634	0.773
Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom	.832	0.784	0.870
Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom	.800	0.744	0.845
Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija	.764	0.700	0.816
Roditelj je uvek roditelj – roditeljski autoritet i mogući otpori odraslog deteta	.704	0.627	0.768
Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima	.784	0.724	0.832
Međugeneracijski sukobi i važnost njihovog prevazilaženja	.676	0.593	0.745
Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece	.554	0.450	0.643
Roditeljstvo kao deo ličnog identiteta	.554	0.450	0.643

2.5. Diskriminativnost stavki instrumenta iz Oblasti partnerskog funkcionisanja

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	Estimate	Item-rest correlation	
		Lower 95% CI	Upper 95% CI
Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“	.637	0.547	0.713
„Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije	.807	0.753	0.851
Važnost ispoljavanja emocija u partnerskoj relaciji	.861	0.820	0.893
Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom	.879	0.843	0.907
Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci	.824	0.774	0.864
Intimnost i ispoljavanje intimnosti u novom porodičnom kontekstu	.872	0.834	0.902
Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali	.843	0.798	0.879
Partnerska relacija kao deo ličnog identiteta	.844	0.799	0.880
Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja	.797	0.740	0.843
Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda	.560	0.457	0.648

2.6. Diskriminativnost stavki instrumenta iz Oblasti individualnog funkcionisanja

Pojedinačni sadržaji iz kreiranog programa	Item-rest correlation		
	Estimate	Lower 95% CI	Upper 95% CI
Mitovi i istine o zrelosti i starijem dobu	.705	0.628	0.768
Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...	.686	0.605	0.753
Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji...	.750	0.682	0.804
Otvoravanje ka novim kulturnim obrascima podstaknuto odlaskom dece iz porodice	.720	0.646	0.781
Razvoj sopstvene digitalne pismenosti	.692	0.612	0.758
Karijnim vođenjem i savetovanjem ka zadovoljstvu u penzionom dobu	.720	0.646	0.781
Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...	.703	0.625	0.766
Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice	.707	0.630	0.770
Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca...	.664	0.578	0.735
Pogled unazad i očekivanja od budućnosti	.636	0.545	0.711

Prilog 3.
REZULTATI FAKTORSKE ANALIZE

3.1. Faktorska zasićenja za 40 sadržaja procene potreba za obrazovnom podrškom

Sadržaj iz kreiranog programa	F1	F2	F3	F4	F5
Faza „praznog gnezda“ kao šansa za novo strukturiranje slobodnog vremena – interesovanja, hobiji...	.98	-.03	-.11	.01	-.06
Otvaranje ka novim kulturnim obrascima podstaknuto odlaskom dece iz porodice	.96	-.03	-.13	.10	-.06
Odgovornost o različitim linijama sopstvenog starenja – ishrana i zdravlje, fizičke aktivnosti, mentalno zdravlje...	.76	.14	-.06	-.20	.07
Mitovi i istine o zrelosti i starijem dobu	.74	.13	.07	-.22	.03
Preispitivanje uverenja i vrednosti odlaskom deteta iz porodice – verskih, političkih...	.70	.03	-.02	.06	.09
Karijernim vođenjem i savetovanjem ka zadovoljstvu u penzionom dobu	.69	-.02	.16	.06	-.10
Razvoj sopstvene digitalne pismenosti	.68	.09	-.16	.18	.07
Značaj održavanja bliskosti sa partnerom/partnerkom	.67	.07	-.03	-.20	.23
Zajedničko suočavanje sa izazovima starenja	.64	.11	-.05	.06	.03
Disfunkcionalne partnerske relacije u porodici „praznog gnezda“	.61	-.14	.14	.07	.01
Usmerenost ka partneru/partnerki naspram usmerenosti ka deci	.47	.15	.04	-.17	.32
Prevenција razvoja disfunkcionalnih oblika ponašanja prouzrokovanih odlaskom deteta iz porodice	.38	.04	.22	.09	.08
Roditeljstvo – uspostavljanje novih granica sa odraslom decom	.03	.90	-.02	.02	.00
Prihvatanje odraslosti dece – odnos roditelja sa odraslom decom	.08	.87	-.01	-.01	-.03
Roditelj je uvek roditelj – roditeljski autoritet i mogući otpori odraslog deteta	.08	.83	.09	.00	-.08
Mogućnost, potrebe i domeni otvorenosti razgovora sa decom kao odraslima	.11	.78	.01	.08	-.09
Međugeneracijski sukobi i važnost njihovog prevazilaženja	.14	.75	.09	.06	-.13
Odraslo dete kao „efekat“ roditeljstva	-.08	.75	.15	.08	.01
Roditelj je uvek roditelj – važnost ispoljavanja emocija	.15	.73	.02	.00	.02
Porodične krize nastale usled odlaska dece	-.16	.69	-.03	.41	.07
Vrednosti kao mogući izvor konflikata roditelja i odrasle dece	.15	.58	-.02	.31	-.05
Važnost ispoljavanja emocija u partnerskoj relaciji	-.13	.01	.78	-.16	.11
Roditeljstvo kao deo ličnog identiteta	-.19	.34	.74	-.17	.06
„Let iz gnezda“ kao ne/očekivan događaj	-.16	.07	.72	.15	.03
Upravljanje porodičnim finansijama	-.12	.03	.66	.25	.00
Priprema porodice za narednu fazu razvoja – porodica koja stari	.12	-.09	.66	.31	-.17
Izazovi „sendvič-generacije“: briga o unucima i ostarelim roditeljima	.27	-.03	.55	.30	-.29
Pogled unazad i očekivanja od budućnosti	.19	.03	.52	-.12	.04
Planiranje nasleđstva	.10	.02	.40	.25	.06
Dosada i usamljenost kao opasnosti ove faze porodičnog života – uloga prijatelja, rođaka, kućnih ljubimaca...	.25	-.07	.40	.09	-.01
Sadržaj iz kreiranog programa	F1	F2	F3	F4	F5

Komunikacija u novom porodičnom kontekstu	-.18	.27	.01	.61	.16
Nove porodične uloge (babe i dede)	.01	-.06	.25	.60	.10
Preraspodela obaveza i poslova u porodici	-.14	.41	-.09	.55	.19
Održavanje kontakta sa decom i planiranje porodičnih aktivnosti	.04	.41	-.06	.54	-.06
Odnos i uspostavljanje granica sa novoformiranim porodicama svoje dece – „novi“ prijatelji, „drugačija“ okupljanja	.15	.33	.03	.38	.05
Preispitivanje partnerske relacije u fazi „prazno gnezdo“	-.01	-.04	-.06	.06	.78
Intimnost i ispoljavanje intimnosti u novom porodičnom kontekstu	.18	-.02	.10	.03	.63
Partnersko strukturiranje vremena – „novi“, samo naši rituali	.04	-.04	.01	.16	.62
„Prazno gnezdo“ kao prilika za nov kvalitet partnerske relacije	.15	-.02	.02	.07	.53
Partnerska relacija kao deo ličnog identiteta	.25	-.10	.05	.21	.44

BIOGRAFIJA AUTORKE:

Jana Mišović rođena je u Beogradu 1994. godine, gde je stekla osnovno i srednje obrazovanje. Na odeljenju za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu je diplomirala 2017. godine. Master akademske studije je završila 2018.godine, i time je stekla zvanje master andragog. Iste godine upisuje doktorske studije na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Na Institutu za pedagogiju i andragogiju zaposlena je 2019.godine kao istraživač-pripravnik, a trenutno je na istom Institutu angažovana kao istraživač-saradnik. Za asistenta na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju je izabrana februara, 2021.

U svom dosadašnjem radu, učestovala je na više domaćih i stranih projekata i konferencija. Od 2025. godine ima status sistemske porodične psihoterapeutkinje pod supervizijom.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Јана Мишовић

Број индекса: 3А18-4

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Образовном подршком од родитеља концепта „празног гнезда“ ка концепту
родитеља „емеритуса“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 09. јун 2025.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Јана Мишовић

Број индекса: 3А18-4

Студијски програм: докторске академске студије андрагогије

Наслов рада: Образовном подршком од родитеља концепта „празног гнезда“ ка концепту родитеља „емеритуса“

Ментор: доц др. Зорица Милошевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 09. јун 2025.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Образовном подршком од родитеља концепта „празног гнезда“ ка концепту родитеља „емеритуса“

које је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- ③ Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 09. јун 2025.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.